

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82-1

КОЗЬМА ПРУТКОВ І ЙОГО ЛІТЕРАТУРНІ «СПАДКОЄМЦІ»

В.А.Просалова

*Слова будують світ, а суспільство –
це текст, який мусить бути переписаним.
Оскар Вайлд*

Літературна доля Козьми Пруtkова (у первісному варіанті – Кузьми, в авторських записках – Косьми), що друкувався у 1854-1859 роках на сторінках «Современника», виявилася щасливою. Його вірші, байки, епіграми, афоризми не лишали байдужих: одних вони дратували, іншим дошкуляли, а були й такі, котрих лише розважали. Широкий діапазон оцінок зумовлювався, зокрема, злободенністю творів і неоднозначністю рецензії. «Силове поле, що виникає між автором і читачем за посередництвом тексту, здатне витворювати якнайширшу амплітуду рецензійних коливань, яка свідчить про діалектичну єдність принципу варіативності та інваріативності в процесі сенсотворення» [1, с. 183]. Цим зумовлені випадки, коли підробка здається раритетом, а раритет – блідим відгуком чужого твору.

Козьма Пруtkов народився завдяки співавторству братів Жемчужникових – Олексія, Олександра і Володимира – та Олексія Толстого, які, збираючись разом, давали волю дотепам, жартам. У невимушеній родинній атмосфері (Олексій Толстой доводився двоюрідним братом Жемчужниковим) і з'явився цей літературний персонаж, «директор пробірної палатки», чиновник і поет, що брався повчати інших, завзято маніфестував свої чесноти: «Кто ни перед кем спины не клонит гибкой, – / Знай: это я!.. / В моих устах спокойная улыбка, / В груди – змея!» [2, с. 31]. Пруtkов сприймався як реальна особа, що має біографію, дітей, родичів і т.п. У листі до фейлетоніста він, наприклад, так пояснював свої дії: «Забажавши славы, я обрав найвірніший до неї шлях: *наслідування* саме тим поетам, які вже здобули її в якійсь мірі» [2, с. 29].

Для створення іміджу Козьми Пруtkова найменше зусиль доклали Олексій Толстой та Олександр Жемчужников. Більшість творів написали Олексій і Володимир Жемчужникови, які нерідко доповнювали один одного. Ініціював співпрацю братів, очевидно, Володимир, що мав неабиякий хист пародиста. Він і намагався оживити діяльність Пруtkова. Коли це не вдалося, опублікував «Передсмертне» – вірш, написаний нібито самим Козьмою Петровичем незадовго до його смерті. Імітація стилю «директора пробірної палатки», що вразив співробітників своїм гучним вигуком «Ах!», мала надати грі з читачем логічного завершення: донести до його відома «смерть» вигаданого автора.

Спадкоємцями Козьми Пруtkова в українській літературі стали Едвард Стріха, Порфирій Горотак, Свирид Чичка, Хведосій Чичка, Свирид Ломачка, Гриць Зозуля, Теок, Мамай, Еко, Бабай, Ікер, Мікі Сукенсон, Walter Cap тощо. Цей перелік не претендує на вичерпність, адже дехто з містифікаторів щоразу змінював своє ім'я.

Едвард Стріха завдячує своїм «народженням» Костю Буревію, що був розстріляний у 1934 році. Аутентичний автор знав історію виникнення свого попередника, більше того, зіставляв завдання, які довелося розв'язувати йому і Козьмі. На його думку,

Прутков мав літературний орган, де міг би друкуватися, а йому доводилося шукати шлях до читача в чужих виданнях.

Поява нового імені – Порфи́рія Горотака – в умовах еміграції зацікавила І.Качуровського, тому він хотів дізнатися про цього автора від своїх друзів-письменників:

«– Чи хто з вас з ним зустрічався? – запитав я [тобто І.Качуровський. – В.П.] своїх друзів, Бориса Олександрова й білоруського поета Алесь Солов'я під час чергових відвідин Зальцбурга (де вони обоє тоді мешкали).

– А хто бачив Козьму Пруткова? – відповів Алесь» [3, с. 153].

Отже, поява фіктивного автора стала подією в житті української еміграції і не відразу була розгадана сучасниками. Тим більше, що того ж 1947 року майже одночасно вийшли дві збірки пародій «Карикатури з літератури» Теока та «Буря у МУРІ» кількох авторів, а також збірки: Івана Керницького «Циганськими дорогами» та Анатолія Гака «Міжпланетні люди». Авторами «Бурі у МУРІ» були Іван Багряний, Юрій Косач, Ганна Черінь, Святослав Гординський (ГіС), Людмила Коваленко (Де Маріні), а також ті, хто сховався під вигаданими літературними іменами: Николай Угарті та Хуан де Беквемеке. Пародії зі збірки «Буря у МУРІ» відзначалися їдким пафосом, нетерпимістю до опонентів, відбивали, по суті, тогочасну літературну і навкололітературну атмосфери. Пародії Теока, як назвав себе Теодор Курпіта, були в цьому плані більш виграшними, адже відзначалися дотепністю і не потребували дешифрування непростих літературних взаємин.

Традицію творення фіктивних авторів продовжив уже згадуваний Борис Олександрів (Олександр Грибінський), який підготував збірку «Свирид Ломачка в Канаді» і не раз виступав від імені цього колоритного персонажа. «А коли, під час публічних виступів, Борис Олександрів – нібито за відсутнього Ломачку – читав його фейлетони і доходив до місця: «Ясно, – сказав професор Саламаха, плюнувши на підлогу й методично розтираючи підощвою. – Ясно, що брак культури», – очі присутніх поверталися в бік редактора «Нових днів» Петра Волиняка» [3, с. 157], – згадував І.Качуровський виступи свого колеги по перу, з яким починав творчий шлях пародиста під спільним прибра́ним ім'ям: Свирид Чичка. Коли І.Качуровський переїхав до Аргентини, а Б.Олександрів – до Канади, кожен із них оновив імідж: перший став Хведосієм Чичкою, а другий – Свиридом Ломачкою. Їхня подальша співпраця зводилася тепер до обміну переважно жартівливими посланнями.

Гуморист Б.Нижанківський виступив від імені Бабая – літературного персонажа казки І.Франка «Лис Микита». На думку І.Качуровського, деякі гуморески Бабая справді нагадують твори Козьми Пруткова, проте український гуморист навряд чи читав вірші свого російського попередника.

Перелік містифікацій можна було б продовжувати, адже в письменників-емігрантів було чимало підстав для приховування свого авторства, а дехто, зокрема Р.Колісник, друкувався навіть під іншомовними іменами. Панько Незабудько (він же Мікі Сукенсон) так характеризував свої амплуа:

Ціле життя дружньо
пишуть в унісон
Панько Незабудько
Й Мікі Сукенсон

[4, с.206].

У статті порівняємо історію виникнення двох фіктивних авторів: Едварда Стріхи і Порфи́рія Горотака, з'ясуємо специфіку містифікації як поліжанрового феномена. Реалізація цієї мети потребує розв'язання таких завдань: виявлення мети та резонансу аналізованих містифікацій, їх аутентичних авторів, художнього рівня і жанрових особливостей текстів. При цьому обмежимося лише спостереженнями над двома містифікаціями як найбільш помітними в українській літературі ХХ століття.

Художній доробок Козьми Пруткова виданий і досліджений: визначено його попередників (Малікульмульк, Феофілакт Косічкін, Барон Брамбеус), встановлено авторство більшості творів, з'ясовано причини появи і згасання цього літературного феномена. Що ж до творчості українських містифікаторів, то справа складається інакше. Їхні твори доступні поки що вузькому колу літературознавців (Ю.Шерех, М.Сулима, І.Набитович та ін.), які доклали чимало зусиль, щоб увести в широкий обіг літературні факти того часу.

Обидва фіктивні автори – Едвард Стріха і Порфирій Горотак – наділялися біографічними довідками і рисами своїх «батьків». Як персонажі хронологічно різних літературних дискурсів (Стріха – кінця 20-х, Горотак – 40-х років), вони несли відбиток своєї доби: перший – галасливих заяв представників різних літературних угруповань, другий – екзотики нібито відвіданих ним країн. За самовизначенням, Стріха – це «тип, що досить поширився в нашій літературі, хоч і не дійшов, може, в дійсності того абсурду, якого доскочив у пародійному жанрі» [5, с. 193]. Це насамперед «рядовий загонів *геніальних геній*» [5, с. 23], тобто кращий із кращих, наділений нарцисистичним егоцентризмом. Сам письменник радів бурхливій реакції сучасників на появу віршів Стріхи, оцінюючи її як «голос того читача, що цілком зрозумів автора, що <...> відчув справжню літературну сатиру» [5, с. 186-187].

Порфирій Горотак – на відміну від Стріхи – мав аж трьох «батьків»: Юрія Клена, Леоніда Мосендза і Мирона Левицького. Містифікація мотивувалася тим, що один (очевидно, Л.Мосендз) «бере усе на кпини»; другий, тобто Юрій Клен, «пестує ліризм»; третій (Мирон Левицький) «олівцем і тушем страшний малює катаклізм» [6, с. 60]. Історію виникнення Порфирія Горотака І.Набитович [7] пояснює тим, що Л.Мосендза нібито вразила підробка стилю його улюбленого Р.М.Рільке. Це, на думку дослідника, спонукало його до власних містифікацій. Проте, за свідченням сучасників Л.Мосендза, у появі «Дияболічних парабол» вирішальну роль відіграв Юрій Клен, який, очевидно, знав сумну долю автора Едварда Стріхи, змушеного в 1930 році публічно каятися. Саме Клену, як вважає С.Гординський, належить ідея створення цього літературного персонажа, редагування всієї збірки «Дияболічні параболі». Л.Мосендз підготував передмову до неї, характеризуючи її як «цікаву появу, що їй досі немає прикладу у нашій літературі» [6, с. 4].

Основним засобом містифікації є «наслідування, стилізація цілої художньої системи, імітація автентичної оригінальності тексту» [8, с. 330]. Лише високий рівень міжтекстової компетенції дозволяє реципієнту в імітаторських текстах розпізнати «сліди» раніше прочитаних творів. «Талант містифікатора, – вважає М.Наєнко, – за своєю структурою бінарний: з одного боку – це власне талант, талант «для себе», а з іншого – розвиток у собі рис таланту, який імітується, містифікується» [9, с. 237]. У цьому випадку маємо справу з подвійною, навіть потрійною містифікацією: автор – співавтор – митець, чий стиль імітується. Автори містифікацій орієнтувалися на ерудованого реципієнта, спроможного розпізнати за гримом справжнє обличчя, за полістилістикою – певний стиль, за імітацією – джерело.

Фіктивні автори (Едвард Стріха і Порфирій Горотак) здобули статус автентичності, який не відразу спростовувався, що підтвердило складність і неоднозначність їх рецепції. Навіть Ю.Шерех не розпізнав підставного Горотака, друкуючи «Дияболічні параболі» в «Арці». Авторських самоозначень у збірці чимало, і всі вони (чи майже всі) мають ігровий характер: «дон Порфирій, ідальго горотак», «порфирородний Горотак», «голодний, невзутий, безродний, забутий вигнанець горотак», «магістер я демонології і доктор бісових всіх прав», «Люциперів доцент» тощо. Упродовж «Дияболічних парабол» простежується гра з читачем, у процесі якої фіктивний автор «одягає» різні маски.

Для більшої достовірності вірші «Дияболічних парабол» супроводжувалися зазначенням дати і місця їх написання. Ці деталі мали підтверджувати достовірність біографії Порфирія Горотака, що успадкував деякі риси свого попередника: здатність імі-

тувати чужий стиль, розігрувати інших, привертати увагу читачів, відгукуватися не лише на літературні, а й на суспільно-політичні події.

Імена вже згадуваним літературним персонажам, тобто Едварду Стрісі і Порфирію Горотаку, давалися за принципом несумісності: елітарного і низького. Збіги спостерігалися і в їхніх біографіях: обидва зображувалися у розімкнутому просторі (дипкур'єр Стріха знає маршрут *Москва – Париж*; Горотак – мандрівник у Кореї, Японії, Індії, Туреччині та інших країнах); обом властиві ерудованість, поінформованість про стан літературних справ.

Едвард Стріха став уособленням безпринципного поета, що змінює літературні організації і, відповідно, свої смаки, які, однак, завзято пропагує. Його поява інспірована реакцією на літературну боротьбу, полемікою з численними опонентами, а пародіювання стилю протилежних літературних угруповань мало помітний резонанс і призвело згодом до публічної автоекзекуції. В інтертекстуальне поле «пародез» потрапили представники різних літературних течій: футуристи, конструктивісти, пролеткультівці, «неокласики», символісти та інші. Стріха завзято боронив письменство «від Хвильових, Тичин і Рильських» [5, с. 23]. Відгукуючись на різні естетичні смаки й орієнтацію, він виконував функцію епатажу, пропагував протилежні літературні програми, отже, тим самим приковував пильну увагу спочатку футуристів, потім конструктивістів. Застосуванням тактики М.Семенка, зумисним наслідуванням його дій К.Буревій досягав подвійного ефекту: позірною навчання у нього і водночас його прихованого розвінчання. Друкуючи у «Новій генерації» вірші дипкур'єра Стріхи, М.Семенко ставив їх за приклад («Пишіть так, як Едвард Стріха, тоді будемо друкувати») і наче не помічав, що вони спрямовані проти нього. Запізніле прозріння змусило його діяти рішуче, самому вдаватися до містифікації, щоб знешкодити опонента.

У «Новій генерації» за 1928 рік Михайло Семенко і Гео Шкурупій надрукували, як відзначав М.Сулима [10], не оригінальний текст «Зозендропії», а свій варіант із присвятою М.Бажану. Вони вважали його, очевидно, автором цього оригінального твору, тому мали на увазі під «футуристом Іваном» Бажана, адже саме він перекинувся до «Валпите», тобто зрадив колишніх кумирів, за що вони його й розпикали. Підробки «Зозендропії» підтверджували резонанс цього твору, а також спроби спрямувати його вістря в іншому напрямку, щоб відвернути удар від себе. Ряд містифікацій (спочатку К.Буревія, а потім М.Семенка і Г.Шкурупія) передавав ланцюгову реакцію уподібнень і ускладнював можливості розшифрування.

Сюжет «Зозендропії» К.Буревія ускладнений авантюрно-пригодницькими елементами, в основі яких кохання багатой Жозефіни до Стріхи, що став не лише футуристом, а й чекістом, який «на честь чека алітерації на ч, на р, на б черка», стає «на чолі страшної кари». Цей персонаж виявився знаковим для доби репресій, знаменував зловіщу для того часу фігуру.

М.Семенко проголосив смерть небажаного імітатора. Публікація ним некрологу почасти нагадувала події 1863 року, коли було надруковано повідомлення про смерть Козьми Пруткова. Проте подальший перебіг літературних подій в Україні мав несподіваний характер. На некролог і лист Олени Вебер, тобто вигаданої М.Семенком вдови покійного, К.Буревій дав гостру відповідь віршем «Кошмаролізація»: «Ти [Семенко. – В.П.] набрехав в «лісті» і в «некролозі», / про смерть мою ти набрехав... / А нам давно не по дорозі: / Ти свій журнал в багно попхав...» [5, с. 141]. Таким чином, полеміка досягла апогею.

Цікаво, що й В.Поліщук не розпізнав тактики К.Буревія, друкуючи в «Авангарді» його антиконструктивістські твори. Сам пародист так мотивував свої дії: «Настановлення було таке, щоб за підписом Едварда Стріхи друкувати тільки пародії – і пародії обов'язково на той літературний напрямок, в органі якого вони друкуються. Це страшенно ускладняло справу. О.Толстой і брати Жемчужнікови мали до своїх послуг жур-

нал «Современник». Автори Едварда Стріхи журналу в своєму розпорядженні не мали. Треба було все робити тонко і конспіративно. А все ж таки це завдання було виконане...» [5, с. 179]. В «Автопортреті» Стріха не лише вихваляв себе, а й відверто принижував чергового опонента:

А коли
ізнизу
вгору
Поліщук на мене гляне
З точки зору комашні, –
Не побачить він нічого...

[5, с. 15].

Графічною конструкцією, поданою у формі вертикалі, підкреслювався глибокий підтекст: Поліщуку як завзятому опоненту ніколи не вдасться піднятися до вершин його «Я».

Ю.Тинянов розглядав пародію як фундаментальний принцип оновлення художньої системи, тому що вона переінакшує, трансформує попередні тексти. Завдання пародиста, на його думку, полягає у «механізації певного прийому», «організації нового матеріалу, причому цим новим матеріалом і буде механізований старий прийом» [11, с. 317]. Автору пародії важливо схопити стилістичні прикмети попереднього тексту і відтворити їх так, щоб за ними читач розпізнав прямо чи опосередковано названий об'єкт.

Появу Едварда Стріхи слід розглядати не лише в контексті літературного дискурсу, а й суспільно-політичного, адже ця містифікація мала і політичне підґрунтя. Щоб переконатися у правомірності цієї думки, достатньо згадати вірш «РРРеволюція». Експерименти зі словом оголювали його сутність, підтверджували смислову спаяність літер: «Візьміть ви слово вітер, / одкиньте ер, – / і стане царський Вітте, / що вже давно помер. // Тепер зробіть те саме / зі словом революція / й одразу бридко стане: / солодка еволюція...» [5, с. 35]. Значущість сонорного р підкреслювалася його потроєнням і графічним виділенням.

Екстралітературний дискурс у «пародезах» проступав виразно, реалізуючись у гротескних формах:

Зробіть мені квиток партійний:
Навздожки – кілометр,
Навширшки – кілометр!
І напишіть червоним на вогні:
Це – **Стріха Едвард...**

[5, с. 34].

Самоствердження супроводжувалося гучною маніфестацією, гіпертрофованим розумінням своєї ролі у політичній і літературній сферах, надмірною завзятістю у боротьбі з конкурентами, нетерпимістю до них. Текст «Партивіски» ніби зітканий із гасел, демагогічних заяв, публічних запевнень. Концепт гри підкріплюється в тексті нараційною технікою, що демонструє наступальність і хаотичність мовлення героя, навмисну девальвацію цінностей: «кров – барилами, пожежами – вогонь у собі носить» [5, с. 34].

Позатекстова реальність виявилася і в «Дияболічних параболах»: художньо трансформована, вона мала підтверджувати достовірність фіктивного автора, деталі його непростой біографії: «Минувши Сціллу концентраків / в Харібду Унри я потрапив: / щоб не тинявся, як неборак, / по білім світі Горотак...» [6, с. 48]. Екстралітературний дискурс у збірці виявлений меншою мірою, ніж літературний, що охоплює чимало імен, багато текстів.

Містифікатори (К.Буревій, Юрій Клен, Л.Мосендз) в обох випадках вводили посередника між собою і читачем. Посередництво виконувало функцію інтерпретанти, що описувала ці тексти як ціле. Проте ця інтерпретанта мала швидше фіктивний, ігровий, ніж прояснювальний, характер, бо підпорядковувалася приховуванню справжнього авторства, що зумовлювалося боротьбою з конкурентами, викриттям негативних тенденцій у літературі. Прагматична спрямованість текстів мала імпліцитний характер.

Аналізовані містифікації відбивали тенденції культурного життя, неоднозначність сприйняття різноманітних літературних явищ, що ставали предметом шаржування чи різкого викриття. Ці містифікації споріднені метою, статусом авторів, проте не позбавлені, звичайно, відмінностей. Містифікація К.Буревія мала чітко вироблену стратегію, конспіративний характер. «Дияболічні параболи» відзначалися ширшим спектром відтінків, адже містили адресні і безадресні пародії, стилізації, шаржі, актуалізували чимало текстів: як вербальних, так і невербальних. У художній канві «парабол» озивалися голоси А.Рембо, С.Малларме, виявляли творчу активність великі митці минулого: «то креслить Гоя «морт натюр», «бере постель старий Мане» [6, с. 37]. Співавторство розширювало можливості, вносило нові відтінки в ігровий компонент творів і водночас послаблювало конспіративні шанси містифікаторів. Тому й скаржився Л.Мосендз на небіжчика Юрія Клена, котрий, на його думку, не втримав таємниці. Вигадані автори, як уже відзначалося, для більшої переконливості наділялися біографічними відомостями і сприяли приховуванню справжніх намірів містифікаторів, зацікавлених в утаємниченні власних імен.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется художественный феномен Козьмы Пруtkова как вымышленного автора. Особое внимание уделяется его преемникам в украинской литературе: Эдварду Стрихе и Порфирию Горотак.

SUMMARY

Kozma Prutkov's artistic phenomenon is analyzed in the article as the imagery author. Special attention is given to his successors in the Ukrainian literature, namely Edvard Striha and Porfiry Gorotak.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зубрицька М. Номо legens: читання як соціокультурний феномен. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.
2. Сочинения Козьмы Пруtkова. – Кострома: Костромское книжное издательство, 1959. – 420 с.
3. Качуровський І. Гумор української еміграції // Сучасність. – 1992. – № 10. – С. 152-162.
4. Незабудько Панько. Сатирикон. – Буенос-Айрес: Видавництво Ю.Середяка, 1987. – 212 с.
5. Стріха Едвард. Пародези. Зозендропія. Автоекзекуція. – Нью-Йорк: Слово, 1955. – 268 с.
6. Горотак П. Дияболічні параболи. – Зальцбург: Нові Дні, 1947. – 109 с.
7. Набитович І. Леонід Мосендз – лицар святого Грааля. Творчість письменника в контексті європейської літератури. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 222 с.
8. Волков А. Містифікація // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 330-332.
9. Наєнко М. Інтим письменницької праці: 3 лекцій про специфіку художньої творчості. – К.: Педагогічна преса, 2003. – 280 с.

10. Сулима М. Книжиця у семи розділах: Літ.-критич. статті й дослідження. – К.: Фенікс, 2006. – 424 с.
11. Тынянов Ю. Достоевский и Гоголь (к теории пародии) // Литературная эволюция: Избранные труды. – М.: Аграф, 2002. – 496 с.

Надійшла до редакції 05.05.2008 р.

УДК 81.373.43

КРИТЕРИИ ТЕРМИНОЛОГИЧНОСТИ И КОРРЕЛЯЦИЯ «ТЕРМИН – СЛОВО ОБЩЕГО ЯЗЫКА»

Е.И.Гусева

Обновление специальной лексики актуализирует вопрос об основаниях объединения класса лексических единиц под зонтиком понятия *термин* – вопрос о критериях терминологичности. Само понятие «критерии терминологичности» введено для выделения в тексте терминов, больших, чем слово. Критерии терминологичности у Б.Н.Головина и Р.Ю.Кобрина – это знаки терминологичности словосочетания, в том числе и формальные показатели терминологичности: внешние параметры, поддающиеся регистрации, измерению [1, с. 60-67]. В инновационный период существования языка нужны критерии именно такого рода, и критерии, применимые не только к словосочетанию, но и к слову.

В самом слове *критерий* заложены достаточно широкие возможности толкования понятия «критерии терминологичности». *Критерий* – [гр. *Critheron*] – признак, на основании которого производится оценка, определение или классификация чего-либо, мерило. На восприятие греческого по происхождению слова *критерий* сейчас оказывает влияние и английский термин *criterion*. Английский аналог слова *критерий* трактуется также широко: *criterion – decisive factor, reason, principle, measure, norm, condition, standard*. В переводе соответственно: *критерий – решающий фактор, причина, принцип, основание, мера, норма, условие, стандарт*. Чтобы еще более точно определить понятие “критерий терминологичности”, нужно вспомнить, что *критерий* – это и *мера, мерило*. От слова *мера* ассоциативная связь простирается к понятию *степень*. И тогда тот или иной признак слова может быть не только знаком его принадлежности к разряду терминов, но и показателем степени терминологичности слова. Иначе говоря, критерий терминологичности можно трактовать как признак, как показатель терминологичности и как эталон.

Критерии терминологичности – это те специфические признаки определенного класса слов, которые в свое время сформировали понятие «термин» и которые сейчас в каждом конкретном случае позволяют опознать термин в единице лексической системы языка. Однако в связи с неоднородностью специальной лексики терминологичность слова будет с неизбежностью определяться как степень его соответствия совокупности неоднородных критериев. А, следовательно, нужен не только полный список оснований, по которым слово относится к классу терминов, но и определение ценностного статуса каждого из критериев. Чтобы судить о терминологичности данных конкретных слов, необходим их анализ по всем установленным критериям, которые в этом случае выступают в качестве нормы (ср. англ. *criterion – standard, norm – стандарт, норма*). При этом мы исходим из того, что основным критерием терминологичности должна оставаться специальность слова, понимаемая как его принадлежность к области научного знания и его связь с научным понятием.

Основания отнесения слова к терминологической лексике достаточно легко извлекаются из дефиниций слова *термин* (это в первую очередь ограниченность сферы употребления профессиональной сферой и ограниченность сферы функционирования слова областью научного знания), а также из вторичных номинаций – составных наименований (ср.: профессиональная лексика и специальная лексика) и т.п. В целом, такие критерии, как ограниченность сферы употребления профессиональной сферой или ограниченность областью специального знания могут служить формальными показателями терминологичности.

Определяя ограниченность сферы функционирования как критерий терминологичности, нельзя не заметить различия и неоднородности факторов ограничения. Рассмотрим следующий «произвольный» ряд терминов: *Конфискс. Интерфикс. Пси-мезон. Летка. Каупер* и т.д. Сфера функционирования каждого из них ограничена профессиональной сферой и областью специального знания (в данном случае «специального» от «специальность»). Кроме того, ограниченность сферы употребления слов *каупер, летка* обусловлена узкой сферой функционирования предмета номинации. *Конфискс, интерфикс, пси-мезон* – термины несколько иного свойства. Употребление каждого из лингвистических терминов не напрямую связано с областью функционирования предмета номинации – служебной морфемы. Сфера же функционирования *пси-мезона* и вообще неограниченна. Из этого следует, что причина ограниченности употребления слова *пси-мезон* – в ином (и, следовательно, для данного термина иным является и сам критерий ограниченности сферы функционирования).

Хотя сфера функционирования предмета номинации не универсальный фактор ограничения, можно выделить значительную часть лексики, появление и область распространения которой связаны с характером предмета номинации, а именно с теми сторонами его природы, которые определяют возможности его познания. В частности, *каупер, летка* – технические термины и термины «предметные», их референт (предмет номинации) доступен визуальному восприятию, тогда как фактором ограничения на появление слова *пси-мезон* является недоступность предмета номинации «простому» или «прямому» чувственному восприятию.

Закрытость для непосредственного восприятия ограничивает обыденное знание и определяет не только возможности появления слова, но и его исходный статус в лексической системе языка. «Невидимый» *пси-мезон* по определению относится к области научного знания. Недоступность предмета номинации чувственному восприятию – это еще одно основание отнесения слова к научной терминологии. В то же время вопрос, в какой мере и как специальность и терминологичность слова задается предметом номинации, во многом остается открытым. Есть предметы и предметы. В частности, *пси-мезоны* и *конфисксы*, при всех их различиях, – это естественные предметы, а *каупер* и *летка* – это артефакты. С лингвистической стороны важно, однородны ли они как предметы номинации. Или их разная бытийная сущность релевантна для языка и характер слова, как и область его функционирования, все-таки определяется характером «предметности»? Отзвук различий в характере «предметности» есть в классификации лингвистических терминов: их делении на «предметные» и «понятийные» (ср.: *звук* и *фонема, поэма*). Каков же характер ограничения, если не ограничивает бытийная сфера (область функционирования) предмета номинации и сам предмет номинации, или если такие ограничители вторичны? Каким может быть общий для предметов и артефактов ограничивающий фактор? Очевидно, таким общим для слов *каупер* и *пси-мезон* фактором ограничения может служить ограниченность сферы функционирования термина областью специального или профессионального знания.

Знание, специальное, профессиональное знание – все это неоднозначные термины-понятия. Собственно в возможности различной трактовки таких понятий, как ограниченность, специальность и профессиональность заключается одна из причин того,

что к терминологии относят сущностно и функционально различную лексику, превращая критерий терминологичности в меру и степень терминологичности. «Специальное» и «профессиональное» в термине пересекается в следующем значении: «слово знают и употребляют специалисты и профессионалы». Из таким образом понимаемой специальности знания вытекает следствие: слово является (или может быть) термином, если оно известно кругу специалистов и профессионалов и, следовательно, область его функционирования ограничена профессиональной сферой.

Исследовать и определять критерии терминологичности – все равно, что раскрывать матрешку за матрешкой. За вопросом об ограниченности сферы функционирования термина открываются другие: о характере ограниченности, о причинах и факторах ограниченности. За вопросом об ограниченности сферы функционирования областью знания – вопрос о характере знания. Матрешка имеет и собственно лексическое измерение – многослойность семантики (мета)слова. Например, понятие знания – это «знание значения слова» или «знание о слове»? Понятие специального знания – «знания специалистов» или «знания, предназначенного для специальных целей»? Понятие *область знания* – это «область, в пределах которой слово известно носителям языка» или «область идей»?

Ограниченная область знания – это и ограниченная область известности слова. В этом пространственном значении *область знания*, *ограниченная область известности слова* – это формальный показатель. Тогда правомерен вопрос, насколько значим для термина этот признак? В какой мере *область известности слова* может выступать критерием-показателем терминологичности? Говоря о показателях терминологичности слова, мы невольно апеллируем к материальному слову (*показатель* ассоциируется с материальной формой). Признак ограниченности области употребления термина понимается как ограниченность области появления слова (встречаемости) в устных или письменных текстах. С другой стороны, употреблять слово – значит знать его. Так что признак ограниченности употребления может пониматься и как ограниченная область знания (известности) слова. Но и ограниченность сферы функционирования термина профессиональной сферой и ограниченная область знания не универсальные критерии. Доказательство тому – преодоление термином ограниченной области знания. Знание слова (его известность) лишь опосредованно связано с характером предмета номинации и областью его функционирования. Характер предмета номинации, как и сфера его бытия, задает исходные возможности знания. Однако любое слово отличается относительная независимость от (сферы бытия) предмета номинации.

Признак ограниченности сферы функционирования термина относителен и условен, так как ограниченность характерна для лексики, выходящей (способной выходить) в сферу общего языка. Значимость целого ряда показателей терминологичности снижает диффузность лексики. Ограниченность области функционирования слова профессиональной сферой была бы достаточным и надежным критерием-показателем, если бы этот признак был константным. Однако есть множество терминов, которые преодолевают исходные границы и употребляются за пределами профессиональной сферы. Так, например, термин *дефолт* вследствие причин социального характера стал употребляться далеко за пределами профессиональной сферы. Что изменилось при выходе слова за пределы первоначальной сферы функционирования? Когда слово *дефолт* узнали «все», перестал действовать такой показатель, как ограниченность области употребления слова профессиональной сферой. И в этом смысле не важно, насколько глубоко эти «все», как и каждый в отдельности, понимают терминологическое значение этого слова.

Диффузность лексики, нежесткая связь слова с предметом номинации определяют возможность выхода термина за пределы исходной сферы функционирования. Перестает ли слово быть термином, если раздвигаются границы его функционирования? если расширен круг посвященных? Как изменяется при этом характер знания? Возможные варианты ответа на вопрос *Что такое дефолт?* – «Термин, относящийся к области

экономики». «*Что-то, имеющее отношение к деньгам*». «*То, что было в 1998 году*». Предмет номинации здесь неизменен, различно знание о нем, степень аппроксимации.

Итак, ограниченность области употребления слова профессиональной сферой – это определенная степень приближения к термину. Точно так же известность слова лишь специалистам – это показатель первого приближения, пунктирно очерчивающий круг слов, которые могут быть отнесены к терминологии. С другой стороны, когда каждый из этих критериев перестает действовать, отчетливее проявляется то, что ушло и что в большей степени значимо для определения терминологичности слова, – характер знания и его функциональная направленность.

Если слово является термином, то не потому, что оно известно узкому кругу специалистов, а потому что известно как термин. Слово, как бы ни парадоксально выглядело, или звучало, это утверждение, перестает быть термином, когда оно перестает употребляться как термин. Иными словами, вопрос, перестает ли слово быть термином за пределами профессиональной сферы, это не вопрос о границах употребления, а вопрос о характере знания. В целом же критерий ограниченности сферы функционирования термина областью знания, в отличие от других форм ограниченности, – это более близкий к языку подход и это подход интегрирующий. Именно знание уравнивает термины разной природы. За пределами языка предметы могут быть противопоставлены как артефакт и реалья, за пределами языка, в реальной действительности, предмет номинации может и вовсе отсутствовать. Незаметные конфиксы и невидимые пси-мезоны объединяет с предметным каупером и абстрактной фонемой то, что все они одинаково относятся к области знания. Знание уравнивает предметы и предметы, а с другой стороны предметы и понятия, нейтрализуя в предмете номинации саму сущность явления – его реальность или фантомность. Термины разной природы уравнивает знание, а точнее, характер знания.

Отнесенность термина к области знания элиминирует, «отменяет» предметную направленность слова. Если речь идет о знании, то любое слово, независимо от степени его предметности или понятийности, уместно рассматривать как номинацию понятия, или, точнее, форму вербализации понятия. А терминослово – как форму вербализации **научного** понятия. Изменение характера знания при выходе за пределы профессиональной деятельности – это опять-таки вопрос о том, чем отличается термин от не-термина и каковы показатели детерминологизации. Детерминологизацию можно рассматривать как переход слова в иную сферу функционирования, как изменение его семантики, как изменение способа толкования. И как переход ступенчатый. Детерминологизация как итог – это качественное изменение характера знания, в том числе связанное с изменением предмета номинации. И здесь мы вновь выходим на вопрос о критериях терминологичности слова. Когда слово дефолт узнали все, оно вышло за пределы профессионального знания (знания специалистов) в область знания неспециального. А это значимо, если профессиональную сферу понимать как профессиональную деятельность.

Термин – это номинация предмета профессиональной деятельности, используемая (предназначенная для использования) в профессиональной деятельности. Снимите это ограничение (исключите признак включенность в профессиональную деятельность), и снимаются предъявляемые к термину требования однозначности, четкости, точности и т.п. Выход за пределы профессиональной деятельности можно считать первым действием по слиянию терминологического слова с лексикой общего языка. Выход за пределы профессиональной деятельности – это и зеленый свет к семантическому развитию слова.

Термины разной природы и разных сфер употребления объединяет то, что они **известны** в пределах **профессиональной области**, известны кругу специалистов (так они подпадают под определение и специальной и профессиональной лексики). Кроме того, в понятие *специальности* (*специальное знание, профессиональное знание*) включено понятие **значимости** слова, определяемое значимостью предмета номинации, вернее, предмета деятельности. Слово, призванное маркировать значимый для профес-

сиональной деятельности предмет или маркировать характер понятия, приобретает собственную значимость, включаясь в профессиональную деятельность в качестве составной ее части, т.е. в качестве составляющей, релевантной для достижения цели деятельности (что определяет наличие в семантике слова *термин* компонентов *преднамеренность* и *целесообразность*). Функциональный подход к термину, как к номинации предмета, включенного в профессиональную деятельность, или к номинации понятия, значимого для достижения результата деятельности, объединяет два до сих пор параллельно существовавших определения термина – термина как номинации предмета профессиональной деятельности и термина как номинации научного понятия.

Итак, к критериям терминологичности следует отнести:

1. Ограниченность области употребления (сферой профессиональной деятельности и областью профессионального знания) «специальность 1». Критерий «где служит».
2. Связь с научным понятием, или «специальность 2». Критерий «чем служит».

Есть некое противоречие в разных основаниях отнесения слова к терминам. Но термины разной природы объединяет ограниченность области их функционирования сферой профессиональной деятельности (критерий “для чего служит”). Так как термин – это специальная номинация, предназначенная для использования в профессиональной деятельности и значимая для достижения цели этой деятельности.

Все перечисленные выше критерии терминологичности – это в основном внешние по отношению к слову знаки-показатели. Если критерий терминологичности трактовать как специфический признак самого терминологического слова, и признак, составляющий именно его отличительную черту, то основным критерием терминологичности следует признать назначение термина – *быть средством выражения научного понятия* (то, что мы условно определяем как «специальность 2»). Но признак «научность того понятия, знаком которого слово является» для критерия-показателя слишком идеален. Или слишком идеален, чтобы быть формальным показателем терминологичности слова. Точно так же не напрямую в слове объективирован и критерий “особый характер профессионального и специального знания”. Тогда что же способствует опознанию в слове термина как носителя специального знания тем кругом лиц, которые его используют, и заодно всеми носителями языка? Иными словами, может ли проявляться и как проявляется специальность как связь с научным понятием? Такой показатель специальности слова можно усмотреть в наличии у термина эквивалента в общем языке.

Ограниченность сферы функционирования – это знак того, где искать термин. Но чтобы найти его среди множества слов, ограниченных в своем бытии теми или иными рамками, в данном случае пространством профессии, специального знания, нужны иные критерии, более надежные и устойчивые, чем ограниченность сферы употребления, и более наглядные, чем научность понятия. Нужны кроме того критерии-показатели, легко доступные восприятию, поддающиеся воспроизводству вместе с терминословом. Одним из таких критериев для термина является, на наш взгляд, наличие слова-эквивалента в общем языке. Причем эквивалент терминологического слова в общем языке является критерием-показателем быстрого реагирования, воспроизводимым (выходящим в светлую область сознания) в связке с термином.

Термин не только характеризуется, но и воспроизводится и осознается как особое слово, противопоставленное слову общего языка или коррелирующее с ним. Важным условием опознания слова как термина является наличие в лексике его второго я. Или скорее, «первого я». Потому что слово осознается как термин, когда осознается как *иное слово*. А именно так термин зачастую и осознается – как второе, другое, особое имя предмета, уже имеющего (первое) имя. *Многозначность* и *полисемия*, *важный* и *релевантный*, *соотносится* и *коррелирует* – именно термин здесь осознается как второе слово. В паре межстилевых коррелятов терминологическая номинация воспринимается как вторичная не только тогда, когда термин – заимствованное слово, но то, что

оппозиция *термин* – *слово* принимает вид оппозиции заимствованного и исконного слова – это примета современного языка. Конечно, наличие эквивалента в общем языке не абсолютный критерий терминологичности. Есть термины, у которых нет эквивалента в специальном языке. Формально они не образуют оппозиции *термин* – *слово*. Рискнем, однако, предположить, что они осознаются как таковые на фоне тех, что противопоставлены слову общего языка.

А что если бы не было эквивалента ни у одного из терминов? Чем определялась бы тогда особость терминологической номинации? И столь же заметной была бы исключительность данного класса слов, если бы она **проявлялась** только в ограниченности сферы употребления слова, области знания и т.п.? Ограниченность сферы употребления слова – как пространственный параметр – отличает и диалектные слова, и жаргонизмы, и иную специальную лексику. Но термин «выламывается» из ряда слов ограниченного употребления. И хотя у диалектных слов и жаргонизмов также могут быть эквиваленты в общем языке, совершенно иной является значимость корреляции *термин* – *слово общего языка*.

«Наличие эквивалента в общем языке» формально не универсальный критерий терминологичности, но его значение уникально. Терминологическую лексику, находящуюся в отношении синонимии со словом общего языка, следует выделить как системообразующую часть специальной лексики. Термины, не имеющие синонима в общем языке, подключаются к этому своеобразному ядру терминологии. Корреляция *термин* – *слово общего языка* формирует и внешние границы терминологии. И как бы условны и проходимы они ни были, наше представление о том, что эти границы существуют, основывается в значительной степени на формальной противопоставленности термина слову общего языка.

Критерии-показатели терминологичности можно свести к двум основным:

1. Ограниченность сферы употребления (сферой профессиональной деятельности и областью специального знания). По этому показателю к классу терминов присоединяются слова разной степени терминологичности.

2. Наличие эквивалента в общем языке. Критерий «наличие эквивалента в общем языке» может быть заменен критерием «инакость, особость номинации».

У критерия «особость номинации» есть точки соприкосновения с критерием «ограниченность сферы употребления». Ограниченность сферы употребления слова тогда приобретает значимость критерия терминологичности, когда специальное слово выступает в оппозиции к общеупотребительному слову.

Таким образом, термин опознается по такому параметру, как «особость номинации», «противопоставленность слову общего языка», «наличие эквивалента в общем языке». Отсюда еще одно следствие: понятию *термин* в большей степени удовлетворяет слово, формально наиболее противопоставленное слову общего языка. Оттого именно заимствование так годится на роль термина: оно выделяет термин как особое имя. Понятию термин в большей степени удовлетворяет слово как номинация **научного** понятия, и слово, противопоставленное слову общего языка.

«Наличие эквивалента в общем языке» – это формальный показатель терминологичности слова. С другой стороны, становление оппозиции *термин-слово* как формальной оппозиции мотивированно содержательным различием термина и слова, различием научного и наивного знания и, по предположению, различием ментальных структур. Если это предположение верно, то наличие эквивалента в общем языке проявляет, эксплицирует *ингерентное* свойство термина – быть знаком иного понятия, иной ментальной структуры.

Оппозиция *термин* – *слово* открывает возможность перехода знания о различии ментальных структур из области бессознательного в область сознательного. И тогда функционально не только различие слова и термина, функциональна оппозиция слова и термина, взятая как целое. Более того, оппозиция *термин* – *слово* полифункциональна. Функции оппозиции *термин* – *слово общего языка*:

- различение научного понятия (специального знания) и бытового понятия (наивного знания),
- различение структур сознания,
- различение предмета и понятия о предмете.

Термин и слово нужны, чтобы различать понятие (как структуру сознания) и концепт (как структуру сознания). Термин и слово нужны, чтобы различать понятие и предмет в слове. Слово существует как двойная отсылка к предмету и понятию. Несовпадение признаков предмета и понятия о нем – достаточная мотивация для их разграничения. Однако слово – это символ тождества предмета и понятия, а не их расхождения. При всей очевидности расхождений признаков понятия и признаков реальности, объединение реальности и понятия в слове возможно только на основе тождества. Как же в таком случае маркируется их расхождение? Ясно, что сознание дифференцирует признаки предмета – сигналы реального мира – и признаки понятия – ментальной репрезентации. Вопрос и в том, как сознание дифференцирует их. Возможно, опять-таки оппозицией *термин – слово общего языка*. Сознание использует сложившуюся оппозицию *термин – слово* как способ экспликации идеи различия, экспликации знания о различии.

Сдвоенность репрезентации понятия и предмета в слове можно определить как скрытую омонимию слова. И если сдвоенность репрезентации понятия и предмета в слове соответствует самой основе существования языка, то омонимия противоречит внутренним законам его функционирования и развития. Лингвисты давно заметили, что в термине его связь с предметом нивелируется, а связь с понятием выходит на первый план [2, с. 176]. А это значит, что единица научного лексикона в меньшей степени номинация предмета и в большей степени форма вербализации понятия о предмете. Рискованно предположить, что слово и термин – это изобретенный человеческим сознанием способ развести в слове языка предмет и понятие. Иначе говоря, оппозиция *термин – слово общего языка* – это найденная языковым сознанием возможность и способ разграничить в слове языка предмет и понятие, в том числе и закрепив формально это разграничение в разных звуковых комплексах.

Сдвоенность репрезентации понятия и предмета в слове (при нетождественности, неизоморфности и расхождении признаков предмета и составляющих понятия) – достаточный повод для их дифференциации и, добавим, это основательная причина того, что мы называем стилистической дифференциацией лексики. В свою очередь устойчивое стремление к стилистической дифференциации, свойственное русскому языку, наводит на мысль, что русское слово в целом тяготеет к понятию, что оно по преимуществу представление понятия. Исследование этой стороны отношения *термин – слово* дает возможность иного взгляда на природу и характер стилистической дифференциации языка, позволяет по-новому оценить ее целесообразность.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена дослідженню наукових понять *термін* та *слово загальної мови*. Вирішуючи питання про критерії термінологічності слова, автор звертається до проблеми природи терміна у світлі сучасного підходу до наукового поняття як окремої ментальної структури. Автор розглядає кореляцію «*термін – слово загальної мови*» як поліфункціональну опозицію, яка протиставляє наукове та наївне знання, наукове поняття та концепт, а також предмет номінації та поняття як референти слова.

SUMMARY

The article deals with the problem of term as a language phenomenon. The author analyses criteria, which make the difference between *term* and *common word*. The nature of common word which refers both to subject and notion and the inner nature of term which are

mostly a sign of scientific notion are also investigated. The investigation of mental sphere in cognitive science causes the problem of term and common word as a signs of two different cognitive structures. The author considers the correlation «term – common word» as the way of explication of knowledge about cognitive structures.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 104с.
2. Гречко В.А. Теория языкознания. Учебное пособие / В.А.Гречко. – М.: Высшая школа, 2003. – 375с.

Надійшла до редакції 15.04.2008 р.

УДК 801.313

ДИНАМІКА УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО ІМЕННИКА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ДОНЕЧЧИНИ (1920-1930-і РОКИ)

Т.В. Буга

На сучасному етапі значно активізується вивчення особових імен української мови. Якщо до середини минулого століття дослідники переважно з'ясовували етимологію імен, то з другої половини ХХ ст. їх увагу привертають й інші питання: склад іменника, його статистична структура, динаміка, варіантність тощо. Вагомим внеском у вивчення історичних і сучасних особових імен української мови є праці М.Л. Худаша, І.Д. Сухомлина, П.П. Чучки, І.М. Железняк, Ю.О. Карпенка, О.М. Демчук, Є.С. Отіна, Р.Й. Керсти, Г.Є. Бучко, С.Є. Панцьо, В.Д. Познанської. Однак ще багато нерозв'язаних питань, гідних уваги антропонімістів. Так, нині активно вивчається динаміка міського іменника, а сільський антропонімікон залишається поза увагою науковців. А, щоб «представити іменник в цілому, необхідне суцільне дослідження масового матеріалу» [1, с. 43].

У запропонованій статті ми розглянули динаміку особових імен українок Центральної Донеччини впродовж двох періодів: I період – 1920-1929 р., II період – 1930-1939 р. Матеріалом для дослідження послуговували метричні книги, що знаходяться в Донецькому обласному архіві юстиції, а також актові записи про народження дітей, які було опрацьовано в РАЦС центральних районів Донецької області.

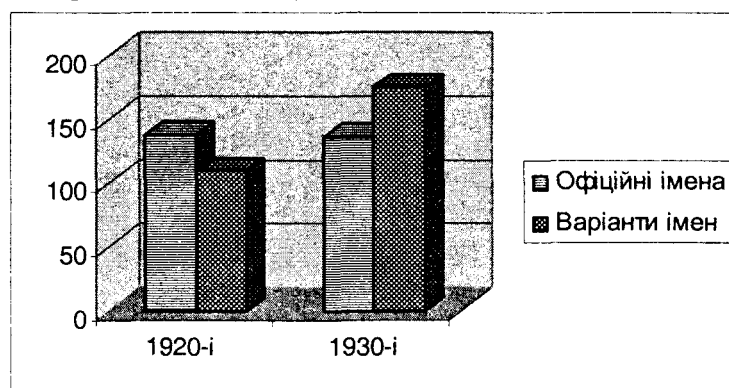
2 лютого 1918 р. Рада народних комісарів видала декрет, згідно з яким вводився вільний вибір імені й оголошувалася законна громадянська реєстрація замість церковного хрещення. До цього ім'я дитині в православній родині надавав священник за церковним календарем, у якому жіночих імен було в 4 рази менше, ніж чоловічих [2, с. 193]. З 1918 р. право на вибір імені для новонароджених отримують батьки, у результаті чого жіночий іменник суттєво змінюється: з'являються новотвори, запозичуються європейські імена, відроджуються слов'янські оніми, які не ввійшли до святців. Нерідко в ролі офіційних найменувань використовуються варіанти імен.

Жіночий іменник Центральної Донеччини за період з 1920 по 1939 рік відзначається різноманітністю. За два десятиріччя зафіксовано 179 різних імен. Незважаючи на бурхливі події, які відбувалися в суспільстві, традиція продовжує відігравати найважливішу роль у виборі імені для дитини. Основу іменника і тепер складають традиційні християнські імена. Однак раніше ім'я новонародженої записував священник,

віддаючи перевагу канонічній або загальноприйнятій народній формі того чи іншого імені (наприклад, Татіана чи Тетяна). Тепер батьки обирали ім'я дитині самостійно, тому часто до актових записів про народження потрапляли не офіційні імена, а їхні розмовно-побутові варіанти.

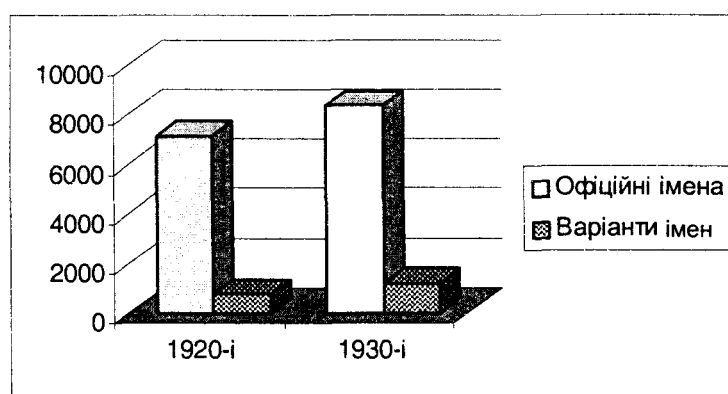
Подібна ситуація спостерігається і в міському іменнику Центральної Донеччини [3, с. 92]. Однак у сільському антропоніміконі це особливо помітно, оскільки по селах часто грамотними були лише священослужителі. Після відсторонення їх від тайнства ім'янаречення ініціативу до рук взяли представники місцевої партійної верхівки, часто не ознайомлені з нормами літературної мови і, отже, не здатні дати батькам новонароджених компетентну консультацію. У результаті – упродовж 1920-1930-х років у ролі офіційних найменувань вжито 214 варіантів жіночих імен, тоді як у повній формі використано лише 179. Це більше, ніж упродовж наступних 67 років. На графіку 1 видно співвідношення повних жіночих імен та народно-розмовних варіантів імен, використаних у ролі офіційних найменувань.

Графік 1. Співвідношення повних імен та розмовних варіантів у ролі офіційних найменувань жінок у 1920-1930-і рр.

Упродовж 1920-1930-х років варіанти жіночих імен було використано для найменування 1954 новонароджених (12, 59%). На графіку 2 видно співвідношення носіїв повних імен та носіїв розмовних варіантів.

Графік 2. Співвідношення носіїв повних імен та розмовних варіантів

Усі варіанти, вжиті в сільському іменнику як офіційні імена, можна розподілити на 4 групи:

1) нейтральні побутові найменування з суфіксом -а (-я): *Валя, Галя, Зіна, Женя, Клава, Катря, Катя, Ліда, Ліза, Ліля, Ліна, Лора, Люба, Міля, Мотря, Надя, Настя, Рая, Христя, Юля*;

2) демінутиви: *Валька, Варька, Гашка, Дунька, Зінька, Клавка, Любка, Маріка, Мелашка, Надежка, Надька, Наталка, Наташка, Нінка, Одарка, Ольга, Палажка, Пріська, Райка, Санька, Тонька, Федорка, Хроська, Шурка*;

3) варіанти, що з'явилися внаслідок орфографічних помилок: *Ана, Агріпина, Валінтина, Валінтіна, Гана, Джолета, Євгенія, Єкатеріна, Енгеліна, Єрина, Івгенія, Лисовега, Людміла, Оліксандра, Титяна, Титьяна, Явдокія*;

4) варіанти, які виникли через гіперизм: *Акелина, Єлизовега, Онастасія*.

Окремі варіанти відображають особливості місцевої вимови імені: *Хвивона, Хросина, Хроська, Ялосовега*.

Більшість варіантів жіночих імен було зафіксовано в актових записах про народження дітей від 1 до 10 разів. Популярними серед сільського населення виявилися лише деякі варіанти. В основному це нейтральні побутові найменування: *Ліда* (250 носіїв), *Оляна* (120 носіїв), *Настя* (118 носіїв), *Зіна* (97 носіїв), *Мотря* (78 носіїв), *Гана* (72 носіїв), *Рая* (52 носіїв), *Параска* (49 носіїв) та окремі варіанти з суфіксами суб'єктивної оцінки: *Любка* (56 носіїв), *Варька* (52 носіїв), *Вірка* (47 носіїв), *Наталка* (34 носіїв), *Санька* (17 носіїв). Найуживаніші варіанти жіночих імен у ролі офіційних найменувань подано в таблиці 1.

Таблиця 1. Найуживаніші розмовні варіанти жіночих імен у ролі офіційних найменувань жінок упродовж 1920-1930-х років

Ім'я	Кількість носіїв і ранг			
	1920-і	Ранг	1930-і	Ранг
Варька	35	-	27	10
Вірка	20	8	27	10
Гана	43	4	29	9
Зіна	36	6	61	2
Катря	11	10	37	6
Ліда	40	5	210	1
Любка	15	-	41	5
Люся	-	-	36	7
Мотря	47	3	31	8
Настя	69	2	49	3
Наталка	17	9		-
Оляна	109	1	11	-
Параска	40	5	9	-
Рая	9	-	43	4
Явдоха	26	7	14	-

З 214 варіантів жіночих імен, зафіксованих у ролі офіційних найменувань упродовж 1920-1930-х років, продовжили своє життя в сільському антропоніміконі як окремі імена лише 5 варіантів: *Ася, Ліна, Мотря, Олеся, Параска*.

Аналізуючи жіночі імена Центральної Донеччини, ми окремо розглядали лише динаміку повних офіційних імен. Антропоніми з незначними фонетичними чи морфологічними коливаннями ми узагальнили. Перевагу віддали тим формам, які відповідають нормам української літературної мови й фіксуються академічними словниками імен. До списку жіночих імен було включено лише ті варіанти, які завдяки частотності вживання стали окремими іменами. Такі варіанти збагачують український жіночий іменник і доводять, що антропонімічна система поповнюється не лише завдяки запозиченням, але й за рахунок власних ресурсів. П.П. Чучка відзначив, що «розмовні

варіанти імен, які пройшли багатовікове випробування в усному мовленні, є найбільш надійним резервом розширення нашого офіційного іменного репертуару» [4, с. 93].

Жіночі імена Центральної Донеччини за етимологією можна поділити на кілька груп: канонічні, слов'янські, запозичені та новотвори. Найуживанішими впродовж 20-30-х рр. XX ст. серед сільського населення були канонічні жіночі імена – вжиті у святцевій формі: *Анастасія, Анна, Антоніна, Валентина, Віра, Лідія, Любов, Ніна, Марія* або в народній формі: *Катерина, Оксана, Орина, Поліна, Раїса, Тетяна*. У традиційному за своєю основою сільському іменнику Центральної Донеччини в досліджуваний період з'являються запозичення: *Аделаїда, Альбіна, Віолетта, Еліса, Емма, Ізоліна, Ізольда, Ільза, Іоланда*; автохтонні слов'янські імена: *Броніслава, Брончеслава, Веста, Влада, Владислава, Жанна, Мирослава, Світлана, Станіслава, Ярослав*; новотвори: *Аеліта, Вілена, Воля, Гертруда, Леніна, Леоніна, Ліра, Муза, Нінель, Октябриня*.

За частотністю вживання упродовж досліджуваного періоду виділяємо чотири статистичні групи жіночих імен: найуживаніші імена (частотний десяток); широкоживані імена (частота вживання яких вища від середнього коефіцієнта одноіменності (СКО¹); маловживані імена (частота вживання яких нижча від СКО); поодинокі (вжиті один раз). У таблиці 2 подано групи жіночих імен за частотою вживання в сільському іменнику Центральної Донеччини впродовж 1920-1930-х років.

Таблиця 2. Кількісна динаміка жіночого іменника в 1920-1930-і рр.

№	Групи імен	Зріз									
		I					II				
		Кількість імен	%	Кількість носіїв	%	СКО	Кількість імен	%	Кількість носіїв	%	СКО
1	Частотний десяток	10	7,25	3998	56,07	52	10	7,41	4935	58,85	62
2	Широковживані	20	14,49	2630	36,88		16	11,85	2267	27,03	
3	Маловживані	68	49,27	463	6,49		72	53,33	1147	13,68	
4	Поодинокі	40	28,99	40	0,56		37	27,41	37	0,44	

До групи частотних (найуживаніших і широкоживаних), як і раніше, входять канонічні імена, однак тепер їх вибір регламентований не установами церковного календаря, а власними естетичними смаками батьків новонароджених, що призводить до різкої диспропорції реальної і святцевої частотності імен [6, с. 92].

Упродовж 1920-х років до **найуживаніших** належали частотні у святцях жіночі імена: *Марія, Анна, Катерина, Меланія, Олександра, Валентина, Ольга, Євдокія*, а також два слов'янських, канонізованих православною церквою імені: *Віра* і *Любов*.

У наступному періоді частотний десяток зазнає суттєвих змін. Ім'я *Валентина*, яке посідало восьмий ранг, піднімається на перший, відтіснивши ім'я *Марія* на третю позицію. Друге, четверте та п'яте місця відповідно посідають нові в частотному десятку оніми *Раїса, Лідія* та *Ніна*. У нижню частину частотного десятка переміщуються імена *Віра* (з IV на VI місце), *Любов* (з V на VIII), *Катерина* (з III на IX), *Анна* (з II на X). Виходять з групи найуживаніших імена, що посідали, VI, VII, IX і X позиції відповідно: *Меланія, Олександра, Ольга* та *Євдокія*.

¹ Середній коефіцієнт одноіменності дорівнює частці від ділення числа новонароджених повного хронологічного зрізу на кількість імен цього зрізу [5, с. 80].

Викликає зацікавлення ім'я *Ганна*, яке вперше з'являється в сільському іменнику Центральної Донеччини в 1920-і роки і вже в наступному десятиріччі входить до частотного десятка, посідаючи VII позицію, тоді як церковнослов'янське ім'я *Анна* втрачає популярність, опустившись з другого на останнє місце. *Ганна* – оформлений згідно з нормами української літературної мови відповідник канонічного імені *Анна*, який входить в іменник Центральної Донеччини в 1920-і роки, коли реєстрація новонароджених починає проводитися українською мовою. Упродовж XX ст. саме ім'я *Ганна* стало постійною складовою загальноукраїнського жіночого іменника. Тому більшість дослідників не розглядає окремо динаміку цих двох імен, а подає їх як графічні варіанти одного імені. І.Д. Скорук у своєму дисертаційному дослідженні аналізує оніми *Анна* й *Ганна* як різні імена й порівнює динаміку їхнього розвитку в антропоніміконі м. Луцька впродовж XX ст. [7, с. 114]. Оскільки в сільському іменнику Центральної Донеччини з 1920-х років до початку XXI ст. імена *Анна* й *Ганна* функціонують паралельно та мають особливості у вживанні, вважаємо за доцільне розглядати їх динаміку окремо.

На таблиці 3 можна побачити динаміку найуживаніших імен сільського антропонімікону Центральної Донеччини упродовж 1920-1930-х рр.

Таблиця 3. Частотний десяток імен з 1920 по 1939 рр.
(із зазначенням рангового номера)

Ім'я	Кількість носіїв і ранг			
	1920-і	Ранг	1930-і	Ранг
Анна	569	2	324	10
Валентина	262	8	1022	1
Віра	396	4	376	6
Ганна	131	–	331	7
Євдокія	220	10	70	–
Катерина	399	3	326	9
Лідія	210	–	571	4
Любов	387	5	329	8
Марія	972	1	591	3
Меланія	292	6	18	–
Ніна	208	–	452	5
Олександра	267	7	286	–
Ольга	234	9	235	–
Раїса	183	–	613	2

Ми порівняли жіночий іменник Центральної Донеччини з антропоніміконами інших регіонів України. Найбільше частотний десяток досліджуваного іменника збігається з частотним десятком імен українського населення Одещини – на 59 % (*Анна*, *Віра*, *Євдокія*, *Катерина*, *Лідія*, *Любов*, *Марія*, *Ніна*, *Олександра*, *Ольга*) [8, с. 86]. При цьому в 1920-х роках іменники мають однакових лідерів (*Марія* і *Анна*). Оніми *Анастасія*, *Надія*, *Олена*, наявні в частотному десятку особових імен Одещини, у досліджуваному антропоніміконі також популярні, вони посідають XII, XI та XVI позиції відповідно.

Найпоширеніші жіночі імена українок міст Донецька й Луцька з 1920 по 1939 р. містять по 8 спільних з нашим десятком імен. Оніми *Валентина*, *Віра*, *Любов*, *Марія*, *Ніна*, *Олександра*, *Раїса* виступають складовою всіх трьох антропоніміконів; ім'я *Лідія* спільне для досліджуваного частотного десятка та десятка м. Донецька [3, с. 95-96], а ім'я *Ольга* належить до найпоширеніших у нашому іменнику й іменнику м. Луцька [7, с. 83-84].

Частотний десяток російського населення м. Одеси [9, с. 12] подібний до досліджуваного лише на 35 %. В обох іменниках найбільш популярними виявилися імена *Анна, Валентина, Віра, Лідія, Марія, Олександра, Ольга*. Однак і ті оніми, що стали складовою частотного десятка лише в одеському іменнику (*Євгенія, Людмила, Надія, Олена, Тамара*), в антропоніміконі Центральної Донеччини посідають чільні місця в групі широковживаних імен.

Десяток найпродуктивніших імен українського населення Кілійського району Одеської області [10, с. 117-118] містить лише 6 антропонімів, спільних з нашим десятком: *Ганна, Євдокія, Катерина, Марія, Олександра, Ольга*. Наявні в частотному десятку іменника Кілійського району оніми *Дарія* і *Парасковія* в іменнику Центральної Донеччини вже втратили популярність і перейшли до групи маловживаних, а оніми *Ірина, Надія, Наталія* стануть найуживанішими в досліджуваному антропоніміконі лише через кілька десятиріч.

Зіставлення частотних десятків іменників різних регіонів України в 1920-1930-і рр. виявляє два спільних жіночих імені (*Марія* і *Олександра*). Специфічним в сільському антропоніміконі Центральної Донеччини виявився онім *Меланія*, який ані в іменнику м. Донецька, ані в іменниках інших регіонів України жодного разу не набув статусу найуживанішого. Популярність цього імені в досліджуваному антропоніміконі теж виявилася тимчасовою: з VI позиції в частотному десятку 1920-х років уже в наступному десятиріччі онім переходить до групи маловживаних і більше не відновлює своєї продуктивності.

У 1920-1930-і роки фонд **широковживаних** імен нараховує 27 онімів. Шість імен в один з досліджуваних періодів піднімалися до частотного десятка: *Євдокія* й *Олександра* – у I, *Ганна, Лідія, Ніна, Раїса* – у II. Поширені в церковному календарі імена *Агафія, Марфа, Мотрона, Пелагія* у 1920-і роки ще не втрачають своїх позицій, а вже на початку 30-х років ХХ ст. стають менш популярними й переходять спочатку до групи маловживаних, а тоді й зовсім виходять за межі сільського іменника. У міському антропоніміконі ці оніми виходять з групи широковживаних ще в кінці ХІХ ст., лише ім'я *Пелагія* залишається популярним до 1920-х років [3, с.82].

Деякі канонічні імена, навпаки, стають більш поширеними й у перспективі поповнять частотні десятки наступних десятирічних зрізів: *Антоніна, Галина, Євгенія, Зінаїда, Клавдія, Надія, Тамара*. Ім'я *Алла* з'являється в сільському іменнику Центральної Донеччини лише в 1920-і роки (8 носіїв), а вже в 1930-і належить до частотних (97 носіїв) і до кінця ХХ ст. не втрачає популярності. До групи широковживаних входить два слов'янських імені *Людмила* і *Світлана*. Приблизно в цей самий час (у 1930-1950-і роки) вказані імена стають складовою інших сільських іменників – іменника Ізмаїльщини [11, с. 57-58], іменників українського та російського населення Одеської області [12, с. 69; 10, с. 129, 131], однак в нашому антропоніміконі ці гарні автохтонні слов'янські імена набувають у зазначений період найбільшої популярності.

У периферійній частині сільського жіночого іменника Центральної Донеччини за досліджуваний період зафіксовано 141 ім'я. Зі 179 жіночих імен 38 ніколи не входили в цю частину, тому що стабільно були в активному вжитку. Це імена частотного десятка та 24 широковживаних імені нижче десятка. Їх динаміку було розглянуто вище. Ми проаналізуємо лише ті оніми, які упродовж 1920-1930-х років не піднімалися вище периферійної частини іменника. Тут доцільно виділити імена, які мають кількість носіїв, більшу від 2 і меншу від СКО (маловживані імена), та імена, які зустрілися лише один раз (поодинокі імена).

До **маловживаних** імен (без урахування антропонімів, пов'язаних з центральною частиною іменника) упродовж 20-30-х років ХХ ст. належало 88 одиниць. Ця група онімів є не лише чисельною, але й досить рухомою. Так, імена *Алла, Галина, Ганна, Людмила, Тамара* набувають популярності й переходять до розряду частих імен. Деякі

маловживані імена 1920-х років у наступному десятилітті переходять до поодиноких або взагалі зникають з іменника: *Аганія, Агрипина, Акилина, Аксенія, Анисія, Антонія, Афанасія, Васса, Домника, Єва, Єфимія, Лукерія, Павлина, Прокофія, Руфіна, Серафима, Стефанія, Улита, Фекла, Фіона, Харитина, Христина, Юнона*. Із них в подальшому частково відновлять популярність імена *Єва* і *Стефанія*, а онім *Христина* в кінці ХХ ст. поповнить групу частотних імен. Решту онімів можна віднести до антропонімних архаїзмів.

Серед маловживаних імен особливе місце належить запозиченням, значна частина яких стане складовою українського жіночого іменника ХХ ст.: *Аліна, Аліса, Віолетта, Емма, Жанна, Луїза*. Саме з цієї статистичної групи в 1920-1930-і рр. починають своє життя популярні в подальшому звучні слов'янські імена: *Лілія, Римма, Станіслава, Ярослав*.

Використання так званих «революційних» імен у сільському іменнику Центральної Донеччини відбувається з запізненням. До 1920-х років таких онімів взагалі не зафіксовано. У 1920-і роки група маловживаних імен поповнюється новим іменем *Нінель*, а в 1930-і нараховується 4 революційних новотвори: *Леніна, Нінель, Октябриня, Сталіна*.

У групі **поодиноких** імен відзначено 77 онімів, які умовно можна поділити на ті, що втрачають популярність, і ті, які тільки починають своє життя в досліджуваному іменнику. До першої групи належать в основному канонічні імена: *Агнія, Аграфена, Гликерія, Іустинія, Мокрина, Февронія, Хіонія*. Другу групу складають відновлені слов'янські імена: *Богдана, Броніслава, Бронцеслава, Веста, Влада, Владислава, Володимира, Мирослава*; запозичені імена: *Аделія, Еліса, Ільза, Іоланда*; нові імена: *Воля, Гертруда, Леоніна, Ліра, Муза*. Деякі народжені в 1920-1930-і рр. дівчата отримали імена на честь героїнь відомих творів світової літератури: *Аеліта* (з роману «Аеліта» О.М. Толстого), *Ізола* (з повісті «Тропа війни» Р.Т. Мана), *Ізоляда* (з роману «Тристан і Ізоляда»). Більшість з цих антропонімів упродовж ХХ ст. було зафіксовано 1 раз, лише слов'янські імена вживатимуться в сільському іменнику й надалі, не виходячи за межі його периферійної частини.

Аналіз складу й динаміки жіночого іменника Центральної Донеччини впродовж 1920-1930-х років показує, що за два десятиріччя жіноча антропонімійна система порівняно з попередніми й наступними періодами оновлюється найбільше. Іменник досліджуваного періоду збагачується онімами, відсутніми серед рекомендованих церковним календарем. У введенні в сільський антропонімікон численних запозичень, новотворів, гіпокористик і демінутивів, у відродженні й популяризації автохтонних слов'янських імен вбачається прагнення відійти від церковної традиції. Найкраще цю тенденцію 1920-1930-х років відображає периферійна частина українського жіночого іменника. Однак стабілізація соціальної атмосфери призводить до стабілізації в усіх сферах суспільства, зокрема й в антропонімії. При цьому більшість викликаних до життя революційними змінами імен виходить з іменника, а залишаються лише найбільш вдалі й пристосовані до норм української літературної мови оніми. Аби прослідкувати, яким чином зміни в українському жіночому іменнику Центральної Донеччини в 1920-1930-і рр. вплинули на подальший розвиток сільської антропонімії цього регіону, доцільно простежити динаміку жіночих імен ХХ ст. в цілому.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается состав и динамика женских имен в сельском антропонимиконе Центральной Донеччины в 1920-1930-е гг. Собранные и систематизированные 179 женских имен, которыми было названо 15517 новорожденных, в зависимости от частотности употребления были разделены на частотные, малоупотребительные и одиночные. Состав и движение женских имен по каждой статистической группе в исследуемый период проанализированы отдельно. На основе сравнения с именниками

других регионов выделены общие черты и локальные особенности сельского антропонимикона Центральной Донеччины.

SUMMARY

The paper considers a composition and dynamics of female names in rural anthroponimik of part of Donetsk province in 1920-30s. 179 different female names given to 15517 newborn children were collected and systematized. They were divided into frequent names, little-used ones and single ones depending on frequency of their using. The composition and moving of female names of each statistical group during the period under investigation were analyzed separately. The common features and local peculiarities of rural name system of central part of Donetsk province were distinguished on the basis of author's data comparison with that of other anthroponimists.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Никонов В.А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974. – 278 с.
2. Щетинин Л.М. Русские имена: очерки по донской антропонимике. – Ростов н/Д, 1978. – 253 с.
3. Кравченко Г.В. Динаміка українського іменника м. Донецька з 1890 по 1990-і роки: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 2000. – 195 с.
4. Чучка П.П. Особові імена в усному мовленні (розмовні варіанти українських особових імен) // Українське усне літературне мовлення. – К., 1967. – С. 175-186.
5. Бондалетов В. Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
6. Ивашко В.А. Как выбирают имена. – Минск: Высшейш. шк., 1988. – 174 с.
7. Скорук І.Д. Динаміка антропонімікону м. Луцька в ХХ ст.: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К, 1999. – 180 с.
8. Касим Е. Ю. Именник украинского населения Одещины со второй половины XIX по 80-е гг. XX в.: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Одесса, 1995. – 208 с.
9. Зайчикова Л.П. Русский именник г. Одессы. Проблемы развития и взаимодействия.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1986. – 16[1] с.
10. Медведева О.Ю. Динаміка особових імен мешканців українського Придунав'я (на матеріалі Кілійського та Болградського районів Одеської області): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Ізмаїл, 2001. – 213 с.
11. Жмурко Д.А. Специфика русского сельского именника // Русское языкознание. – 1986. – Вып. 13. – С. 56-61.
12. Касим Г.Ю., Касим Е.Ю. О некоторых особенностях развития мужского и женского именника (на материале имен русских жителей Одесской области) // Актуальные вопросы русской ономастики. – К.: УМК ВО, 1988. – С. 66-72.

Надійшла до редакції 16.05.2008 р.

УДК 81'372.2(161.1):93

О НАИМЕНОВАНИИ ЦЕРКВЕЙ В ЛЕТОПИСЯХ XII-XVII ВЕКОВ

Е.С.Синенко

Условно экклезионимы можно разделить на две группы: а) названия церквей, приделов и б) наименования монастырей. Несмотря на то что все храмы и монастыри получали официальное наименование в честь христианского праздника, святого угодника или иконы, такое разделение связано с рядом структурных и словообразовательных особенностей, которые характеризуют каждую из групп.

Нами собрано 765 наименований церковей и приделов. Основным источником материала стали летописные своды XII-XVII вв. Из 765 экклезионимов 238 отмечаются лишь в одной из указанных в списке источников летописей, а 527 – в нескольких летописных текстах.

Посредством экклезионимов в летописных текстах именуются:

1) церкви (*цркы, цркъвь*): цркы стою мчнку Бориса и Глѣба Ростовѣ [СЛ, с.442], цркъвь стго Ивана [Ип.Л, с.843]. Один раз употреблена уменьшительно-ласкательная форма *церквиця*, чтобы подчеркнуть небольшой размер храма: поставиша церквицю малу надъ печерою во имѣ стѣа Бца оуспение [Ип.Л, с.146-147]. В значении 'церковь' также используются слова *храм* и *божница*. Отметим, что слово *храм* встречается во всех летописях, кроме Лаврентьевской и Ипатьевской. Слово же *божница* используется дважды в Суздальской летописи, трижды – в Ипатьевской и один раз - в Никоновской. Ср.: «...на то[и] могила поставилъ божницу стго Николы » [Ип.Л, с.17], «...на той могила постави Олма церковь святаго Николу» [МЛС, с.341]. В нескольких летописях также встречается синонимичное *церкви* слово *домъ*. Так, церковь святой Софии в Новгороде названа *домом* в 5 источниках: «...возведоша Самсона в домъ святѣи Софѣи» [НЧЛ, с.414], «...сѣдѣвъ в дому святѣи Софѣи 30 лѣтъ» [ЛА, с.132], «...возведоша владыку Алексея въ домъ святѣи Софѣи» [РЛ, с.115], «...владыку Алексѣя възведоша в дом святѣи Софѣи на архиепископство» [ВлЛ, с.121], «...злыя прокляша, которыи хотятъ дому святѣи Софѣи...зла, а благовѣрным князем, лежащим в домоу святей Софѣи...тѣмъ пѣша вѣчноую память» [ПЛ, с.138-139].

2) надвратные церкви (*церковь на воротехъ*): цркъвь на воротѣхъ городскихъ во имѣ стаго мчнка Феодора [ЛЛ, с.209], цркъвъ на воротехъ святое Въскресение [ЛА, с.56], цркъвъ на воротехъ Благовѣщение [Твл, с.266]. Широкое распространение получает конструкция, в которой опорное словосочетание *церковь на воротехъ* «разрывается» посвящением храма на две части, при этом словоформа *церковь* стоит в препозиции по отношению к посвящению, а элемент *на воротехъ* – в постпозиции: цркъвъ святаго Спаса на воротѣхъ в монастыри святаго Георгия [ВлЛ, с.70, с.527], цркъвъ святаго Иоанна Милостиваго на воротехъ о Въскресения [НПЛст., с.41], «...заложитъ цркъвъ камену святое Богоявление на воротехъ» [НЛ-10, с.7].

3) соборные церкви: зборная цркы стаа Бца Златоверхаа [СЛ, с.392], в соборной церкви святаго Троица во Псковѣ [ВлЛ, с.93], съборную церковь святаго Михаила [ВЛ-8, с.15]. Элементы опорного словосочетания *соборная церковь* не имеют четкой закреплённости в структуре экклезионима. Может использоваться обратный порядок слов внутри словосочетания – *церковь соборная*: цркы зборная стаа Бца [СЛ, с.407], въ цркъвъ зборную въ свѣтии Спасѣ [НЧЛ, с.388], цркъвъ соборную каменную в Суздале Рожество пресвѣтѣи богородицы [МЛ, с.68]. В нескольких случаях посвящение храма разделяет опорное словосочетание *соборная церковь*, при этом элемент *церковь* может опускаться: в цркѣи стоѣ Бца зборноѣ [ИпЛ, с.653], цркѣи Пречистая соборная [ВлЛ, с.107], въ свѣтии Богородици соборной въ Володимери [МЛС, с.126]. Со второй половины XVI века отмечается регулярное употребление словосочетания *соборная церковь*, а в летописях последней четверти XVII века впервые как элемент экклезионима используется слово *собор*: «...верх храма у Пречистые в соборе» [МЛ, с.130, 7055 г.], в соборе богородице Одигитрии [МЛ, с.164, 7154 г.], к большому Успенскому собору [Летописец 1619 – 1691 гг., с.194, 7190 г.], до Архангельского собору [Летописец 1619 – 1691 гг., с.200, 7190 г.].

4) трапезные церкви в монастырях (*церковь съ трапезою*): «Поставиша церковь камену, съ трапезою каменою, на Вежищахъ, во имя святаго Иоанна Богослова» [ЛА, с.197], цркъвъ древяна теплая с трапезою, тридневное Христово Въскресение, на Соколницы

[НЧЛ, с.617], церковь деревяная и съ трапезою святыи славнии пророкъ Илья в Петровскомъ монастырѣ, въ Корчанскомъ концѣ [НЧЛ, с.566]. Один раз для именования данного типа храма отмечается употребление слова *трапеза*: трапеза новая згорѣла, Три Святители, Василии Кесарѣйский, Григорей Богослов, Иванъ Златоуст [НВЛ, с.150].

5) *храмы-колокольни* (церковь под колоколы). В летописях отмечено три экклезионима, относящихся к указанному типу храмов. В основном используется конструкция, в которой словоформа *церковь* стоит в препозиции по отношению к посвящению, а словосочетание *под колоколы* – в постпозиции: в церковь святого Иоанна под колоколы [МЛС, с.324], церкви святого чудотворца Николы подъ Колоколы [ТЛ, с.222], церковь...Феодосия под колоколы на Микитины улицы [НВЛ, с.204]. Лексический элемент *под колоколы* также может присоединяться к экклезиониму с помощью союзов *иже* или *что*: церковь розобраша Иоан святыи Лѣствичник, иже под колоколы [ИЛ, с.147], позади Ивана святого, что под колоколы [ЛебЛ, с.288].

6) *домовая церковь*: в домовой церкви у Спаса [ЛСПЗ, с.219].

7) *часовня*: в Гермонове часовне [ЛСПЗ, с.183].

8) *приделы*: в придѣлѣ Благовѣщение святыя Богородица [НЧЛ, с.482], у придѣла святого Дмитрія [ТВЛ, с.286], в пределе Рождества Христова [МЛ, с.67]. Часто в летописях XV-XVI веков слово *придел* выступает уточняющим элементом при опорном слове *церковь*: церковь Василей Кесарійскій, придѣлъ у Благовѣщенія [НЛ-12, с.221], двѣ церкви каменнии: святыи апостолъ Яковъ Зеведѣвъ, а другая Зачатие святого Ивана Предтечи, предѣлы у святого Воскресения на Павловѣ улице [НЧЛ, с.550], церковь камену Похвалу Богородици, придѣлъ къ Пречистые олтарю [ВЛ-8, с.147].

Для обозначения церквей в летописях используются *отагионимные*, *отхрононимные*, *отартионимные*, *отапеллятивныи* и *оттопонимные* экклезионимы. Все указанные виды экклезионимов имеют свои структурные и морфолого-синтаксические особенности.

Отагионимные экклезионимы

Отагионимные экклезионимы (далее АЭ) по грамматической форме бывают *именными* и *адъективными*. Именные АЭ составляют самую многочисленную группу. В структуре экклезионимов данного типа можно выделить три основных элемента: опорное (ключевое) слово *церковь*, *придел* + лексический элемент *святого*, *святыя* + *агионимный компонент* (далее АК).

АК может быть выражен:

а) именем одного общехристианского или канонизированного русского святого, святой: церковь святого Феодора Тирона [НЧЛ, с.142], въ церкви святыя мученици Анастасіи [ЛА, с.168]; церковь каменноу на вратѣхъ, во имя благовѣрнаго князя Володимеря, крѣстившаго Роускую землю, нареченна въ святомъ крещеніи Василья [НЧЛ, с.254], церковь теплую с трапезою во имя преподобнаго отца нашего Феодосия общему жителю перваго начальника в Руской земли игумена Печерского [НВЛ, с.151];

б) парным агионимом, включающим два имени общехристианских или русских святых, неразрывно связанных друг с другом в сознании верующего из-за их совместной деятельности или трагической участи: церковь деревяная святыи чудотворцы Козма и Даміянъ въ Кузнецяхъ на Гзени [НЧЛ, с.550], в церкви святых праведных богоотецъ Иоакима и Анны [ЛНЦ, с.57], церковь каменну теплую придѣлъ у Вондрѣа святого на Щитной улицы святыхъ преподобных Соловецкихъ строителии Саватіа и Зосиму [НВЛ, с.204];

в) собирательным агионимом, называющим группу святых, объединенных обобщающим словом: церковь святыхъ Апостолъ 12 [НЧЛ, с.287], церковь камену Всѣ Святыи [ЛА, с.197], въ церкви святыхъ 40 мученикъ [НЛ-10, с.48], церковь святая Троица на Шетиницы

[ВлЛ, с.69], церковъ Московскихъ Чюдотворцовъ [МЛ, с.179]. В нескольких случаях в текстах летописей при обобщающем слове перечисляются имена святых: церковъ...святыхъ мученикъ Маковей по плоти и учителя ихъ Елеозара и матери ихъ Соломонии [ВлЛ, с.141], церковъ камену святыхъ мученицъ Вѣры, Любве, Надежи и матери ихъ Софии [ПЛ, с.36], церковъ камену святыхъ исповѣдникъ Гурья, Самона и Авива [НЛ-11, с.218].

АК, выраженный собирательным агнионимом, может включать количественное числительное в буквенном или цифровом варианте. Ср.: постави церковъ камену на княже дворѣ Святыхъ Отець 300 и 18 [ВлЛ, с.101] – поставиша церковъ камену святыхъ Отець на князь дворѣ [ВлЛ, с.132], постави церковъ камену Святыхъ Три Отроки, придѣлъ у святого Михаила на Прусской улици [ЛА, с.147]. Редкой формой экклезионима, которая встречается под одним годом только в двух летописях, является адъектив, образованный от числительного. Ср.: Четырдесячную поставиша церковъ [НЧЛ, с.287], Четырдесятьскую церковъ поставиша [ЛА, с.87].

Обратимся к сочетаемости компонентов в АЭ, имеющим в составе АК, выраженный парным агнионимом. В ранних летописях (Лаврентьевской, Суздальской, Ипатьевской, Новгородской первой старшего извода) обобщающее слово при именах святых (*мученики, праведники, апостолы, безмездники*) и лексический элемент *святые* употребляются в родительном падеже двойственного числа: цркы *стою мчнку* Бориса и Глѣба Ростовѣ [СЛ, с.442], *оу* *стою мчнку* Бориса и Глѣба бы плачь великъ [ИпЛ, с.213], *свца ю во имѣ правѣдникоу* Акима и Аньны [ИпЛ, с.937], *сѣдѣлаша* 4 церкви: *святую мученику* Бориса и Глѣба въ градѣ, святого пророка Илье, и *святую апостолу* Петра и Павла на Хѣлмѣ, и *святую безмѣднику* Козму и Даміана [НПЛст., с.27]. В летописных текстах XV-XVI веков формы двойственного числа сосуществуют со следующими формами:

а) лексический элемент *святого* (родительный падеж единственного числа) + АК в родительном падеже: церковъ каменноу святого Флора и Лавра на Люгощи *оу* улици [НЧЛ, с.309], церковъ святого Кузмы и Дамьяна в Новѣгородѣ на Кузмы и Даміанинѣ улици [ВлЛ, с.107], в церкви Святого Бориса и Глѣба [РЛ, с.23];

б) лексический элемент *святыхъ* (родительный падеж множественного числа) + АК в родительном падеже: на Легощи улицы за церковию святыхъ мученикъ Флора и Лавра [НВЛ, с.192], церковъ камена святыхъ равноапостолъ царя Костянтина и матери его Елѣны въ Вѣликомѣ Новѣгородѣ, на Софѣиской сторонѣ, на Яневѣ улице, въ Полѣ [НЧЛ, с.564], в церкви святыхъ праведныхъ боготецъ Іоакима и Анны [НЛ-13, с.158];

в) лексический элемент *святыхъ* (именительный падеж множественного числа) + АК в именительном падеже: церковъ древняя святыхъ чюдотворцы Козма и Даміанъ въ Кузнецкахъ на Гзени [НЧЛ, с.550], церковъ каменная въ Твери святыхъ Борисъ и Глѣбъ [ТвЛ, с.491], церкви камени...святыхъ Петръ и Павелъ, в Неревѣскомъ концѣ [ЛА, с.151].

К началу XVII века формы экклезионимов, в составе которых при АК употребляется лексический элемент в родительном падеже множественного числа, вытесняет другие формы. Ср.: Здѣлаша 4 церкви: *Бориса и Глѣба* в городѣ, святого пророка Илью, и *святую апостолу* Петра и Павла на Холмѣ, и *святого* Козмы и Дамьяна [НЧЛ, с.151] – здѣлаша четыре церкви камены: *святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба*, во градѣ *святыхъ верховныхъ апостолъ Петра и Павла*, и святого пророка Боговидца Ильи, и *святыхъ чюдотворецъ безсребрянник Козмы и Дамьяна* [НЛ-9, с.172].

В летописях XV-XVI веков АЭ, в структуре которых есть парный агнионим, в ряде случаев имеют тенденцию к объединению двух составляющих экклезионима (имен святых) в одно сложное имя. Это проявляется либо в выпадении соединительного союза *и*: Борисъ Глѣбъ церковъ в Околоткѣ [НЧЛ, с.397], близъ Костянтина Елены [МЛС, с.395], горѣло...по Кузму-Даміана на Востромѣ концѣ [НЛ-12, с.120]; либо в выпадении союза *и* и соединении имен святых интерфиксом *о*: церковъ Козьмо-Даміана в

городѣ [ИЛ, с.146], заложи...городѣ каменѣ...до Борисоглѣба [ЛА, с.67], бысть знамение въ святомѣ Борисо Глѣбе [ПЛ, с.108].

Именные АЭ употребляются в *полной* или *краткой* (*стяженной*) форме. Полнота экклезионима зависит от лексико-семантического состава АК. Так, краткие формы включают АК, выраженный только именем святого. Исключение составляет краткая форма, используемая для именованія Архангельскаго собора в Москве, которая имеет в составе АК, указывающий на церковное званіе святого Михаила – Архангел. В полных же формах в состав АК входит как имя святого, так и слово или словосочетаніе, называющее положеніе святого в церковной иерархії или дающее перевод имени святого с языка-первоисточника. Ср.: церковь святого и великаго Архангела Михаила [НЛ-12, с.258] – положенѣ во Архангелѣ на Москвѣ [НЛ-12, с.7], поставиша церковь камену на Лубяници святого Луки апостола [ВЛЛ, с.81] – церковь святого Луки на Лубеници улицы [НВЛ, с.170], постави церковь камену... во имя преподобнаго Варлаама, игумена святого Спаса Хутиньскаго [НПЛмл., с.405] – постави... церковь камену святого Варлаама на Хоутигѣ [НЧЛ, с.440], от святыхъ великомученицы Парасковїи, нарицаемыя Пятницы, ото Ржевской [НЛ-13, с.365] – у Пятницы у Ржевскіе [НЛ-13, с.305], къ церкви святѣй Соѡи, еже есть Премудрость Божіа [НЛ-11, с.99] – внутри церкви святыхъ Соѡи [НЛ-11, с.99]. Наличие-отсутствие опорного слова *церковь* и лексического элемента *святого*, *святыхъ*, по нашему мненію, не влияет на полноту экклезионима.

Иногда в состав АЭ включается своеобразное прозвище святого: загорѣся посадѣ на Москвѣ у Николы у Мокрого [ВЛ-8, с.154], церковь древня старая Никола *Лняной* [ИЛ, с.149]. *Лняной*, *Мокрый* – прозвища святого Николая Мирликийскаго, который был на Руси покровителем купцов, торговавших льном, и мореплавателей.

Полные формы экклезионимов с АК, выраженным собирательным агионимом, отличаются от кратких включеніем имен святыхъ при обобщающем слове. Ср.: постави церковь нову... въ имя святыхъ 3-и отрокѣ: Ананія, Азарія и Мисаила [НПЛст., с.39] – постави церковь на Жанути... во имя святыхъ Трои Отрокѣ [НЧЛ, с.590], постави церковь камену святыхъ исповѣдникѣ Гурья, Самона и Авива [НЛ-11, с.218] – постави церковь святыхъ Исповѣдникѣ [НЧЛ, с.605].

Отхронимные экклезионимы

Основной формой отхронимных экклезионимов (далее ХЭ), как и АЭ, в летописях XII-XVII веков является именная форма, главными элементами которой выступают: ключевое слово *церковь* + хронимный компонент (ХК).

ХК называет праздник, установленный в воспоминаніе общезначимаго для всех христиан событія, связаннаго с именем:

а) Иисуса Христа: црковь Василевѣ ста Превѣбраженъа [ЛЛ, с.125], церковь камена Вѣзнесеніе Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа [ВЛ-8, с.279], церковь Срѣтеніе господа бога и спаса нашего Исуса Христа [ЛебЛ, с.290], церковь Святѣй Образѣ Господень на Поли [ЛА, с.212]. Сюда же относим следующие экклезионимы: придѣлѣ Вѣскресеніе Лазарево [ИЛ, с.84], церковь на Москвѣ...Вѣздвиженіе честнаго Креста [НЛ-12, с.75], церковь камену Сшествіе святого духа монастырь [НВЛ, с.173];

б) Богородицы: церковь Благовѣщеніе на Болотѣ [ТЛ, с.237], храмѣ святѣй Богородици Веденія [ЛА, с.214], в соборную церковь Рожества пречистые [ЛНЦ, с.94]; церковь... в имя пречистыхъ владычица наша богородица, честнаго и славнаго ея Стрѣтениа и провоженія [ИЛ, с.180];

в) Иоанна Крестителя (Предтечи): церковь Рожество Іоана Предтеча [НЧЛ, с.542], церковь камену Зачатіе святого Іоанна Предтечи [НЛ-11, с.221], церковь во владычнѣ двори устѣковненіе честныхъ главы Івана Предотечю [НВЛ, с.151];

г) архангела Михаила: церковь каменного Сбора святого Михаила во Аркажи монастыри [НЧЛ, с.375], церковь камену во имя святого архистратига Михаила, честного его чудеси [НЛ-11, с.33];

д) апостола Петра: въ храмѣ поклонения честных вериг апостола Петра [МЛС, с.179].

ХК неоднородны по составу и структуре, поэтому ХЭ употребляются в полной и краткой формах и имеют несколько вариантов в пределах каждой формы.

ХК в составе полных форм могут иметь:

1) трехчленную структуру: слово или словосочетание, называющее событие (может находиться как в препозиции, так и в постпозиции) + лексический элемент *святого, святых* + АК: церковь во имя Успения святых богородица [МЛС, с.200], церковь каменного на городских воротѣх Положеніе ризы [и] поаса святых Богородица [НЧЛ, с.176], церковь... Чудо святого Михаила [НЧЛ, с.405]. С XV века в составе ХЭ в честь праздников богородичного цикла наряду с лексическим элементом *святых* активно употребляются синонимичные ему словоформы *пречистых, пресвятых*: церковь Благовѣщение Пречистых Богородица на великого князя дворе [НЧЛ, с.527], в соборной церкви Успения пречистых богородицы [МЛ, с.146], въ соборную церковь Рождества пресвятых Богородицы [НЛ-12, с.70];

2) двучленную структуру в двух вариантах: а) слово или словосочетание, называющее событие + АК: церковь камену Рождество Иоанна Предтечи у вратѣх Боровицких [НЛ-12, с.114], въ храмѣ Поклонения честных веригѣх апостола Петра [ТЛ, с.121], храм каменной Преображение господна нашего Иисуса Христа [МЛ, с.48], церковь нерукотворенного образа Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа [НЛ-11, с.32]. Сюда же относятся ХК с субстантивированным адъективом *пречистых*, который заменяет словосочетание *святых Богородицы*: во храме Рождества Пречистых [ЛНЦ, с.86], храмъ Введение пречистых [ЛебЛ, с.289], церковь камену пречистых Риз положеніе [ИЛ, с.125]; б) слово, называющее событие + отагионимный краткий адъектив: в церкви Вознесения господня [МЛ, с.97], церковь Воскресение Христово на площади [ЛНЦ, с.45], у Преображения спасова [МЛ, с.93], придѣль Въскресеніе Лазарево [НЛ-12, с.152], отъ Михайлова Чуда [НЧЛ, с.563];

3) одночленную структуру. Сюда входят три экклезионима с ХК, называющим событие: храм Воздвижение честного креста [МЛ, с.130], церковь Богоявление на троецкомъ дворѣ [ИЛ, с.120], церковь камену Сшествіе святого духа монастырь [НВЛ, с.173].

ХК представляет собой словосочетание, главным элементом которого является слово, называющее событие (событийная часть – СЧ), а зависимым – агионим с лексическим элементом *святого, святых* или без него (агионимная часть – АЧ): соборная церковь Успение пречистых богородицы [ИЛ, с.118], храма Покрова пресвятѣх Богородицы [НЛ-13, с.251], церковь Чудо святого Архангела Михаила на Москвѣ [НЛ-12, с.253], церковь деревянную обѣтную у Благовѣщенія на Старомъ Ваганковѣ Усѣкновеніе честных главы Крестителя Господня Иоанна [ВЛ-8, с.278], церковь Поклонение честных веригѣх святого апостола Петра [НЛ-12, с.145], храм каменной Преображение господна нашего Иисуса Христа [МЛ, с.48]. В некоторых случаях целостность словосочетания, включающего имя Богородицы, архангела Михаила, Иоанна Предтечи или апостола Петра, нарушается, что приводит к возникновению двусоставной конструкции, в которой АЧ становится главной, а СЧ – уточняющим дополнением: къ соборная церкви пречистых богородице честного и славного ея Успения [ИЛ, с.163], храмъ пречистѣх Царицы Богородицы честного и славного Ея Покрова [НЛ-13, с.251], церковь святого и великого архистратига Михаила в имя честного его Чудеси, иже в Хонех, на Москвѣ [ИЛ, с.145], церковь Иоана Крестителя Усѣкновеніе главы святых, иже подѣ Боромъ зовется [ВЛ-8, с.254], другая во имя святого апостола Петра, поклонения честных его веригѣх [МЛС, с.169]. Один раз данная конструкция ис-

пользуется с ХК, называющим праздник в честь Спаса: *церковь постави святого Спаса, Происхождение честнаго креста господня* [ВлЛ, с.141].

Наличие двух частей в структуре полных форм ХЭ определяет семантический состав кратких, где позицию получает либо СЧ, либо АЧ.

В Лаврентьевской, Суздальской и Ипатьевской летописях, а также в более поздних летописных текстах в записях событий, относящихся к IX-XIII веку, доминируют краткие формы с ХК, выраженным АЧ: *цркъ стѣа Бца* [ЛЛ, с.153], *цркъ на оустѣ* *Ѡкы Новѣгородѣ* *Спса стго* [СЛ, с.447], *въ цркви стѣа Бца* в *Володимѣри* [ИпЛ, с.143], *въ* *церковь* *архаггела Михаила* [ИЛ, с.31], *церковь* *святѣи Иоаннѣ* на *Петрятинѣ дворѣ* [НЧЛ, с.449]. Данный способ является основным для именования церквей в честь праздников богородичного цикла и Преображенских соборов в главных городах древнерусских княжеств на начальном этапе формирования русской экклезиологии. Так, в Суздальской летописи из 11 ХЭ в честь богородичных праздников 8 экклезионимов имеют в составе ХК *стѣа Бца*.

С первой половины XV в. входит в употребление стяженная форма, образованная от полных ХЭ во имя Богородицы, в составе которой ХК представлен онимизированным субстантивированным адъективом *Пречистыя*: *храмѣ Пречистыа* [НЛ-12, с.144] *ко* *церкви Пречистые* [МЛС, с.300], *въ* *церкви в Пречистѣи на Тиѡинѣ* [НЧЛ, с.616], *въ* *соборной церкви въ Пречистой въ* *Суздальѣ* [ВЛ-8, с.114]. Опорное слово *церковь* в кратких формах с ХК *Пречистые*, а также с ХК *святого Спаса* часто опускается, и ХЭ принимает форму в зависимости от синтаксических связей, контекста: *огорѣ...* *Пречистая на Козьѣ бороткы* [НЧЛ, с.617] – именительный падеж; *сѣвершиша святѣи Спасѣ на Ильинѣ оулицы* [НЧЛ, с.603] – винительный падеж; *у Пречистой у Златоверхои* [ВлЛ, с.132], *у святого Спаса въ* *Переяславли* [Твл, с.420] – родительный падеж; *въ* *Пречистой на* *Москве* [ИЛ, с.54] – местный падеж; *осыпа его...* *предѣ* *Пречистою* [НЛ-12, с.246] – творительный падеж.

Краткие формы с ХК, выраженным СЧ, появляются уже в Ипатьевской и Новгородской летописях старшего и младшего изводов, но активно употребляются с XV века. По структуре стяженные формы односоставны (ХК представлен словом, редко словосочетанием, называющим событие) или двусоставны (лексический элемент *святого* + ХК, называющий событие): *церковь на воротехѣ* *Благовѣщеніе* [Твл, с.266], *до* *Воздвижения на* *Востром концѣ* [МЛС, с.297], *церковь* *Введеніе* [НЛ-13, с.31], *церковь* *камену* *Входѣ* *Іерусалима* [ЛА, с.69], *у* *церкви у* *каменой у* *Ерусалима* [НВЛ, с.162], *цркъ въ* *Василевѣ* *стое* *Превѣбраженіе* [ИпЛ, с.110], *церковь* *святого* *Воскресеніа* [Твл, с.286].

При опорном слове *церковь* (*придел*), которое может стоять как в препозиции, так и в постпозиции, АК и ХК употребляются в трех основных падежных формах:

а) *в родительном падеже*: *церковь* *Флора и Лавра* [НЧЛ, с.279], *придѣлѣ* *Евдокѣи* *преподобной мученицы* [ЛебЛ, с.251], *к* *соборной церкви* *Преображения* *господа нашего Иуса Христа* [МЛС, с.246], *в* *предѣле* *Благовѣщения* *пресвятѣа* *богородица* [ВлЛ, с.123];

б) *в именительном падеже*: *церковь* *камена* *святѣи апостолѣ* *еуаггелистѣ* *Лука* *на* *Лубяницы въ* *Полѣ* [НЧЛ, с.547], *святая* *Троица* *церковѣ* [ЛА, с.93], *церковь* *святое* *Рождество* *Христово* [НПЛмл., с.269], *церковь* *Поклонение* *вериг* [МЛС, с.294];

в) *в винительном падеже*: *церковь* *святоѡю* *Еоѡфимию* *в* *монастыри* [НЧЛ, с.178], *церковь* *святого* *апостола* *Акилу* [МЛС, с.290], *церковь* *святого* *Луку* *на* *Лубяной* *улицы* [Твл, с.304], *церковь* *камену* *Похвалу* *богородици* [МЛС, с.276].

Во всех летописях преобладают формы, в которых АК стоит в родительном падеже при ключевом слове, а в летописцах последней четверти XVII века родительный приименной является обязательным в структуре АЭ, что нельзя сказать о ХЭ, в струк-

туре которых до конца XVII века ХК употребляется как в родительном, так и в именительном падеже. Употребление АК в именительном или винительном падеже в большинстве случаев зависит от синтаксических связей опорного слова *церковь*. Если ключевое слово *церковь* – часть предикативного центра предложения, то АК принимает форму именительного падежа, дублируя форму опорного слова: *священа бысть церковь в граде Москвѣ святыи великии чудотворец Николае* [ИЛ, с.150], *церковь згорѣ святыи Іоанъ Предтеча* [НЛ-11, с.191], *загорѣся церковь Всѣ Святыи* [ВЛЛ, с.114]. Если же ключевое слово *церковь* выполняет функцию прямого дополнения при сказуемом, то АК повторяет форму винительного падежа опорного слова *церковь*: *велѣша...поставити во граде том церковь живоначальную Троицу* [А-НЛ, с.132], *въ Русѣ поставиша церковь камену святого Николу* [НЛ-11, с.18], *церковь постави князь великии преподобную Ксѣнію* [ПЛ, с.258].

Отмечены случаи использования при ключевом слове АК и ХК в а) местном падеже с предлогом *в*: *въ церквѣ въ Архангелѣ* [НЧЛ, с.329], *в церкви в святыхъ апостолахъ Петрѣ и Павле* [НВЛ, с.151], *въ церкви въ Покровѣ пречистыи Богородицы* [НЛ-11, с.22], *въ соборнѣй церкви въ Воскресеніи* [НЛ-11, с.71]; б) в дательном падеже с предлогом *к*: *къ каменной церкви, къ Егорью святомуу* [ТЛ, с.212], *к соборной церкви к Софеи премудрости божии* [ЛеБЛ, с.313], *къ соборнѣй церкви къ святѣй Богородицы* [ЛА, с.108]; в) в родительном падеже с предлогом *у*: *въ соборной церквѣ у Троицы* [Новый Летописец, с.105], *въ предѣлѣхъ у Рождества Ивана Предтечи* [Новый Летописец, с.96], *во церкви у Вознесения во градѣ Москвѣ* [ВЛЛ, с.134]. Еще реже встречаются конструкции, в которых предлог опускается и АК или ХК дублирует падежную форму опорного слова. Ср.: *въ церкви святѣмъ Лазори* [ВЛ-8, с.15], *во церкви святѣмъ Спасѣ Милостивѣмъ на Москвѣ* [ВЛЛ, с.129], *въ церкви Покровѣ* [ТЛ, с.130], *пошел к церкви святѣи Софѣи* [НВЛ, с.153], *за церковію Благовѣщеніемъ* [НЛ-11, с.190].

АК и ХК могут прикрепляться к ключевому слову *церковь* посредством лексического элемента *во имя*. Этот способ именования применяется в сообщениях о возведении новой церкви: *сѣвершися храмъ во имя святого Сергія* [ЛА, с.199], *постави церковь на рѣцѣ Тмацѣ во имя святыхъ отецъ Феодосіа и Антоніа* [РЛ, с.164], *поставиша церковь нову в имя пречистыи владычица наша богородица, честнаго и славнаго ея Стрѣтениа и провождения* [ИЛ, с.180]. Несмотря на то что употребление лексического элемента *во имя* требует от ХК родительного падежа, в ряде случаев в разных летописях ХК, называющий праздник в честь Богоматери, имеет форму именительного падежа: *заложи церковь камяну...въ имя святыи богородица Положение ризы и пояса* [НПЛст., с.41-42], *поставлена бысть церкви каменная въ имя святыи Богородица Знамение* [НПЛмл., с.364], *положи основаніе церкви своима рукама въ имя Зачатіе святыи Богородица* [ВЛ-8, с.21].

С первой половины XV века появляются полные адъективные формы АЭ и ХЭ. Употребление их ограничено. Впервые отхронимный адъектив используется в Новгородской четвертой летописи в заголовке к сказанию: *Сказание о Благовѣщенской церкви* монастыря Благовѣщенскаго [НЧЛ, с.472]. Первый же отагионимный адъективный экклезионим зафиксирован в дополнении к Никоновскому своду под 1563 г.: *въ Софѣйстей церкви* молебная совершивъ [НЛ-13, с.364]. В летописцах последней четверти XVII века отмечено уже 6 полных адъективов: 4 отхронимных (от Спасской церкви переходами, что у Ризположенской церкви [Летописец 1619-1691 гг., с.200], к большому Успенскому собору [Летописец 1619-1691 гг., с.194], Вознесенская церковь [МЛ, с.160]) и 2 отагионимных (Даниловской церкви [ЛСПЗ, с.224], до Архангельского собору [Летописец 1619-1691 гг., с.200]).

Отартионимные экклезионимы

Отартионимные экклезионимы – самая малочисленная группа. В летописях представлено 6 экклезионимов данного типа. В их структуре позицию может получать элемент, указывающий а) на место первого явления иконы: храм во имя пречистыя Богородицы, имянуемая Донския [МЛ, с.144], церковъ камену пречистую владычицу Владимирскую [НВЛ, с.182], у Пречистые Богородицы Федоровской на Костромѣ [Новый Летописец, с.150]; б) на тип иконы: храмъ Пречистые Одигитріе соборные [НЛ-13, с.296], церковъ Одегитрие святѣй Богородици [ТЛ, с.222]. Одигитрия в переводе с греческого обозначает Путеводительница; это один из редких случаев включения в состав экклезионима без каких-либо пояснений иноязычного слова.

Таким образом, для именования церквей в период с XII по XVIII в. используются именные формы отагионимных, отхрононимных и отартионимных экклезионимов. Адъективные формы экклезионимов отмечаются с первой половины XV в., но широкого распространения не получают. Отагионимные и отхрононимные именные экклезионимы употребляются в полной и краткой формах. Преимущественное использование последних – характерная черта ранних летописей (Лаврентьевской, Суздальской, Ипатьевской), наибольшее же количество первых отмечено в летописных сводах XV-XVII веков.

Далее мы рассмотрим структурно-семантические особенности отапельлятивных и оттопонимных экклезионимов, сочетаемость компонентов в их составе и функционирование в тексте.

РЕЗЮМЕ

Розглядаються іменникові та ад'єктивні отагіоніми, отхрононіми та отартіоніми еклезіоніми. Описується семантичний склад повних і коротких форм еклезіонімів. Аналізуються структурні та синтаксичні особливості назв церков.

SUMMARY

The noun and adjective ecclesionyms created from agionyms, chrononyms and artionyms are examined. The semantic content of full and short forms ecclesionyms are described. Structural and syntactical peculiarities of names of churches are analysed.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. (ПСРЛ. Том I). – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – ЛЛ, СЛ.
2. Ипатьевская летопись. (ПСРЛ. Том II). – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – ИпЛ.
3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. (ПСРЛ. Том III). – М.-Л.: Академия наук СССР, 1950. – 640с. – НПЛст., НПЛмл.
4. Новгородская четвертая летопись. (ПСРЛ. Том IV. Часть I.). – М.: Языки русской культуры, 2000. – 728с. – НЧЛ.
5. Летопись по Воскресенскому списку. (ПСРЛ. Том VII, VIII). – М.: Языки русской культуры, 2001. – ВЛ.
6. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. (ПСРЛ. Том IX-XIV). – М.: Языки русской культуры, 2000. – НЛ.
7. Рогожский летописец. Тверская летопись. (ПСРЛ. Том XV). – М.: Академия наук СССР, 1965. – РЛ, Твл.
8. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. (ПСРЛ. Том XVI). – М.: Языки русской культуры, 2000. – 240с. – ЛА.

9. Московский летописный свод конца XV века. (ПСРЛ. Том XXV). – М.-Л.: Академия наук СССР, 1949. – 464с. – МЛС.
10. Типографская летопись. (ПСРЛ. Том XXIV). – М.: Языки русской культуры, 2000. – 288с. – ТЛ.
11. Летописец начала царства. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись. (ПСРЛ. Том XXIX). – М.: Наука, 1965. – ЛНЦ, А-НЛ, ЛебЛ.
12. Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись. (ПСРЛ. Том XXX) – М.: Наука, 1965. – 240с. – ВлЛ, НВЛ.
13. Летописцы последней четверти XVII века (Мазуринский летописец, Летописец 1619 – 1691 гг., Летописное сказание Петра Золотарева). (ПСРЛ. Том XXXI). – М.: Наука, 1968. – МЛ, ЛСПЗ.
14. Иоасафовская летопись. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. – 240с. – ИЛ.
15. Псковские летописи. Выпуск второй. Под ред. А.Н. Насонова. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 364с. – ПЛ.

Надійшла до редакції 15.04.2008 р.

УДК 81'373.2:82 Набоков

ПОЭТИКА ИМЕН АДА – **ARDOR** – **АРДИС** – **ЛАДОРА** В РОМАНЕ В. НАБОКОВА «АДА ИЛИ ЭРОТИАДА: СЕМЕЙНАЯ ХРОНИКА»

Э.А.Кравченко

Из шестнадцати русскоязычных и англоязычных романов В. Набокова три произведения названы по имени главной героини: «Машенька», «Лолита» и «Ада». В английском варианте полное название «*Ada, or Ardor: A Family Chronicle*» предваряет целенаправленную авторскую игру с именем героини, символизирующим роковую страсть. Поэтоним *Ада* вовлекается в сложную систему взаимодействий с внутритекстовой апеллятивной и онимной лексикой, проприальными единицами, заимствованными из широкого культурного контекста, именами из предшествующих «Аде» произведений В. Набокова.

Звукомысловая связь поэтонима *Ада* с лексемой **ardor** «страсть, сильное влечение» актуализируется в самом произведении: мать Ады Марина Дурманова произносит имя «на русский манер, утопляя и притемняя оба «а», делая его похожим на английское «ardor» [3, с.54]. Взаимодействие звуковой стороны онима *Ада* с лексемой «adore» прослеживается в контексте, где описано посещение Ваном, Адой и ее младшей сестрой Люссет ресторана «Урсус». На очередное признание в любви Люссет: «Пусть я пьяна и вообще, но я (**adore**) – обожаю, обожаю, обожаю, обожаю больше всего на свете (you) – тебя, тебя (I ache for you unbearably) – я тоскую по тебе невыносимо...» [3, с.388] Ван не отвечает взаимностью, поскольку во всем и надо всем существует для него только Ада – adore. Аллитерация и ассонанс связывают поэтоним и с названием поместья *Ардис*, находящегося в графстве *Ладора*, где Ван Вин навечно полюбил Аду. *Ардис* – *Ладора* становятся ключевыми именами, звукосимволом страстного влечения Вана: именно в Ардисе он соблазнил Аду, там они познали священную и неискоренимую радость страсти, «неся до конца, в какой бы точке пространства они не находились, ответ “кущ Ардиса» [1, с.102].

Накопления в семантику антропоэтонима происходят благодаря множеству повторов и обыгрываний фонетически «сращенных» имен *Ада* – **Arдор** – **Ардис** – *Ладора*. При этом основными ономапоэтическими приемами В. Набокова становятся, во-первых, создание семантической ауры имени за счет использования явных и скрытых

историко-культурных источников¹ и, во-вторых, повторение содержания имени, уже сотворенного автором и осознанного «проницательным читателем», которое дополняется и переосмысливается с развитием сюжетного действия произведения.

Так, топонимическое окружение поэтонима *Ада* наполнено смыслами, идущими из нескольких интертекстуальных источников, которые взаимодействуют и взаимодействуют друг друга, формируя поэтику собственных имен. Доонимное значение *Ардиса*, «восхитительного поместья близ Ладоры», актуализировано в эпизоде игры в скраббл, где гувернантка мадемуазель Ларивьер замечает, что Ардис по-гречески означает «острие стрелы» [3, с.219]. К апеллятивной семантике поэтонима апеллирует Даркблум-Набоков в примечании к роману: «*Ардис* – стрела» [3, с.555]. Контексты из вымышленных произведений, написанных Ваном Вином: «Упущенные **стрелы** судьбы каждого всегда рассеяны вокруг него» [3, с.472], «Направление времени, **ардис** Времени, Время, движущееся в одну сторону...» [3, с.501] «наращивают» семантику поэтонимов *Ада* – *Ардис*. Галантно-эротический контекст романа дает возможность обыграть метафору «стрела Амура»: «Повязки с него сняли; на обнаженном теле не осталось ничего, кроме<...> одеяния из фланели; но и оно, плотное, облегающее, не предохраняло тело от отравленного **острия Ардиса. Поместья-стрелы**. Le Château de la Flèche, Плотского поместья» [3, с.306]; «Какое странное совпадение! Либо попали в цель **смертоносные стрелы Ады**, либо он, Ван, сумел каким-то образом расправиться с двумя ненавистными ее любовниками при помощи дуэли с подставным лицом» [3, с.308]. Фонетическое сходство имен *Ада* – *Ардис* порождает их смысловую взаимосвязь, акцентируемую в размышлениях Вина о том, что напрасно еще когда Ада не была замужем, не улизнул с ней «в Лопадугу под именами мистера и миссис Диарс или Сарди!» [3, с.446]. Вымышленные фамилии *Диарс* и *Сарди* представляют собой прозрачные анаграмматические зашифровки названия поместья *Ардис*, которое трансонимизируется, приобретая в рефлексиях Вана Вина статус личных имен.

Интертекстуальная связь поэтонимов *Ада* – *Ардис* с греческой мифологией актуализирована в контексте, где Ада через мотив измены отождествляется с Еленой Троянской. Топопоэтоним *Ардис* вновь изменяет статус, становясь патронимным образованием: Ада сообщает Вану, что не может оставить мужа, пока тот болен; Ван Вин утоляет «яростную страсть», восклицая: « – Замок Веры, Замок Света!<...> *Елена Троянская, Ада Ардисская!* Ты предала Древо и Мотылька!<...> Предала Ардис Первый, Ардис Второй <...>».

– Oh! Qui me rendra mon Hélène... («Где та Элен, ее хочу я») <...>

– ...et la phalène... («ее и бабочку ночную») [3, с.495].

В набоковистике название поместья традиционно соотносят с библейским раем: *Ардис* – *Парадиз*, отмечая фонетическое и семантическое сходство онимов. В монографии об «Аде» Б. Бойд пишет следующее: «Для Вана и Ады Ардис кажется подлинным раем, что подтверждает и само слово «Ардис» <...>» [1, с.98]. Анаграмматическая зашифровка библейского *Парадиза* в *Ардисе* неоднократно реализуется в контексте романа через пародийное отождествление Ады с Евой, отмеченное Б. Бойдом, Е. Кургановым, А. Злочевской и другими исследователями: «<...> роман традиционно связывают с Ветхим Заветом и, в частности, с мотивом изгнания из рая Адама и Евы»; «Ардис Вана и Ады – это пародия рая, а они сами – новые Адам и Ева»; «стихия кощунственного, а не христианского Слова царит в мире Набокова. Отсюда и кощунственно пародийные вариации на библейские (Ардис – Эдем, Ван и Ада – Адам и Ева...)<...>» [1, с.99-100].

¹ Е. Курганов справедливо отмечает, что Набоков хотел, чтобы поместье Винов «вызывало совершенно определенный поток историко-культурных ассоциаций, но при этом писатель сделал так, чтобы у Ардиса был не один, а два ключа» [1, с.83].

Действительно, интертекстуальная параллель *Ада – Ева, Ван – Адам* присутствует в эпизоде падения с яблони, который символизирует будущее грехопадение возлюбленной Вана Вина: «Голая пятка скользнула вниз, и двое подростков с бьющимся сердцем вцепились друг в дружку, постыдно угодив в капкан ветвей под градом грянувших плодов и листьев, и едва лишь им чуть удалось поймать равновесие, не готовый к тому Ван оказался своей стриженной головой у нее между ног, и глухо – точкой опрокинутого восклицания – канул вниз последний плод» [3, с.102]. Эксплицитное указание на библейский сюжет содержится в последующем контексте, включающем мифопозтонимы: «Это настоящее *Древо Познания* – данный экземпляр, увернутый в парчу, был привезен прошлым летом из *Эдемского* Национального парка» [3, с.102-103]¹. «Райская» семантика имени героини дополняется и в контексте-отождествлении Вана с библейским персонажем благодаря фонетической близости онимов *Ада – Адам*: «на последнем снимке Ада обеими руками приводит в порядок волосы, в то время как ее Адам стоит над нею<...>» [3, с.384].

В то же время многие исследователи настойчиво соотносят ардисовский сюжет романа с канонической библией, игнорируя апокрифические библейские тексты. Важным смысловым ключом к интерпретации позтонимов следует считать прообраз Ардиса, обнаруженный Е. Кургановым: Ардис – это абсолютно точное название совершенно определенного места, где ангелы когда-то были прокляты Богом и превратились в демонов; «именно поэтому Набоков и назвал родовое поместье Винов, символизирующее собой застывший миг райского блаженства, Ардисом. Ардис – это одна из трех вершин горы Ермон (Хермон) в Палестине, на которой ангелы когда-то совокуплялись с земными женщинами. Мотив падения ангелов<...> был подробнейшим образом изложен в апокрифической книге Еноха, которая была весьма популярна на Руси, довольно поздно попав в славянский индекс отреченных книг (еще в XVI веке она включалась в *Великие Четы-Минеи*)» [1, с.98]. Однако, цитируя отрывок из Книги Еноха: «Когда люди размножились и стали рождаться у них видные из себя и прекрасные лицом дочери, то ангелы, сыны неба, увидев их, вспыхнули к ним любовью и сказали: «Войдем, выберем себе жен из дочерей человеческих и произведем с ними детей»... Число их было двести: они спустились на Ардис, вершину горы *Армона* (курсив наш – Э.К.)... Они взяли себе жен<...> и жили с ними, и научили их волшебству, заклинаниям и употреблению корней и трав» [1, с.101], Е. Курганов не замечает вариант названия горы *Армон*, фонетически перекликающийся с названием Виллы *Армина* в Ардисе [3, с.165], который не только является анаграммированием имени *Марина*, как считает сама владелица, и «не той "marina", что "морская"», как полагает Демон [3, с.165], но явной аллюзией на апокрифический прасюжет романа Набокова. Библейские предтексты, взаимосвязанные с именами *Ада – Ардис – Армина* на уровне звука и смысла – *Парадиз, Ардис, Армон*, «обеспечивают» полисемантическую исследуемых позтонимов и расширение их влияния на художественное содержание набоковского романа.

Семантически значимым оказывается и сравнение Ады с ангелом: «<...> она стояла рядом, руки в бока, *бледный, чернокудрый ангел* в махровом халате и домашних шлепанцах<...>» [3, с.180], а также многочисленные указания на inferнальное и ангелическое, актуализируемое в описаниях ее внешности. Цветовая гамма антропозтонима в соответствии с *audition coloree* (цветным слухом) Набокова (*А* – «густое, без галльского глянца» – черно-бурая группа и *Д* – «палевое» – желтая группа [4, с.146]) перекликается с основной «окраской» Ады в романе: бледный (белый) и черный². Демонско-ангельская природа героини представлена во множестве контекстов-описаний одиннадцатилетней, шестнадцатилетней, двадцатилетней и т. д. Ады. Сперва Ван Вин видит «*темноволосую* девочку лет

¹ Ср. также: в комнате Вана во время его первого пребывания в Ардисе «фарфоровый таз <...> обвивала сатанинского вида змея» [3, с.56].

² Симптоматично, что любимая игра одиннадцатилетней Ады называется «тень-и-свет» [3, с.64].

одиннадцати-двенадцати. У Ады в руках была охапка полевых цветов. На ней – *белое платье с черным жакетиком*, длинные волосы подвязаны *белым бантом*» [3, с.53]. Одежда героини повторяет ее постоянно подчеркиваемую бледность и темноту волос: «такая *темноволосая и бледная*, слияние коралля и хорала» [3, с.169]. «Любимой *белоснежкой*» называет свою возлюбленную Ван Вин перед разлукой [3, с.161]. Приезжая в Ардис-Холл в 1888 году, Ван попадает на пышный прием гостей. «На *белом фоне* выделялась в профиль новая, вытянувшаяся *черная Адина фигура – чернота* изящного шелкового *платья*, без рукавов, без прикрас, без воспоминаний<...> Ада слегка повернулась и, *белея* пока не прикрытой алмазами *шеей*, взбежала по ступенькам на крыльцо» [3, с.186]; «Вопреки моде Ада была без чулок; *икры* сильные, *бледные*, и (...) “глубокий вырез *черного платья* подчеркивал разительный контраст между знакомой *матовой белизной шеи* и новизной ее прически – *черного* плебейского “*конского хвоста*”» [3, с.187]; “*Волосы* у нее были *черны как смоль*, а *кожа – точно снятое молоко*” [3, с.227]. Бледно-черной красавицей возникает Ада в рассказе сестры Люсетт о лесбийских утехх: “...Ада как *призрак бледно-черной красавицы* – как бы это выкрутить покруче, – меченной цветом фрез в четырех местах: дама червей, удвоенных симметрией” [3, с.355]. После продолжительных разлук с Адой Ван вновь и вновь отмечает “тень” и “свет” во внешности своей вечной возлюбленной: “... и вот уже Ада, *белей лицом*, красней губами<...> и струящиеся ее волосы сливались с *темнотою мехов*<...>” [3, с.369]; “Ада летела к нему навстречу. Этот сольный стремительный порыв обратным вихрем сметал все годы разлуки, и из незнакомки в *темном сиянии* и с высокой модной прической она превращалась в *бледнорукую девочку в черном*, принадлежащую всегда только ему” [3, с.476]; Ада облачена “в *черное бархатное платье*<...> *Шея и руки*, как прежде, нежные и *бледные*<...>” [3, с.519]¹.

Мир *Ардиса-Парадиза* – своеобразный центр Антитерры, где происходит познание Адой и Ваном райского блаженства. Дух Ардиса, воплощающего библейский, без темного разрушительного начала, эротизм, несет на себе Ван Вин и, прежде всего, Ада: “– Как любовники и как ближайшие родственники, – выпалила она, – мы имеем двойную вероятность вместе очутиться в вечности, в террадости. Поспевай – вместе в *рай!*” [3, с.540]. С райским даром связана для Вана любовь к Аде, соблазненной им в Ардисе: «счастье тигром уже ворвалось в его сознание. Пьянящее чувство только что обретенного, небывалого *дара!*» [3, с.128]. Звукосмысловая связь *Ада – Ардис – рай* активизирована постоянными обыгрываниями антропонима: подбором слов, рифмующихся с именем Ады или составленных из его звукобукв. В “райский” контекст вписаны лексемы *сад, каскады, отрада, улады, да, дар*, углубляющие поэтику имени героини: Вану “в самом деле всерьез начинали нравиться и сень сада, и лучей каскады, и Ада. Все рифмовалось” [3, с.67]. В последующем контексте к семантике поэтонима добавляется рифмующаяся лексема «отрада» – отражение чувства четырнадцатилетнего Вана, просыпающегося в Ардисе с именем возлюбленной: «“*Ада, сень сада, отрада*” – этот дактилический триметр явился единственным вкладом Вана Вина в англо-американскую поэзию, – звучало у него в голове» [3, с.85]. Эта же строка озвучена Ваном при прощальном свидании: «Прошлой ночью пытался написать тебе стихи об этом, но стихи писать не умею; только начало звучит, самое начало: *Ада, отрада, сень сада*... остальное как в тумане, попробуй домыслить сама» [3, с.162]. В четвертый раз повтор “райской” семантики поэтонима появляется в контексте-воспоминании о том, как “первое лето” Вана и Ады “в садах и орхидеях Ардиса окуталось священной тайной, сделалось культом для жителей округи. Романтически настроенные служанки<...> боготворили Аду, боготворили Вана, боготворя *сень сада, отраду и улады* Ардиса.<...>”

¹ В рамках статьи не рассматривается существенная для поэтики имени параллель *Ада – бабочки*, представленная в описаниях внешности героини, которая актуализирует интертекстуальную и внутритекстовую связь Ады с автором романа.

Садовники приспособливали для своих нужд переливчатую персидскую поэзию об орошении цветов и о Четырех *Стрелах Любви*” (снова открытое указание на смысловую параллель *Ардис – Стрела – Э.К.*) [3, с.386-387]. В одном из писем к Вану Ада общается, что видится с Демоном: “Играли с ним в Неваде, городе, который со мной рифмуется, и еще ты есть в его названии, и легендарная река Старой Руси. *Да!* (курсив автора – Э.К.) Напиши же мне хоть маленькую записочку, я так стараюсь подластиться к тебе!” [3, с.316]. В указанном отрывке происходит семантическое “расширение” имени героини за счет рифмующихся и паронимически сближенных онимов: *Ада – Ван – Нева – Невада* и апеллятива *да*. Фонетическое обыгрывание имени *Ада*, включающего лексему *да*, есть и в следующем письме к Вану: «Пошли мне аэрограммой одно лишь слово по-русски – обрыв моего имени и мыслей» [3, с.318]. «Обрыв» имени героини использован также для выражения согласия Ады предаваться «неудержимому безумству»: «– Быстренько-быстренько! – заверила Ада. – *Да, да*, (курсив автора – Э.К.) пара секунд, и *Ада возникнет из пены!*» [3, с.371], где поэтоним дополняется новой звуко-смысловой параллелью *Ада – Афродита*, эксплицируемой только в контексте романа.

Загадка набоковского *Ардиса* заключается в том, что основное место действия представляет собой не только Парадиз, но первозданную Демонию, вследствие чего и Ада и Ван оказываются демоническими персонажами. С точки зрения Е. Курганова, мир *Ардиса* “есть свидетельство о настоящей, первозданной Демонии <...>, доказательство причастности чина демонов к чину ангелов”; “основа романа буквально пропитывалась разного рода указаниями на демонизм, понимаемый и буквально и метафорически” [1, с.85-87]. Отцом Вана Вина и Ады является *Дементий, Демон Вин*, которого все называют *Демоном*. Ада именует его: «адский отец наш», «наш отец во аде» [3, с.364]. Не случайно и Ван Вин – «сердитый юный демон»: эта «роль» предопределена фамильно. Он выступает по отношению к своей единокровной сестре Аде как демон-искуситель, совращая ее в поместье Демона Вина. На прямую родственную связь Ады и Демона Вина указывает самоименование героини. Ада – дочь Демона, следовательно, «дочь ада»: «А дочка, *адова дочка* (курсив автора – Э.К.)» [3, с.381], где уменьшительный вариант имени возникает вследствие гаплогии: «*Ад(ова д)очка*». Разговор о чужеродной для Вана и Ады мысли о смерти предваряет следующее замечание героини: “– Я знаю, что в Нирване – Ван. Я буду с ним во глубине *моего ада*, моей преисподней” [3, с.540]; в письме к Вану Ада восклицает: «Вот и второй мой глас, вопиющий *из ада* (курсив автора – Э.К.) (out of Hades)» [3, с.316]. Демоническая «предзаданность» Ады актуализирована во многих контекстах: Марина говорит дочери, что та «в своей жестокости» доходит порой «прямо до сатанизма» [3, с.94]; Ван называет Аду «бледной, *роковой* своей сестрой» [3, с.295]; в его повторявшемся сне с «лесбийским подтекстом» возникает «*падшая* Ада и любострастная Люсетт» [3, с.343] и т.д. Таким образом, «райская» семантика имени *Ада* (сад, отрада, каскады, улады, да, дар) сосуществует наряду с «демонической» (ад, адова, падшая), предопределяясь прежде всего за счет паронимического сходства имени и «вплетенных» в его семантику апеллятивов.

Не менее значимыми смыслами «окутывается» имя *Ада* вследствие фонетической близости с топонимами *Ладора – Радуга*, звукобуквенный состав которых включает в себя имя героини. *Ардис* расположен в округе Ладора: «21 июля 1872 года в Ардесе появилась на свет девочка, предполагаемый отец которой обитал в графстве Ладора и которая по странной причине мнемонического свойства была названа и записана Аделаидой» [3, с.24]¹. Аллитерирующим с *Ардисом* поэтонимом становится искаженное полное имя Ады – *Аделаиды*. Впервые увидев восьмилетнюю Люсетт, Ван Вин думает, что это «должно быть, *Арделия* – старшая из двух его малолетних кузин» [3, с.52].

¹ Причиной имянаречения Ады является день бракосочетания Демона Вина и Аквы Дурмановой, состоявшийся в День Святой Аделаиды [3, с.24].

Ван путает не только кузин, но и имя старшей девочки, называя ее по ассоциации с названием поместья *Ардис*, первые звуки которого совпадают с именем *Арделия*. Повтор игры с онимом иллюстрирует контекст о Шатобриановом моските, появившемся в Ардисе и «преисполненным ненасытной и несокрушимой жаждой крови *Ады*, *Арделии*, Люсетты и Люсиль» [3, с.113], с помощью которого вновь актуализирована звуко-смысловая параллель *Ада* – *Ардис*.

Топоним *Ладора* – вымышленное название округа и одноименной реки («И вот мы на заросшем ивами островке посреди тишайшего из притоков Ладоры, вдоль одного берега заливные луга, на другом поэтически темнеет вдаль, на вершине поросшего дубами холма – шато Бриана¹» [3, с.210]) – образован от французского слова *adorer* «поклоняться, обожать» [1, с.107]. Доонимная семантика топонима *Ладора* наполняет новыми смыслами и имя *Ада*. В романе появляется множество мнимых двойников героини, чаще всего Набоков «противопоставляет настоящую Аду из настоящего Ардиса поддельной, искусственной вилле Венера и ее обитательницам» [1, с.106]. Вилла Венера – антипод Ардиса, пародия на античный Эрос. Насильно разлученный с Адой Ван становится посетителем этой системы борделей, созданной его однофамильцем Давидом Ван Вином. Во время первого посещения Виллы Венера «<...> шестерка нежных ручек попыталась пристроить la gosse (девочку – Э.К.), дрожащую *Ададу*, на устрашающего вида член» [3, с.336]. «Дурацкая жалость» к ней уничтожает желание Вана и двойник Ады с ее же удвоенным именем – *Адада* – оказывается фальшивым. Однако Ван «никогда не сожалел о последнем визите на последнюю Виллу Венера» [3, с.338], где будто бы настоящим двойником Ады становится черноволосая «младшая сестричка или кузинка гнусной Флоринды», ни имени которой, ни возраста, ни национальности Ван не знает наверняка: «В эти последние десять дней он нежил и осквернял дитя многократно, хотя не мог точно сказать, действительно ли ее зовут Адора, как утверждали все<...> Но если девочку и впрямь зовут Адорой, кто же она такая? – не румынка, не далматинка, не сицилианка, не ирландка<...>. Сколько ей, одиннадцать или четырнадцать, а может, и все пятнадцать? И впрямь ли родилась в этот день – двадцать первого июля, в тысяча девятьсот четвертом, или восьмом, или даже еще позднее, на скалистом средиземноморском острове?» [3, с.339-340]. Недостоверность имени девочки, некая ирреальность *Адоры* позволяет счастливо заблуждаться, что «нежное маленькое создание, которую Ван в отчаянии сжимал в объятиях, была Ада» [3, с.340]. Антропоним *Адора* фонетически перекликается не только с именем *Ады*, но является сокращенным вариантом названия графства *Ладора*.

Созвучно *Ладоре* и родовое гнездо Ады – *Радуга*: «любимым поместьем Дурмановых было имение «Радуга» близ городка с тем же названием уже за пределами самой Эстотиландии на полоске побережья Атлантики между элегантной Калугой в Нью-Чeshire, США, и не менее элегантной Ладорой в Майне; там у них был свой загородный дом, и там появились на свет трое детей <...>» [3, с.21-22]. Взаимосвязь онима *Радуга* с производящим апеллятивом прослеживается в многочисленных контекстах произведения: «Дождь шел – а лучше длился – недолго, продолжив предположительно свой путь дальше в сторону *Радуги*, или Ладоры, или Калуги, или Луги, и навесив над Ардисс-Холлом прерывающуюся в воздухе *радугу*» [3, с.80]; «Летние месяцы, проводимые в поместье «*Радуга-дуга*», «еще одном Ардисе», были значительно холодней и

¹ Паронимическое обыгрывание фамилии французского писателя Франсуа Рене де Шатобриана, произведения которого «Атала, или Любовь двух дикарей в пустыне», «Рене, или Следствие страстей» считаются литературными предтекстами «Ады». Ср. также «шатобрианизм»: «Они ходили на Ладору купаться<...>, поднимались на гору к темневшим руинам Замка Бриана, над башней которого все летали кругами стрижи» [3, с.143], где «замок Бриана» представляет собой кальку с французского, буквально переводящую фамилию писателя: Chateau (фр. замок) + Бриан [2, с.577].

скучней, чем проведенные в этом, в Адином Ардисе» [3, с.153]; четырехгодичную разлуку с Ваном Ада называет «нашей черной радугой» [3, с.163] и т.д.

Семантический потенциал поэтонима *Ада* «развертывается» благодаря звуко-смысловому взаимодействию с апеллятивными лексемами и внутритекстовыми онимами *Ardor, Ардис, Ладора, Радуга, Адора, Арделия*, построенному на аллитерациях, ассонансах, паронимии, ритмических повторах и под.

РЕЗЮМЕ

Досліджується поетика імен, що взаємодіють на рівні звуку та смислу. Вивчено ономапоетичні прийоми, за допомогою яких автор поширює семантику власних імен. Описано явища алітерації, асонансу, паронимії та інші процеси, які актуалізують звуко-смысловий зв'язок поетонімів.

SUMMARY

The poetics of onyms which interact on the level of the sounding and meaning is analyzed. The onomapoetics methods are studied with the help of which the author extend the semantics of proper names. The alliteration, assonance, paronym game are showed which actualize the sound-and-meaning relations of poetonyms.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Курганов Е. Лолита и Ада. – СПб.: Изд-во журнала «Звезда», 2001. – 176с.
2. Мельников Н. Комментарии к «Аде»// В. Набоков. Ада, или Эротиада: Семейная хроника. – М.: ООО «Фирма "Издательство АСТ"»; Харьков: Фолио, 1999. – С.556-600.
3. Набоков В. Ада, или Эротиада: Семейная хроника. – М.: ООО «Фирма "Издательство АСТ"»; Харьков: Фолио, 1999. – С.13-555.
4. Набоков В. Другие берега// В. Набоков. МСС в 4 томах. – М.: Правда, 1990. – Т.4. – С.133-302.

Надійшла до редакції 11.06.2008 р.

УДК 811.161.2:811.112.2

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА МАРКОВАНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВИМІРУ ТА ВАГИ В НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ

Р.О.Каракевич

У сучасній лінгвістиці загальноприйнятим стало твердження про те, що національно-мовні картини світу обслуговують комунікативні потреби народів, що належать до різних лінгвокультурних ареалів. Кожен етнос, використовуючи притаманні йому мовні та культурні форми, певним чином розвиває і деталізує національно-мовну картину світу, тим самим визначаючи своє національне обличчя. Виникнення національно-специфічних форм, які й зумовлюють самобутність національно-мовних картин світу детермінується, як наголошує І.О. Голубовська, двома основними чинниками: по-перше, фрагментом реального світу, який впливає на колективну свідомість етносу і, по-друге, особливостями колективної етнічної свідомості, які виявляються в відмінності логічного оперування одними й тими ж самими реаліями зовнішнього світу, у різно-

манітності виявів звичайної свідомості, насамперед її емоційно-оцінних, соціально-ціннісних, морально-етичних компонентів [4, с.8].

Виявлення і фіксація лексики з національно-культурною ознакою, встановлення статусу національно-своєрідних компонентів у структурі значення слова, способів їх номінації, з'ясування закономірностей семантичного паралелізму семіотичних систем має суттєве значення для вивчення своєрідності концептуалізації світу в різних національних мовах.

Лінгвокультуреми як мовні і етнокультурні знаки, які містять національно-культурну, ідіоетнічну інформацію, перебували у колі зацікавлень представників різних шкіл і напрямків – Є.Верещагіна, В.Костомарова, О.Загоровської, О.Левченко, О.Манушкіної, Л.Дяченко, С.Флоріна. У праці російської дослідниці Бухонкіної А.С. [1, с. 5] розглянуто розбіжності культурем в російській та французькій мовах з огляду на сферу їх референції і символіку, виявлено основні лексико-семантичні групи французьких та російських культурем-реалій, зокрема й стереотипи ритуальної та етикетної поведінки, еталони, втілені як у прагматичних кліше, етикетних вербальних формулах, евфемізмах, так і інших «поведінкових» невеликих проявах (жестах, міміці та т.зв. «тілорухових» елементах соматичного коду). До типології мовних і культурних концептів зверталися також А.Вежицька, Ю.Степанов, О.Селіванова, О.Тищенко, С.Воркачов, В.А.Маслова [див.: 2, 6].

Представимо такі релевантні характеристики цієї лінгвокультурної одиниці, які вперше узагальнив В.В. Воробйов [3, с. 44-45, 52].

1) лінгвокультурема, на відміну від слова та лексико-семантичного варіанта, включає сегменти не лише мовного значення, але й позамовного культурного смислу знака. Лінгвокультурема як комплексна міжрівнева одиниця становить єдність лінгвального й екстралінгвального (поняттєвого) або предметного змісту;

2) для опису відмінностей між словом і лінгвокультурею використовується категорія “ближнього / дальшого значення слова” О.О. Потебні. Лінгвокультурема має більш складну структуру, ніж слово: план змісту поділяється на мовне значення й культурний смисл. Лінгвокультуремі іманентний конотативний смисл. Цілісність аналізу лінгвокультуреми, на думку В.В. Воробйова, полягає в тому, що лінгвістичний аналіз повинен обов'язково доповнюватись когнітивним. При цьому лінгвокультурему можна розглядати як блок знань про культуру, а при зіставному вивченні (як у нашому випадку), і про етнокультуру. З огляду на сказане лінгвокультурема має декілька ознак:

- 1) виражає ім'я поля, напр.: метронімні поля «довжина», «вага», «об'єм»;
- 2) має певну структуру (від лексеми до цілого тексту або мікротексту – ФО);
- 3) об'єднується й диференціюється за характером джерел, напр.: народна поетична творчість, пам'ятники історії і суспільної думки, літературні твори, відомі особистості, думки й судження про націю та культуру в зіставленні з іншими тощо.

Як бачимо, кваліфікація лінгвокультуреми свідчить про те, що не всі ФО є лінгвокультуремами або мають ці одиниці в основі своєї образно-мотиваційної бази, оскільки певну частину фразеологічного фонду кожної мови складають ФО-інтернаціоналізми, де важко простежити етнокультурну специфіку тієї чи іншої лінгвоспільноти. Проте, як вважає К.І. Мізін [7: 119], саме дослідження універсальних ФО дає змогу відшукати етнолінгвокультурологічні унікалії, тобто встановити ледве помітні етнопсихологічні краплини “духу” того чи іншого мовного етносу, тому ми залучаємо в пропонованій розвідці також лінгвокультуремні ФО-метроніми, які мають інтернаціональні витоки.

Отож, метою пропонованої статті є висвітлення специфіки культурно маркованих метронімів в німецькій та українській мовах на позначення фразео-тематичної групи «МІРА ОБ'ЄМУ, ВАГИ, ОДИНИЦІ ВІДСТАНІ», з'ясування мотиваційних засад означеної групи номінативних одиниць.

Звернемо увагу на давній семантичний синкретизм одиниць виміру простору і соматизмів, на що вказував свого часу С.Ульманн (лексема *foot* як ступня і одиниця виміру відстані), розглядаючи останній як семантичну універсалію, відображену в антропоморфних метафорах. В німецькій мові такий метафоричний образ представлений в метронімічній номінації *Fingerbreit* (досл.: ширина (товщина) пальця) входить до складу стійких сполук: *(um) keinen Fingerbreit* (також *nicht um einen Fingerbreit*) – «ні на йоту»; *keinen Fingerbreit nachgeben (weichen, abweichen)* – «не поступитися ні на йоту»; *(um) zwei Fingerbreit größer sein* – «трохи більше» [НУФС, т. 1, с. 212].

Міра ширини пальця була поширеною і в Україні в народно-метрологічній практиці при вимірі незначних відстаней та ширини або товщини невеликих предметів. Проте офіційної міри *ширини пальця* в українців не було, незважаючи на те, що й сьогодні вживані словосполучення *у палець, на палець* для приблизного позначення товщини предмету. Ідея незначної міри наявна лише у ФО (*й*) *на палець* – «1) зовсім, ніскільки; 2) мало, небагато» [СФУМ: 481]. В інших ФО з компонентом *палець*, зокрема в усталеному порівнянні *як палець* – «1) без сім'ї, без рідних, без близьких і т. ін., уживається для вираження підсилення якоїсь негативної ознаки, якості й т. ін.; зовсім» [СФУМ: 481], метронімічне значення довжини повністю відсутнє. Появу ж семантики самотності людини при формуванні фразеологічних зв'язків лексеми ПАЛЕЦЬ можна пояснити етнокультурними витоками і даними традиціями, віруваннями: «якщо дівчина, що виходить заміж, не хоче мати дітей, вона, сідаючи після вінчання на посад, присідала пальця правої руки: скільки пальців присяде, скільки років не матиме дітей; за великий гріх було присісти всі п'ять пальців, бо тоді вона буде безплідною, а такої не приймуть на небо» [ЗУЕ: 431], тому, на нашу думку, про того, хто не має родини, кажуть *сам (один) як палець* – «зовсім самотній» [ССНП: 108].

Давньою мірою об'єму рідких і сипучих тіл у німців був, за даними Д. Мальцевої [5, с. 97-98], *Scheffel* 'шеффель' (від 30 до 300 літрів), який вживався більшою мірою для зерна; щось на зразок чана або відра. Хоча ця міра для різних німецьких земель була неоднаковою, і тлумачні словники наводять дещо інші дані [Wahrig: 787] – від 23 до 223 літрів. До того ж метронім *шеффель*, окрім міри об'єму, виражає ще й просторову семантику: *шеффелем* називали площу землі, яку можна було засіяти кількістю зерна повного шеффеля.

Назва цієї міри об'єму збереглась у низці німецьких фразем: *etw. in vollen Scheffeln einheimsen* – «лопатою загібати» (напр., гроші), діставати безліч (напр., подарунків, компліментів тощо); *einen Scheffel Salz mit jmdm. gegessen haben* – «пуд солі з'їсти з ким-н. (часто спілкуватися, тривалий час прожити з ким-н.)»; *sein Licht unter den Scheffel stellen* – «закопувати свій талант у землю, приховувати свій талант» [НУФС, т. 2: 159].

В українській етнокультурі не згадується взагалі метронім *шеффель*, що створює навіть не асиметрію, а лакунарність згаданих німецьких ФО-лінгвокультурем, оскільки українськими дOMETРИЧНИМИ аналогами *шеффеля* були *чверть* (близько 210 л) і *четверик* (26, 239 л) [ЗУЕ: 639]. Проте ці метроніми не набули в українському мовному просторі статусу концептуально значущих, що підтверджується і відсутністю фразеологізмів з такими компонентами. Тут маємо справу, на нашу думку, з певною тенденцією: українська фразеосистема не зафіксувала жодної ФО з будь-яким етнокультурним метронімічним компонентом міри об'єму, незважаючи на те, що такі міри існували, навіть деякі були дещо специфічними [ЗУЕ: 223, 639; ЕСУМ. т. 4: 358]: *четвертина* – міра об'єму рідин (3,1 л), *жменя* – давня міра прядива; *мажа* (означає «чумацький віз») – міра ваги, об'єму, що дорівнює місткості одного чумацького воза; *чисниця* – три нитки, взятих разом; *пасмо* – десять чисниць; *десяток* – десять пасом; *півміток* – двадцять пасом; *міток* – сорок або п'ятдесят пасом.

Як бачимо, простежується асиметрія не лише лінгвокультуремна, але й лінгвоконцептуальна – концепти МІРА ДОВЖИНИ та МІРА ОБ'ЄМУ мають різне мовне й культурне наповнення.

Очевидно, при концептуалізації простору як одного з універсальних культурних кодів семіотично важливішою була і є міра довжини, оскільки остання має більшу значущість у вираженні «антропо-предмето-центрованості» [8, с.169] простору. Це пов'язано насамперед з тим, що міри довжини мають як статичну локативність, так і динамічну (рух «угору – вниз», «уперед – назад», «праворуч – ліворуч» тощо), а ці просторові орієнтири є, як відомо, універсальними й вибудовуються на архетипно-семіотичних підвалинах.

Незначне лінгвоконцептуальне наповнення має також у німецькій та українській мовах концепт «МІРА ВАГИ», який репрезентований у фразеологіях цих мов трьома метронімами: національно маркованим у німців *лотом* (*Lot*) (давня міра ваги, яка дорівнювала одній тридцятій фунта й використовувалась для визначення вмісту срібла у сплавах), більш інтернаціональним *фунтом* (*Pfund*), який дорівнював 409,5 г (або 500 г у німецькомовному просторі [Wahrig: 703]) й застосовувався на території України з X-го століття до запровадження метричної системи мір, та національно маркованим в українців *пудом*.

У лінгвокультуремному *лоті* еталонізувалася ознака незначної ваги, тому в німецькому лінгвосоціумі цей метронім набув семантики чогось малоцінного, звичайного, непересічного, напр.: *von jmdm., etw. gehen hundert auf ein Lot* – «тріш ціна кому-н., чому-н.»; *ein Mensch wie fünf auf ein Lot gehen* – «звичайнісінька людина, така, як і всі» [НУФС, т. 2: 32]. Такі ФО як знаки вторинної номінації відбивають загальну асоціативно-образну антропологічно спрямовану тенденцію: легке – незначне, важке – значне. З цієї ж причини, можливо, більша міра ваги *Pfund* 'фунт' втратила метронімне значення у фразеологізмах *sein Pfund vergraben* – «закопати свій талант у землю» та *mit seinem Pfunde wuchern* – «наживатися на своєму таланті, спекулювати своїм талантом» [НУФС, т. 2: 107]. Тут, як бачимо, *фунт* має фразеологічно зумовлене значення «талант», тобто щось важливе, значне. Як метронім *фунт* уживається лише у складі усталених порівнянь *angeben wie ein Pfund Gehacktes* – «вихвалитися, виламуватися як житній пряник у помийниці»; *angeben wie zehn Pfund nackte Mücken* – «бушувати»; *angeben wie ein Pfund Sülze* – «хотіти здаватися більшим, ніж є насправді, хто-н. задається, що й поганого тріскою носа не дістанеш» [Міз.УП: 136-137].

Натомість в українській фразеології *фунт* має метронімне значення, напр.: (*знати, узнати*) *почому фунт (ківш) лиха* – «багато горя, біди, неприємностей і т. ін.» [СФУМ: 295]. Показово, що паралельно з фунтом уживається етномаркований метронім *ківш*, який не мав хоч би приблизної величини об'єму або ваги, а вага запозиченого *фунта*, навпаки, була чітко визначеною. Це зафіксовано в усталеному порівнянні як *один фунт* – «рівно, точно» [СФУМ: 739].

У східних слов'ян, і в українців зокрема, була поширена також більша міра ваги – *пуд* (16 кг). Цей компонент-метронім гіперболізує образне значення ФО-лінгвокультурем, напр.: (*не один або добрий*) *пуд солі з'їсти* – «довго жити з ким-небудь, зазнати чималих випробовувань у спільних діях, пізнати, вивчити когось і т. ін.»; *як пуд ваги скинути (з себе)* – «відчути велике полегшення» [СФУМ: 656].

Ще більшою мірою ваги був *берковець* (десять пудів). Дивно, що цей метронім не зафіксований українською фразеологією, оскільки він має чітко виражену національно-культурну специфіку, незважаючи на те, що слово відоме в російській мові – *берковець*, білоруській – *берковець*, польській *berkowiec* і називає в усіх згаданих мовах подібний денотат: міру ваги міста Бьоркьона [Фасм.ЭСРЯ, т. 1: 156].

Таким чином, у галузі фразеологічних лінгвокультурем, а відтак і концептів, українського та німецького народів простежується як спільні, так і відмінні риси номінації. Останні дають змогу стверджувати про денотативну асиметрію культурем. Спільність

фразеологічних концептів цих мовних етносів пояснюється їх належністю до однієї індоєвропейської сім'ї та наявністю багатовікових соціально-економічних, історичних і культурних контактів.

Відмінність фразеологічних концептів віддзеркалює національну специфіку життя народів. У цьому разі основою для фразеотворення може бути культурно-історичний розвиток конкретних країн і народів або своєрідність національного розуміння та категоризації об'єктивної дійсності, тому вони мають і національний, специфічний характер. Проведений аналіз маніфестує відмінності в наборі ФО, оскільки в образній основі ці одиниці відображають етнічний побут, традиції, звичаї, які є цілком і повністю специфічними. Відтак, значна кількість українських фразеологізмів із метронімним компонентом є своєрідними й неповторними, вони являють собою віддзеркалення українських традицій та української культури, дають уявлення про особливості способу життя українського народу.

Ціла низка німецьких ФО-метронімів не мають аналогів в інших мовах, бо основою для них слугують особливості економічного розвитку країни, звичаї та традиції німців, національно-специфічні реалії, властиві німецькому етносу. Специфіка осмислення німецьким народом різних сторін національного життя знайшла своє втілення в культурному аспекті концепту, який репрезентується у ФО-лінгвокультуремах і вносить своєрідність до семантичної системи німецької мови. У зв'язку з цим повна тотожність фразеологічної концептуалізації значною мірою непоширене явище, оскільки часто одні й ті ж явища побуту та навколишньої дійсності породжують різні асоціації, осмислюються з різних боків, у них бачаться різні концептуальні ознаки, які стають основою фразеологічних концептів.

Перспективним напрямом дослідження культурної мотивації знаків вторинної номінації слід уважати виявлення ідіоетнічних особливостей концептів мір довжини, об'єму та ваги крізь призму з'ясування шляхів їх когнітивно-семіотичної категоризації в давньогерманських культурах.

РЕЗЮМЕ

Предметом наблюдений и анализа в статье являются лингвокультураны немецкого и украинского языков для обозначения метронимов в аспекте современной лингвокультурологии и этнолингвистики, которые рассматриваются на широком теоретико-концептуальном фоне.

SUMMARY

The paper deals with the investigation of asymmetry of German and Ukrainian phraseological linguoculturems, which transfer metronimic semantics and participate in formation of LINEAR MEASURE, VOLUME MEASURE and WEIGHT MEASURE concepts, through the prism of linguoculturology and ethnolinguistics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бухонкина А.С. Типы ассиметрии культурем (на материале французского и русского языков). – Автореф. дисс... канд.филол.наук /10.02.20 – сравнительно-историческое и типологическое языкознание. – Волгоград, 2002.
2. Воркачев С.Г. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования. – М.: Гнозис, 2006.
3. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). – М.: Изд-во РУДН, 1997.
4. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. – Київ-Логос, 2004.
5. Мальцева Д.Г. Страноведение через фразеологизмы. – М.: Высшая школа, 1991.
6. Маслова В.А. Homo lingualis в культуре: Монография. – М.: Гнозис, 2007.

7. Мізін К.І. Компаративна фразеологія: Монографія. – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2007.
8. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). – К., Черкаси: Брама, 2004.

ДОВІДНИКИ

ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К., 1982.

ЗУЕ: Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006.

Міз.УП: Мізін К.І. Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння). – Вінниця: Нова книга, 2005.

НУФС: Німецько-український фразеологічний словник / Уклали В.І. Гавриш, О.П. Пророченко. – В 2 т. – К.: Рад. школа, 1981.

ССНП: Юрченко О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь. – Харків: Основа, 1993.

СФУМ: Словник фразеологізмів української мови / Уклали В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко. – К.: Наукова думка, 2003.

Фасм. ЭСРЯ: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и дополнения чл.-кор. АН СССР О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1–4.

Wahrig: Der kleine Wahrig. Wörterbuch der deutschen Sprache / Neu herausgegeben von Dr. Renate Wahrig-Burfeind mit einem "Lexikon der deutschen Sprachlehre". – Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag GmbH, 1997.

Надійшла до редакції 12.06.2008 р.

УДК 81'367.333

НЕПОЛНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ СУЖЕННОЙ СТРУКТУРЫ

И.И. Дяговец

Вряд ли какая-либо языковая проблема обсуждалась в науке так долго и бурно и вызывала столь разноречивые интерпретации, как проблема неполноты простого предложения. Над нею билось не одно поколение отечественных и зарубежных синтаксистов, но воз, как гласит народная мудрость, и поныне там — на одном и том же месте, то есть кардинальных изменений в данной проблеме не произошло.

Несмотря на обширнейшую литературу, «посвящённую предложениям, разделительная линия между полными и неполными предложениями» [4, с. 187] не только не определена, но и затруднена, запутана до такой степени, что практически уже невозможно с полной уверенностью отграничить полное предложение от неполного (кроме явных случаев) по тем критериям, которые наработала теория неполноты предложения.

Крупный недостаток всех работ, посвящённых указанной проблеме и вышедших во 2-й половине прошлого века, заключается в полном или частичном игнорировании предостережений о том, что предложение как языковую единицу необходимо исследовать «не с точки зрения их предполагаемой формальной недостаточности, или неполноты, а со стороны их собственных, специфических для них структурных свойств и функций» [3, с. 97].

Годом раньше аналогичную мысль высказала И.А. Попова: «Попытка непременно распределить все предложения по рубрикам “полных” и “неполных” приводит к сложной, условной и схоластической классификации, тогда как на самом деле существеннее определить, что представляют собой предложения, называемые “неполными”, каковы их функции, в какой степени полно выявляют они мысль и служат средством общения, каковы условия их употребления» [11, с. 24-25].

И тем не менее, несмотря на такие довольно чёткие, ясные предостережения, исследователи русской синтаксической реальности упорно продолжали утверждать, что вопрос о полноте или неполноте предложения – это прежде всего «вопрос о словесном составе предложений, а не вопрос об их знании» [9, с. 131], «их понятности или непонятности» [15, с. 60], что «причины неполноты различны, но общее у таких предложений – это отсутствие некоторых частей, которые при необходимости можно восстановить, то есть соотнести неполные предложения с неким эталоном – полным предложением, благодаря чему неполные предложения так же понятны, как и полные» [8, с. 149], что «не может быть положен в основу определения эллиптических конструкций и критерий «подразумеваемости» не потому, что он ненаучен, а потому, что вопрос о подразумеваемости эллиптированных элементов высказывания – это вопрос психологии речи, а не лингвистики» [13, с. 115], что «объективным единственным критерием неполноты предложения может служить его формально-грамматический состав, его структура» [15, с. 60], что специфика неполных предложений заключается в том, что «они связываются с другими предложениями двумя видами связи: а) линейной, или синтагматической в конкретном речевом отрезке; б) ассоциативной, парадигматической в системе языка» [14, с. 22] и т.п.

Наконец, утверждалось, что «неполные предложения – термин условный. Как предложения (как языковые единицы – И. Д.), они полные, то есть передают нужную информацию с достаточной полнотой» [12, с. 101], что «только в отношении очень немногих структурно полных предложений можно говорить о полноте выражения или смыслового содержания сообщения» [15, с. 60] и т.п.

К настоящему времени со всей очевидностью стало ясно, что «до сих пор не разработаны теоретические основания разделения всех предложений на полные и неполные, а также критерии выделения разновидностей самих неполных предложений» [15, с. 60].

Таким образом, в исследовании неполных предложений влияние лингвистической традиции оказывается сильнее здравого смысла, поэтому-то учёным трудно согласиться с тем, что структурно-семантический критерий полноты / неполноты синтаксических единиц ранга предложения потерял свой научный кредит. Пользование им ведёт в типовую ситуацию. Он уже не в состоянии служить инструментом научного познания сущностных параметров языковых единиц. Вот почему на протяжении всего прошлого века в русистике ведутся бесплодные споры по неполным предложениям, но до сих пор так и не выявлено, что же на самом деле скрывается в языковой действительности под этим наименованием.

Нам представляется, что любые попытки, каким образом трактовать неполные предложения, будут представлять собой уже заранее квазинаучные или неязыковые интерпретации, потому что «рассмотрение проблемы предложений приводит (неизбежно — И. Д.) нас к выводу о невозможности отыскать единый, чёткий критерий деления предложений на полные и неполные» [14, с. 16].

В свете сказанного вполне логичной выглядит попытка «Русской грамматики» (1980) вовсе отказать неполным предложениям в статусе языковых явлений.

И всё же, несмотря на, казалось бы, явную бесперспективность выработанного лингвистической традицией типологического деления синтаксических единиц на полные предложения, научно-лингвистическая и учебная практика вуза и школы упорно

придерживается этих критериев и предпринимает попытки дать серьёзные научные обоснования такому делению всех простых предложений, в том числе и придаточных. Так, например, в конце 70-х гг. А.А. Шевцова выпустила учебное пособие для студентов-филологов. Изучая в нём историю разработки проблем неполноты предложений в отечественном языкознании со времён М. Смотрицкого и М. Ломоносова, автор приводит различные точки зрения лингвистов на характер неполных предложений. В общем критически оценивая традиционные представления по данной проблеме, А.А. Шевцова, однако, не видит, что приводимые ею квалификации не имеют под собой строгих научно-лингвистических оснований.

Весь материал монографии свидетельствует, что неполные предложения – это не языковые единицы, что они представляют собой речевые манифестации определённого «сгустка» информации, не имеющей релевантного значения для процесса коммуникации, что они выполняют субсидиарную (вспомогательную, резервную) роль в актах общения.

С этой точки зрения нам представляется не совсем правильным положение, когда проблеме, находящейся на периферии синтаксической сферы, уделяется неправомерно много внимания, хотя почти безрезультатно, тогда как центральные зоны синтаксиса всё ещё продолжают оставаться не до конца исследованными, глубоко разработанными¹.

Видел несоответствие в исследовании центральных зон синтаксиса А.М. Пешковский, имевший богатую практику преподавания в школах среднего звена, поэтому-то тонко чувствовал уязвимые места любой синтаксической концепции и стремился преодолеть противоречия между теорией и практикой. Он не мог не обратить внимания на шаткость и малоубедительность аргументов в пользу наличия неполных предложений в русской синтаксической действительности. Учёный пытался путём сравнения, сопоставления их с полными наметить пути выхода из того тупика, в котором оказалась теория уже во времена Пешковского. Он предложил в качестве исходных критериев характеристики неполных предложений опору на контекст и ситуацию в денотативном пространстве.

Однако это не только не разрешило проблемы, но в дальнейшем ещё более запутало её, хотя стало ясно, что контекст и ситуация, конечно в какой-то мере обуславливают «появление и функционирование неполных предложений, но не создают ещё полноты / неполноты предложения, его структурного состава» [11, с. 32], не вскрывают причин, порождающих неполноту; и тут же помогает уже ссылка на всю «систему воздействующих факторов, всю систему языка и в первую очередь функциональной направленности речи: она не обладает объяснительной силой» [там же].

Опора на контекст и ситуацию как решающие факторы существования неполных предложений приходит в противоречие с функциональным принципом научного исследования языковых явлений – принципом изучения предложения «в его реальной данности» [6, с. 133], отступая от которого, мы всегда рискуем привнести в изучаемый объект то, чего в нём на самом деле нет, со всеми вытекающими отсюда последствиями. Именно такая ситуация создалась и в интерпретации неполных предложений. Она породила непомерно сложную, но неубедительную типологию их, которая равным счётом ничего существенного в природе неполных предложений не вскрывает, зато запутывает проблему так, что распутать её очень сложно или вообще невозможно.

¹ Так, например, до сих пор не решена кардинальная проблема русского синтаксиса – проблема установления полного тезауруса (набора) единиц, обслуживающих вторую часть грамматики: решение данной проблемы достигло уровня основных единиц синтаксиса; чётко определены границы между простым и сложным предложениями; вконец зашла в тупик проблема второстепенных членов; неясны природа и статус так называемых бессоюзных сложных построений [Ширяев 1986]; слишком расплывчато толкуется граница между односоставными и нечленимыми м мн. др.

Русский язык располагает большим количеством единиц, которые, будучи взятыми сами по себе, то есть изолировано от контекста, в смысловом отношении кажутся недостаточными, но эта недостаточность усиливается только в сравнении их с полными предложениями. Последние на этом основании упорно именуют полными эквивалентами неполных предложений. Исходными, типичными формами простого предложения [7].

Современной наукой уже доказано, что так называемые неполные предложения, введённые в речевой поток, никак не нарушают процесс коммуникации. Более того, неполные предложения этим процессом детерминированы и потому опираются на широкую сеть контекстуальных и ассоциативных связей¹. Однако эти связи не имеют ничего общего с тем, что именуется «подразумеванием», «восстановлением» и т.п.

Эксплицитно или имплицитно выраженная информация в диалогической речи, которая, как известно, вполне допускает смысловую и структурную недостаточность своих экспликаторов, их полнота только дестабилизирует диалогическую речь как особую единицу языка, разрушают её синтаксический статус.

Таким образом, даже этот частный случай из практики употребления неполных предложений наводит на мысль, что деление всех простых предложений на полные / неполные лишено серьёзного коммуникативного смысла, целесообразности, потому что для процесса коммуникации существенно не то, сколько структурных компонентов имеется в языковой единице, а то, достаточно ли корректно оставшаяся, наличная часть выражает необходимую информацию для того, чтобы процесс обмена мыслями был надёжен и не прерывался бы. В этом деле полнота / неполнота существенной роли не играет, так что указанное деление носит явно механистический характер.

Вот почему совершенно справедливо утверждают, что все предложения русского языка в контекстных условиях полностью выражают заключённый в них смысл, являясь, таким образом, полными [Лекант 1959, с. 193]². Далее прозвучал призыв, к сожалению, не услышанный синтаксистами: «Вследствие этого нужно отказаться от деления предложений на полные и неполные и от самого термина неполные предложения» [там же]. Влияние лингвистической традиции было так велико, что понадобилось более двух десятков лет, чтобы синтаксисты, наконец, признали призыв П.А. Леканта справедливым и согласились, что «пожалуй, легче практически различить неполные предложения, чем дать их определение» [1, с. 141], или заявить ещё более решительно и определённо: «Неполные предложения – термин условный. Как предложения они полные, то есть передают нужную информацию с достаточной полнотой» [12, с. 101].

Что же касается предложений – ответов в диалогической речи, то, пожалуй, правильным будет признать их особым типом грамматических (синтаксических) единиц [10, с. 57], поскольку коммуникативный процесс от их присутствия никак не страдает и претензий к ним никаких не предъявляет, из чего вытекает, что характер неполных предложений обусловлен грамматически, что само по себе исключает использование в лингвистическом анализе всякого рода «добавлений», «подразумеваний», проецируемых на структуру или семантику так называемых неполных предложений, потому как один из основных признаков грамматичности языковых единиц – абстрактность практически у них отсутствует, поскольку они обладают высокой степенью конкретности, которая заложена в природе их.

¹ Здесь под ассоциативной связью понимается не парадигматическая связь, а мысленное соединение лингвообъектов на основе либо 1) сходства, 2) либо одновременности, 3) либо смежности или 4) противоположности (контрарности) с целью характеристики одного из анализируемых объектов языка.

² Лекант П. А. Неполные предложения в курсе современного русского языка // Учёные записки Красноярского государственного педагогического института. Т. 16. – Красноярск, 1959.

Вот почему всякого рода «подразумевания», часто использовавшиеся в качестве основного инструмента лингвоанализа, почти всегда идут вразрез с грамматикой, дестабилизируя синтаксический статус неполных предложений, трансформируя их коммуникативный характер. Если же допустить, как предлагают некоторые исследователи, что «недостающие члены могут присутствовать в других звеньях акта общения (контекст, ситуации)» [2, с. 92], то из этого вытекает, что недостающие члены можно восстановить. Но для чего? Если даже в этом случае «добавления» и «подразумевания» не состоятельны в качестве приёмов грамматического анализа синтаксических конструкций. Эти приёмы не могут быть использованы как инструменты разгадки природы неполных предложений, потому что нарушают принцип «реальной данности» [6, с. 126] языковых единиц, что зачастую легко уводит исследователя в область виртуальности синтаксического построения, когда изучаемой реалии приписывается то, чего в ней на самом деле нет.

В процессе восстановления недостающих членов может возникнуть одна из трёх трансформационных ситуаций: 1) подстановка предполагаемого элемента допускается в одном синтаксическом варианте или 2) в нескольких вариантах, при этом неясно, какой из них предпочтительнее и 3) подстановка вообще невозможна без каких-либо структурных преобразований, что уже не совсем то, что можно квалифицировать как исходную форму (модель) неполного предложения [2, с. 92].

Такое многообразие структурных ситуаций носит методический характер – элементов грамматичности в них нет, поэтому они не играют релевантной роли в процессе структурирования подобных синтаксических единиц, которые, на первый взгляд, представляются как неполные. Вот ещё почему указанное структурно-ситуативное разнообразие не может быть использовано для выяснения грамматической природы традиционно именуемых неполными предложениями: оно неграмматично, неопределённо и слишком субъективно.

Если же всё-таки при анализе указанных построений мы пытаемся опереться на приёмы «добавления», «подразумевания», то мы тем самым совершаем насилие над языком и в действительности получаем чисто умозрительное, а не научно выверенные результаты.

Итак, в русской языковой действительности по существу нет ничего такого, что порождало бы ущербные виртуальные предложения. Иное дело, что для удовлетворения коммуникативных потребностей язык создал несколько типов синтаксических единиц. Одним из таких типов является тот, что наречён лингвистикой и учебной практикой неполными предложениями. Всё то, что подводится под это понятие, базируется на нелингвистических основаниях, лишь эпизодически соприкасаясь с языковыми принципами. Однако соприкосновение ещё не формирует самой сущности, поэтому делать выводы о наличии в синтаксисе типа неполных предложений вряд ли состоятельно.

К таким, нелингвистическим интерпретациям относятся утверждения о релевантности ситуации в процессе формирования неполных предложений или о решающем влиянии контекста на их возникновение.

И ситуация, и контекст, конечно, небезразличны к характеру неполных построений, к их природе: они формируют их содержание и структуру, однако они не создают грамматический статус неполных предложений. Этот статус им придаётся их полными формами при эллипсисе некоторых структурных элементов.

В своё время ориентация на полные предложения была положена в основу квалификации неполных предложений. Для начального периода изучения их такая посылка в качестве отправной точки, возможно, была оправданной и даже во многом эффективной. Однако с возникновением и становлением семантического синтаксиса резко усилилось внимание к языку как к коммуникативной системе, а также к её единицам как объектам, в которых эта система реализуется.

Такой поворот в синтаксисе отчётливо выявил уязвимые стороны некоторых постулатов теории неполных предложений, опирающейся в основном на конструктивистские начала синтаксических построений.

Но если всё-таки допустить, что в языке наличествует категория неполных предложений, то совершенно непонятно, как же может возникнуть и осуществиться коммуникативный процесс при помощи структурно и семантически неполноценных языковых единиц. Ни теоретически, ни практически это невозможно: ведь не совершаются же коммуникативные акты на основе только лишь словосочетаний, даже если они и обладают богатой и довольно сложной синтаксической базой.

Следовательно, на уровне языка категории «неполное предложение» не существует, а вот на уровне речи она встречается, но не в качестве основной единицы, а как «осколочная» копия полного предложения.

По существу, неполные предложения являются коммуникативно достаточными единицами с полным набором конструктивных элементов, необходимых для нормального течения процесса обмена мыслями. В этом плане они структурно полные построения, и если утверждают, что какие-то члены отсутствуют в данных конструкциях, то это искусственно пытаются им приписать то, чего природа и не собиралась им придавать: в этом нет необходимости.

В одной из серьёзных работ, посвящённой данной здесь теме, справедливо отмечается, что «объём понятия «неполное предложение» и понятия «предложение неполное по форме, но полное по смыслу» в грамматиках XIX века больше определялось лингвистическим чутьём автора, чем заданной теорией» [14, с. 16]. Но почему-то так же серьёзно не сказано дальше, что упомянутое «чутьё» очень часто подводило лингвистов позапрошлого века, что очень многие интерпретации неполного предложения, построенные на основе этого «чутья», не могут служить объективно надёжным инструментом научного феномена неполных предложений. Сегодня они нуждаются в строго выверенном теоретическом осмыслении, в теории, обладающей высокой степенью объяснительной силы, – в теории, которая подводила бы вплотную к осознанию и пониманию того непреложно факта, что в языке неполных предложений просто не существует.

В свете сказанного представляется целесообразным отказаться (хотя бы в научном синтаксисе) от деления всех простых предложений на полные и неполные ввиду явной механичности такого деления. Следует также признать, что дихотомия полные / неполные предложения на уровне языка не работают.

Если же следовать навстречу научной истине, то структурную и смысловую полноту / неполноту синтаксических построений необходимо рассматривать как результат протекания в языке определённых синтаксических процессов. Именно они и «навязывают» предложению его структурно-семантический облик с учётом характера и всех особенностей предкоммуникативной ситуации, в которой возникают синтаксические единицы. А фактор коммуникации уже завершает формирование внешнего облика единиц общения, «дошлифовывает» их, пользуясь при этом всем арсеналом находящихся в распоряжении языка изобразительно-выразительных средств, используя их весьма экономно.

Процесс коммуникации чрезвычайно требователен, даже жёсток к ним (средствам языка), не допуская ничего из того, что бы его не удовлетворяло. Отсюда вытекает и «недопоставка» некоторым конструкциям отдельных структурных элементов, которые в данных ситуациях речи или в контекстах могут оказаться избыточными. Именно это и производит также синтаксические построения, которые именуются неполными предложениями. На этом и заканчивается ролевая деятельность ситуаций и контекста, она не создаёт грамматичности языковым (речевым) единицам, лишь эпизодически, незначительно участвуя в её формировании [11, с. 32].

Таким образом, в настоящее время строгой лингвистической теории, убедительно аргументировавшей бы структурно-смысловую неполноту отдельных синтаксических построений пока нет [11, с. 131].

Поскольку простые предложения очень часто оказываются в ситуации зависимости (придаточности), то все наши рефлексии напрямую касаются и придаточных предложений, к тому их типу, единицы которого имеют не совсем обычную, типичную структуру, а суженную¹. Конечно. Принцип полноты / неполноты, применяемый на практике по отношению к простым предложениям, не может быть механически экстраполирован на придаточные предложения или эквивалентные им построения. В силу своего зависимостного характера они уже являются грамматически неполными. Если же при этом к ним применить термин «неполные», то получится какая-то терминологическая неразбериха в сфере сложноподчинённого предложения: придаточные в этом случае по природе своей интерпретируются как неполные образования, а если они имеют ущербную структуру, то применить к ним ещё один термин «неполные», то получим нечто дуалистическое – неполные неполные, а если запечатлеть в терминах и коммуникативную недостаточность придаточных предложений. Их несамостоятельность, получим что-то терминологически несуразное, потому и неприемлемое для научной и учебной практики.

Придаточные могут совпадать с простыми приложениями или отклоняться от их привычных моделей в любую сторону. В том случае, если придаточные укладываются в жёсткие рамки узואльно выверенных простых предложений, они являются типичными² построениями, в противном случае мы имеем дело с типичными единицами и можем квалифицировать их как структурно ущербные конструкции, то есть неполные.

Проследим это на следующих экзemplификациях: 1) *Шумит листва над головой* и 2) *Я начинаю прислушиваться, как (когда, если) шумит листва над головой*. Сами по себе обе конструкции друг с другом не сравнимы ввиду разновеликости их, разности грамматических статусов, а вот придаточное из второго примера может быть сопоставлено со всем примером 1. Их объединяет то, что оба они структурно простые предложения, сконструированные по общей модели бипредикативного плана. Различаются они характером участия в коммуникативном процессе: конструкции типа 1 в процессе обмена мыслями принимают активное участие как самостоятельные коммуникативно достаточные единицы языка, а придаточные типа 2 активностью такой не обладают, поскольку носят зависимостный характер и коммуникативно недостаточны для прямого участия в процессе обмена мыслями, а лишь для косвенного как часть сложноподчинённого предложения.

Иная картина складывается в конструкциях типа *Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать* (А. С. Пушкин). Здесь придаточное «чтобы мыслить и страдать» не имеет прямого выражения субъекта. Он экстраполируется сюда из главной части, но не в эксплицитном формате, а в имплицитном. Вряд ли корректно приравнивать придаточное к простому предложению, учитывая, что последнее в типично построенных конструкциях – классических всегда двучленно: субъекта и предикативна.

¹ См. об этом более подробно в: Дяговец И. И. Придаточные предложения в их отношении к простым // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. збір. наук. статей «Лінгвістика і літературознавство». Вип.. XI, ч. I. – Київ-Ніжин: ТОВ «Вид. «Аспект-Поліграф», 2006. – С. 161-164, а также Дяговец И. И. Типология русских придаточных предложений нетипичного построения (синтаксические единицы с отклоняющейся структурой) / Докт. дисс. Рукопись. – Донецк (Краснодар). – С. 28-34, 159-231.

² О категориальности понятий «типичность» / «нетипичность» см. в: Дяговец И. И. Категориальный статус понятий типичности / нетипичности (на материале современного русского синтаксиса) // Структурно-семантический анализ единиц восточнославянских языков: Межвуз. сбор. науч. трудов. – Тула, 1990. – С. 133-143; Дяговец И. И. Категориальный ли статус понятий «типичность» и «нетипичность» (к постановке вопроса)? // Вісник Запорізького національного університету: Філологічні науки. – Запоріжжя, 2005, № 3. – С. 46-51.

Процесс коммуникации, конечно, состоялся, но в «полуфабрикатной» форме. А для «изыщенного» обмена мыслями языковой форме необходима стройность, компактность её структуры. Вот почему как в главной, так и в придаточной частях глагольные (сказуемые) словоформы стоят в безразличной форме — инфинитиве.

Вообще же по отношению к придаточным односубъектным¹ предпочтительнее говорить не о полноте / неполноте их, а о типичности / нетипичности.

Таким образом, типичные придаточные единицы синтаксиса выражают своё грамматическое значение эксплицитно. Они формируют центр (ядро) системы придаточности, а нетипичные организуют периферию её. Практически ими наука не занималась и не занимается сегодня, так что придаточные нетипичные остаются ещё на периферии науки, тогда как значимость их возрастает в условиях информационного бума. К тому же периферия языковых систем — это та область языка, с которой начинается развитие его, и в этой периферии немаловажное место занимают так называемые неполные предложения и их бессубъектные аналоги в подчиняющейся позиции.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються деякі ще не висвітлені наукою релевантні аспекти актуальної проблеми русистики – проблеми неповних речень у нестрогому зіставленні їх з російськими підрядними реченнями звуженої структури та їх еквівалентами. Хоча вони мають різні граматичні статуси, але явно демонструють багато спільних рис, та рамки статті не дають змоги розглянути усі їх. Правда, що в цьому немає нагальної проблеми, бо й так зрозуміло, що, попадаючи у ситуацію підрядності, прості неповні речення не квапляться позбавитись усіх своїх ознак та різко змінюватись.

SUMMARY

The article pays attention to some unknown relevant aspects actual problems of the learning of the Russian language – the problems of the incompleteness of the simple sentences during the inaccurate their comparison and the comparison with the Russian subordinate clauses of the contracted structure.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабайцева В.В. Русский язык: Синтаксис и пунктуация. – М.: Просвещение, 1979.
2. Вейхман Г.А. Признаки неполноты предложений в современном английском языке // Филологические науки, 1926, № 4.
3. Грамматика русского языка. Т. 2, ч. 2. – М., 1954.
4. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982.
5. Она же. Об основаниях классификации предложения // Русский язык за рубежом, 1989, № 5.
6. Иванчикова Е.А. Лексический повтор как экспрессивный приём синтаксического распространения // Мысли о современном русском языке. – М.: Просвещение, 1969.
7. Костинский Ю.М. О двусоставности предложения // Русский язык в школе, 1969, №4.
8. Критская В.И. Соотношение реализованного и потенциального в синтаксисе // Система и структура языка в свете марксистско-ленинской методологии. – Киев: Наукова думка, 1982.
9. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1958.

¹ Термин проф. Т. П. Ломтева.

10. Назаров А.Н. К вопросу о выделении неполных предложений в особый грамматический тип // Труды III-IV конференций кафедр русского языка пединститутов Поволжья. – Куйбышев, 1963.
11. Попова И.А. Неполные предложения в современном русском языке // Труды Института языкознания АН СССР. Т. 2. – М., 1953.
12. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису русского языка. – М.: Высшая школа, 1980.
13. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского языка. – Томск, 1981.
14. Шевцова А.А. Неполные предложения в современном русском языке. — Донецк: изд. ДонГУ, 1978.
15. Шпет Г.Г. Внутренняя форма языка: этюды и вариации на тему Гумбольдта. — М., 1925.

Надійшла до редакції 15.05.2008 р.

УДК 81'373.2

ОРГАНІЗАЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЗООНІМІЧНОГО ФРЕЙМУ

О.Ю.Карпенко

Якщо шукати онімічний фрейм, який був би найіндивідуальнішим, то таким слід без сумнівів визнати зоонімічний. Більша кількість зоонімів у ментальних лексиконах двох людей, однакових за мовою, спеціальністю та інтересами, не збігається. Загалом люди люблять тварин чи ставляться до них доброзичливо, але ще більше вони люблять кожухи, хутрові та шкіряні вироби. Сам термін, що закріпився за позначенням наймення тварин – **кличка** – є образливим, що оцінює тварин досить низько, саме як м'ясо й хутро. У стосунку людини термін **кличка** є явно пейоративним – таким, як прізвисько, тільки помітно експресивнішим. В назвах тварин ми цього навіть не помічаємо. Я.М.Шебештян пропонує замінити, щоправда, лише в літературно-художньому вжитку, слово **кличка** на термін **зоонім**, але він навряд чи увійде в загальний, позанауковий ужиток [15, с.4-5].

Норм для утворення кличок тварин, за окремими винятками, які розглянемо далі, здається, не існує. Можна навести приклад з власного досвіду, коли кішка за ім'ям *Бегемот* перетворювалася на *Мошку* (бо дівчина), *Мао Цзедун* на *Машку* (бо теж дівчина). Не менш інтригуючою є літературна зоонімія, де одним з найцікавіших прикладів використання зоонімії є твір І.Франка «Лис Микита». Головного героя звать саме так, тому що існує українські дієслова *микитити* «викручуватися, непорядно діяти», *змикитити* «обдурити», наявні в словникові Б.Д.Грінченка. вони виникли давніше, ніж був написаний твір «Лис Микита» – і вже від них цей дотепний літературний персонаж одержав своє ім'я. *Микитити* – це метатеза з *метикувати* «думати, міркувати» (*тик>кит*). Цікавим здається міркування, що цей твір міг би називатися «Лисом Микулою», бо існує українське слово *микулити* «хитрувати, виляти», яке утворене, як припускають автори «Етимологічного словника української мови», від давньоруського імені *Микула* «Микола». При цьому негативний зміст у цього імені з'явився пізно, вже під впливом слова *микитити*, яке за метафоричною етимологією стало розумітися як похідне від *Микита* [3,3:460]. Тут вже діяло правило вибору автора, який виявився вдалим, бо у наймення *Микита* іронічний потенціал вищий, ніж у *Микули*.

Збір переказів про хитрого лиса почався задовго до Івана Франка, ще з античних часів. У Франції в XIII ст. ці перекази були дбайливо зібрані – вийшов великий «Роман про Лиса» в 30 частинах. Німецький автор Генріх фон Алькмар переклав історію про лиса в 1498 р., а в 1752 р. книжку було перекладено І.-Г.Готшером, причому гекзамет-

ром. Й.-В. Гете на основі цього тексту написав поему «Рейнеке-лис», не дуже відходячи від джерела [1, с.611-612]. Німецьке ім'я лиса *Рейнеке* походить від прикметника *rein* «чистий» і підкреслює порядність, благородство лиса, хоч і з елементами іронії (дякую професорові В.Г.Таранцеві за консультацію). Взагалі з іменами персонажів-звірів Гете йде за традицією. Так, вовк, головний ворог лиса, фігурує у Гете з традиційним, ужитим ще в XIII ст. іменем *Ізегрім* «залізний шолом», *Нобель* (лев) – «шляхетний», *Монеке* (мавпа) – «монах», *Бокерт* (бобер) – «книжник» [1, с.613].

Іван Франко не зберігає цих імен навіть шляхом перекладу: він творить нові, зрозумілі для його малих читачів імена: вовк – *Неситий*, *Нобель* – просто *Лев*, який царює у *Львові*, а лис Микита живе у *Лисовичах*. Продовжуючи зіставлення зоонімів Гете й Франка, зазначимо, що мавпа з *Монеке* стала *Фрузею*, а це пестлива народна форма жіночого імені *Єфросинія*, бобер з *Бокерта* став *Бабаєм* (з варіантом *Бабайко*).

Свою історію про хитрого лиса та його перемогу виклав і відомий дитячий англійський письменник Роалд Дал. У нього звірі ворогують з людьми, з трьома фермерами Боггісом, Бансом і Біном, яких об'єднує зажерливість і однакова початкова літера прізвища. Фермери названі лише за прізвищами, а тварини – загальними назвами, переважно за моделлю «Rabbit and Mrs. Rabbit and five Small Rabbits». Так іменується і лис (Fox), але для нього єдиного з усіх персонажів долучається слово «містер»: Mr.Fox [5; 7].

Взагалі клички звичайних псів, які позначаються терміном **каніоніми**, добираються за фонетичними законами мови без будь-яких правил. З.І.Волосевич, яка систематизувала за даними студентських практик більше тисячі собачих кличок зі зведенням однокорених але структурно розбіжних, пор. статті «Боб (-а, -і, -ік, -ик, -ка, -чик)», «Тим (Тім, -а, -ка, -оха, -ошка)» [2]. У цьому спискові є такі іменування: 1) прізвища чи імена відомих людей, в тім числі літературних персонажів: Арамис, Атос, Дартаньян, *Партос* (з помилкою у записі, зробленому за вимовою), Міледі, Айболить, Бармалей, Бетховен, Гітлер, Горбачов, Дзюба, Еней, Ілляш, Клеопатра, Мільтон, Марат, Матроскін, Муромець, Ніксон, Буш, Піаф, Рафаель, Робінзон, Рузвельт, Собакевич, Тарзан, Тартюф, Цезар; б) узуальні імена: Агафон, Ада, Адольф, Аза, Алік, Аліса, Алекс, Алька, Аля, Анжела, Антошка, Анфіса, Арнольд, Артем, Артемон, Барбара, Белла, Бенедикт, Берта, Боніфаций, Вальтер, Ванда, Варфоломей, Василь, Галка і т.д. Будь-яке ім'я у будь-якій формі і з будь-якої мови може стати собачою кличкою, адже справу вирішує один ментальний лексикон чи невелика їх група (родина). Так само протяжними є списки каніонімів, утворених від якісних прикметників, назв інших тварин, назв рослин, топонімів тощо.

В укладеному мною невеликому асоціативному словнику [4] уміщено три зоонімічні статті: *Барбос*, *Бровко* й *Мухтар*, які викликали відповідно 47, 56, 46 асоціацій. Особливо привабливими є історичні реакції до зооніма *Барбос*: *полководець, німець, Фрідріх, план «Барбаросса»*. Це відгук на одну з наявних етимологій клички *Барбос*. Частіше її виводять з назви старовинного перекладного роману «Барбос – розбійник гішпанський» [3,1:140] або від укр. *барабосити* «балакати, цвенькати» [14:42]. Певне поширення має етимологія, пов'язана з *Барбаросою* (фонетичне стягнення). Йдеться про Фрідріха I Барбароссу, тобто «Рудобородого» (1123-1190), імператора Священної Римської імперії.

Асоціативний експеримент з найменням Барбос (47 асоціацій) дозволив виокремити семантично 9 змістових груп, серед яких щойно названа етимологічна є третьою. Перша група – гіперонімічна, тобто реципієнт назвав ту семантичну групу, до якої належить розглядуване слово. До слова *Барбос* це асоціації *пес* (37), *собака* (8), а також більш деталізовані поодиначні реакції *вівчарка*, *велика брудна собака*, *дворняга* (від цієї асоціації народжується й інша реакція: *двір*). Може називатися не пес у цілому, а тільки його частина, наприклад, зафіксовано реакцію *хвіст*, що стосується не лише тварини, а переносно поширюється і на сленгове позначення академзаборгованості у студента, зареєстровані також назви властивостей, приписувані реципієнтом Барбосу: *злість*, *дурість*. Це вже, зрозуміло, не гіпероніми. Гіперонімами ж можна вважати й

слова *кличка*, *прізвисько собаки*, *прізвисько* і навіть помилково обраний реципієнтом паронім *прізвище*. Вибір гіпероніма може реалізуватися і в іншому напрямку – не тварина (*пес, собака* тощо), а *іграшка* (імітація собаки).

Другу за кількістю групу (10 асоціатів) ми пов'язуємо з популярним російським дитячим віршиком, що закінчується словами: «А пес Барбос, кудлатый нос, Разнес секрет на целый свет: Гав-гав, гав-гав! С кошкой дружит волкодав». Це пов'язування є, зрозуміло, суб'єктивним. Це наша інтерпретація того, що запропонував сукупний ментальний лексикон реципієнтів. Не виключено, що вибір (бодай у частині реакцій) ґрунтувався на якомусь іншому «мисленнєвому досьє»: *ніс, кудлатий пес, пухнастий собака, кіт* (і породжена цією асоціацією інша асоціація: *полосатий*); на оцінці дій Барбоса: *безсовісний, провокатор*; на неадекватному визначенні жанру: *казка, мультік, мультфільм*. Лише в цій групі реакцій знаходимо дві синтагматичні асоціації: *безсовісний* та *полосатий*. Всі інші асоціації до стимулу *Барбос* – парадигматичні. Проте асоціації *пес, собака* можна кваліфікувати не тільки як парадигматичні (назва виду тварини), а й як синтагматичні: сполучення *пес Барбос, собака Барбос*.

Після розглянутого вже етимологічного зв'язку *Барбос* – *Барбаросса* на четвертому місці йдуть за кількістю суто індивідуальні, приватні асоціації, що стосуються найближчого кола реципієнтів (таких асоціацій шість): *мій пес, мій собака Барні*, навіть *мій Барбос*, також *друг, друг (погоняло)* і узагальнене (швидше – романтичне): *дитинство*.

П'яте місце (4 реакції) серед асоціацій на стимул *Барбос* займає відомий короткометражний фільм Леоніда Гайдая «Пес Барбос і незвичайний крос»: браконьєри глушать рибу динамітом, а пес одного з цих злочинців схопив запал і кинувся за господарем. Асоціації: російське «*Пес и необычный кросс*», також *крос, біг, кінофільм*. Вплив цього фільму на розподіл асоціацій виразно позначається і в ужитку синонімічних гіперонімів *пес* 37 та *собака* 8. У нашому словнику дві інші клички собак мають інший розподіл – стимул *Бровко* дав практично рівномірну уживаність двох синонімів: *собака* 9, *пес* 8, а для *Мухтара* зафіксовано різку перевагу реакції *собака* – 31 (*пес* 11). Лексема *пес* у назві кінофільму і така ж найчастотніша реакція на стимул *Барбос* ніяк не може вважатися збігом. Тому в цій групі фактично маємо право рахувати не 4, а 5 асоціацій, включаючи сюди й найчастотнішу – *пес*.

Лише шосту позицію (3 асоціати) займає поверхнєве, фонетичне осмислення стимулу *Барбос*. Оскільки цей стимул знаний усіма реципієнтами без винятку, то тут причиною фонетичних асоціацій не є відсутність концепту. Причиною є привабливість стимулу й тяжіння до фонетичної гри. Усі три фонетичні асоціації – *барбарис, Барбара, барабан* – мають початкове звукосполучення *бар-* і повторний ужиток звука *б*. Семантично всі вони ніякого зв'язку, прямого чи опосередкованого, зі стимулом *Барбос* не мають. До фонетичних асоціатів тяжіє й антропонім *Барбаросса*, про який йшлося вище. Однак цей антропонім увіходить у комплекс нефонетичних асоціатів і має імовірні опосередковані семантичні зв'язки із стимулом. Тут фактично маємо асоціат, який водночас належить як до поверхнєвого, так і до глибинного ярусів.

Не знаходять собі групи, а точніше – становлять поодинокі групи ще три асоціати. Йдеться зокрема про асоціацію *товстун*, де вбачаємо конотативне перенесення клички *Барбос* на людину, з негативним забарвленням цієї конотації. Є.С.Отін фіксує в російській мові вісім конотативних осмислень зооніма *Барбос* [6, с.74-75], однак осмислення «товстун» у нього не засвідчено. Дуже можливо, що ця асоціація має бути віднесена до групи, стосовної фільму «Пес Барбос і незвичайний крос». Дана асоціація характеризує статуру кіноактора Є.Моргунова, який у фільмі грає одну з провідних ролей. Окрему групу складає й асоціат *назва книги*. Неясно, про що йдеться. Може, про той же роман «Барбос – розбійник гішпанський»? Нарешті, ще одна асоціація видається окремою групою, досить загадковою – *мислення*. Людина мислить і пізнає світ

переважно за допомогою асоціацій. Асоціації розкривають шлях до підсвідомого, оминаючи фільтри розуму (Р.М.Фрумкіна). Можливо, в даному випадку фільтр зупинив асоціативне розмірковування реципієнта, і він сформулював лише сам процес, шлях, по якому йшов (і нікуди не прийшов) – *мислення*?

За проведенням нами експериментом (назвати 10 відомих кличок собак) 48 студентів назвали 113 кличок, серед яких найчастотнішими були *Мухтар* (12), *Рекс*, *Тузик*, *Шарик*, *Дік*, *Джесек*, *Чапа*, *Лорд*, *Сірко* й *Тобик*. Серед названих реципієнтами канонізмів значну кількість склали узуальні (*Жулька*, *Пірат* тощо), значно менше віртуальних, літературних (*Тотошка*, *Джюльбарс*), ще менше сакральних, причому не собачого походження (*Юнітер*, *Гера*). Подібний експеримент з кличками котів дав майже ту ж кількість різних назв (114) з найчастотнішою десяткою *Рижик* (12), *Маркіз*, *Васька*, *Пушок*, *Мурка*, *Барсик*, *Маркіза*, *Мурчик*. Істотно уточнити, що всі ці наймення є традиційними, спеціальними правилами не регламентовані. Навпаки, породисті коні, собаки, коти мають спеціально розроблені міжнародні системи номінації з жорсткими правилами, що потребують окремого спеціального опису.

Власне структура індивідуального зоонімічного фрейму поділяється на чотири кола. У цьому фреймі перше коло – клички домашніх (рідше – диких) тварин, що є власністю індивіда чи його родини; друге коло – наймення собак, котів, коней, папуг та іншої живності, з якою людина познайомилась у друзів та знайомих, у сусідів, у зоопарках чи цирках. Наповнення першого й другого кіл, як правило, досить обмежене. Утім, це залежить від уподобань та фаху людини. У тваринників, жокеїв, ветеринарів, чабанів та інших працівників, робота яких пов'язана з тваринами, зоонімічний запас значно більший, ніж у інших людей. Французька кіноактриса Бріджіт Бардо, яка вже багато років присвятила справі захисту тварин, знає більше зоонімів, ніж інші актори. Третє коло – уславлені історією, віруваннями чи літературою зооніми на чолі з гіпонімами (кличками коней) *Пегас* (грецька міфологія), *Буцефал* (кінь Олександра Македонського), *Росінант* (кінь Дон Кіхота). У мусульманському світі чи не найвідоміший зоонім – *Касве*, як звали верблюдицю пророка Мухаммеда. Зоонімів цього типу є чимало. Скільки їх тільки з казки Р.Кіплінга „Мауглі” перейшло у мільйони ментальних лексиконів! Зооніми розглядаються в досить уже значній обсягом і змістом науковій літературі. Тут особливо треба відзначити праці П.П.Чучки [12;13], М.І.Сюська [9;10;11], та Я.М.Шебештян [15], всі присвячені Закарпаттю. В енциклопедії «Слов'янська ономастика», виданій у Польщі, є розділ про зоонімію [16,2: 343-368]. За даними цієї енциклопедії зооніми практично в усіх слов'янських країнах вивчені украй недостатньо. Відзначається, наприклад, що в Білорусії вийшло тільки дві статті на цю тему, а в Македонії – одна. Відносно краще справи обстоють у Польщі, де в 1996 р. у Любліні вийшов збірник статей про зоонімію («Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich»), а Ч.Косиль опублікував у журналі «Onomastica» (томи 41, 42, 43 за 1996, 1997, 1998 рр.) велику статтю про клички псів у художній літературі, також в Україні, де окрім згаданих закарпатських праць кілька зоонімічних статей опублікувала Н.Г.Рядченко та ряд інших авторів, а також у Росії, де є чимало зоонімічних розробок (наприклад, у П.Т.Поротникова).

РЕЗЮМЕ

Зооними – клички животных – распространены повсеместно, но у разных людей это несходные наборы наименований. Все – и в украинском, и в русском языках, и, пожалуй, во всем мире – знают только Пегаса и Цербера. Определенные знания кличек животных, в том числе близких, почти родных человеку, есть практически у всех людей, однако они различаются. Общеязыковой зоонимический фрейм включает не более десятка концептов.

SUMMARY

Zoonyms – proper names of animals – are widely used, but different people have different lists of them. Everybody – both in Ukrainian and Russian, as well as in other languages – knows only Pegasus and Cerberus. Knowledge of animal proper names, including pets, is inherent to practically all people, but it varies. General zoonymic frame includes not more than a dozen concepts.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аникст А. Комментарии: Рейнеке-лис // Гете И.В. Собрание сочинений: В 10 т. – М.: Худлит., 1977. – Т. 5. – С. 611-615.
2. Волосевич З.І. Матеріали до словника зоонімів // Щорічні записки з українського мовознавства. – Одеса: Друкарський двір, 1995. – Вип.1. – С. 49-56.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.:Наук.думка, 1982-2006. – Т.1-5.
4. Карпенко О.Ю. Асоціативний словник – шлях до сутності власної назви // *Λόγος δύομαστικῆς*. – 2006. – №1. – С.8-21.
5. Клічук О.Д. Внесок Р.Дала в історію про хитрощі Лиса: ономастичний аналіз // Наука і культура. – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип.7 Літературознавчі студії. 36.наук.праць. – С.138-145.
6. Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. – М.: Донецк: Темп, 2006. – 436 с.
7. Петренко О.Д. Ономастика дитячих творів Роалда Дала: Автореф.дис. ... канд.філол.наук. – Одеса, 2006. – 18 с.
8. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник / вид. 2. \ За ред. В.М.Русанівського. – К.: Наук.думка, 1996. – 335 с.
9. Сюсько М.І. Взаємовідношення власних і загальних імен (зооніми і апелятиви) в українській мові. – Ужгород: УжДУ, 1985. – 63 с.
10. Сюсько М.И. Статус зоонима в онимической системе: Ономаσιологический аспект. – К.: УМК ВО, 1988. – 87 с.
11. Сюсько М.И. Способы и типы деривации в зоонимии. – К.: УМК ВО, 1989. – 48 с.
12. Чучка П.П. Слов'янське й неслов'янське в зоонімії Закарпаття // Тези доп. УІ укр.славістичної конф. – Чернівці, 1964. – С. 61-63.
13. Чучка П.П. Взаємозв'язки антропонімів та зоонімів Закарпаття з гідронімією Карпат // Питання гідроніміки. – К.: Наук.думка, 1971. – С. 81-86.
14. Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка. – М.:МГУ, 1965. – Т.1. – Вып.2, Б. – 270 с.
15. Шебештян Я.М. Сучасна українська літературно-художня зоонімія: функції, склад та структура. – Автореф.дис. ... канд.філол.наук. – Чернівці, 2008. – 20 с.
16. Słowiańska onomastyka. Encyklopedia / Pod.red. Ewy Rzetelskiej-Feleszko i Aleksandry Cieślakowej. – Warszawa; Kraków: Towarzystwo naukowe Warszawskie, 2002-2003. – Т. 1-2.

Надійшла до редакції 10.04.2008 р.

811.111:81'371

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПОРТРЕТНИХ ДІЄСЛІВ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

Н.В.Мескева

У сучасному мовознавстві дослідники вітчизняні і зарубіжні (Л.М.Васильєв, В.М.Дзюба, О.О.Уфимцева, Ж.П.Соколовська, Н.Ф.Клименко, М.М.Пещак, Е.В.Кузнецова, Д.Н.Шмельов, Ф.П.Філін та ін.) підкреслюють, що значення слова повинно

аналізуватися не ізольовано, а системно. Звідси випливає, що одним із завдань семантики є поєднання слів у певні групи (наприклад, синонімічні ряди, лексико-семантичні групи, тематичні групи, семантичні поля) з метою показати «членування лексичного складу мови ... та описати змістову сторону мови» [1, с.64].

Систематизацією лексики у лексико-семантичні класи у другій половині ХХ століття активно займалися А.Вежбицька, О.Духачек, Г.Іпсен, Т.Ломтев, Ст. Ульман та ін., а саме поняття семантичної системи бере початок у 1900 році, коли Г.Остгоф опублікував свою роботу «Vom Suppletivwesen der indogermanischen Sprachen». В українському та російському мовознавстві дослідженням семантичної систематизації присвячені роботи О.О.Потебні. Він, зокрема, відзначав, що «мова як система символів є щось упорядковане, всяке явище її знаходиться у взаємодії з іншими» [2, с.122]. Значний внесок у проблеми семантизації лексичної системи вніс М.М.Покровський. Він вивчав семантику не окремого слова, а групи слів, пов'язаних один з одним семантично і зробив висновок про те, що «семасіологічний процес поширюється на цілі категорії слів» [3, с.75]. Великого значення вивченню лексики як системи надавали Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Ф.П.Філін та інші мовознавці.

Однак, загальновідомим є той факт, що вивчення лексики як системи ускладнюється багатьма факторами, серед яких, в першу чергу, слід відзначити проблему значення слова, полісемію, велику кількість лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) і т.д.

У даній роботі здійснюється спроба опису портретних дієслів з погляду структурно-семантичної характеристики. Що стосується цієї групи дієслів, то її аналізу опосередковано торкалися Ю.А.Архіпова (дієслова зорового сприйняття), Л.Ярова (дієслова оцінки, у т.ч. зовнішності) або ж, як у роботі С.Синьогуб, аналіз проводився на основі однієї мови – німецької.

Актуальність цього досліджування полягає у зіставному вивченні лексико-семантичної групи (ЛСГ) портретних дієслів (ПД) в англійській та українській мовах. Головна увага у пропонованій статті зосереджується на аналізі англійських портретних дієслів.

Мета цієї роботи полягає у системному дослідженні семантичних відношень між ПД і це зумовило необхідність розкриття семантичних критеріїв їх класифікації. Аналіз семантичних критеріїв здійснюється в плані дослідження системного опису структури слова і різного роду відношень між словами.

Предметом дослідження в статті є семантичний опис структури ПД, тобто дієслів з імпліцитною ознакою «зовнішність людини». Специфіка семантики таких дієслів виявляється в тому, що в їх семантиці репрезентується якісна ознака, яка традиційно належить компетенції прикметників.

Матеріалом дослідження є ЛСВ ПД в англійській мові, одержані шляхом суцільної вибірки з таких лексикографічних джерел: 1) Collins Cobuild English Language Dictionary of Current Usage, by J.Sinclair; 2) Longman Dictionary of Contemporary English; 3) електронного словника ABBYY Lingvo 12.

Головними методами дослідження є індуктивно-дедуктивний метод, який визначив напрямок дослідження від збору мовного матеріалу до його аналізу і встановленню закономірностей функціонування одиниць досліджуваної семантики і метод компонентного аналізу з метою виділення сем у значенні слова.

У значенні слова в сучасній лінгвістиці, поряд з основним (денотативним) компонентом, досліджуються також граматичне значення і функціональні характеристики слова як частини мови. Дієслово, як центр різних компонентів, лексичних елементів і елементів синтаксичного значення, залишається у центрі уваги лінгвістів (див. роботи Л.М.Васильєва, І.М.Кобозевої, Р.М.Гайсиної, В.Л.Ібрагімової та ін.). В.В.Виноградов відзначає більшу місткість та гнучкість семантичної структури дієслова у порівнянні з іншими частинами мови [4, с.351]. При характеристиці дієслова слід приділяти особливу увагу його синтаксичному оточенню, лексичній сполучуваності (валентності), а також ти-

пам керування, причому, на погляд Ю.Д.Апресяна, існує прямий зв'язок між спільністю значень дієслів і схожістю їх керування одними й тими ж прийменниково-відмінниковими формами [5, с.55]. Вчений характеризує семантичну валентність як синтаксичну властивість слова, котра «впливає безпосередньо з лексичного значення слова і характеризує його як конкретну, відмінну від інших лексичну одиницю» [6, 119].

Більшість лінгвістів (І.Б.Доліна, К.Є.Зоммерфельдт, С.Д.Кацнельсон, С.М.Кібардіна та інші) розмежовують валентність формальну (синтаксичну) та змістову (семантичну). Змістова валентність є джерелом змістових обмежень на здатність слів входити в ті чи інші конструкції, не залежить від морфології та зберігає силу для усіх мов приблизно однакового рівня розвитку, тобто є універсальною. Формальна валентність пов'язана з певними словформами, різна в різних мовах і не завжди збігається зі змістовою.

На думку С.Д.Кацнельсона, валентність притаманна тільки тим словам, котрі «самі по собі дають відчуття неповноти висловлювання і потребують поповнення у висловлюванні» [7, с.21]. Такими словами є, в першу чергу, дієслова. Для більш повного розкриття їх змісту необхідна вказівка на суб'єкт чи об'єкт дії, носія стану, обставин перебігу дії тощо.

У кількісному відношенні валентність дієслова являє собою здатність керувати певною кількістю актантів. Відкривати навколо себе вільні місця, які заповнені обов'язковими чи факультативними партнерами, якими виступають іменники, прикметники, прислівники, інфінітиви, дієприкметники і підрядні речення [8].

До числа валентностей «належать, насамперед, валентності суб'єкта, об'єкта і змісту» [5, с.127]. Таким чином, у значенні дієслова відображені характеристики суб'єкта дії (агенса), об'єкта (адресата) та змісту дії. У семантиці дієслівних лексем зафіксовані суб'єктні чи об'єктні його зв'язки, або ті та інші; тому дієслова можна умовно назвати (за локалізацією їх семантичних зв'язків):

- 1) суб'єктними;
- 2) об'єктними;
- 3) двоспрямованими – суб'єктно-об'єктними і об'єктно-суб'єктними [9, с.174].

У даній роботі використовуємо семіологічну класифікацію, запропоновану О.О.Уфимцевою, оскільки основним предметом даного опису лексики є не тільки номінативна значущість дієслів, але й їх синтагматична значущість, яка розкриває форму і засоби їх змістових зв'язків з семантичними поширювачами (предметними і ознаковими іменами) у синтагматичному ряді.

Розподіл ЛСГ портретних дієслів на класи суб'єктних і об'єктних можливий з двох причин:

по-перше, внаслідок протиставлення цих дієслів за характером їх семантичного зв'язку з суб'єктом та об'єктом дії;

по-друге, внаслідок збігу семантичної та синтагматичної перехідності/неперехідності.

Класифікація за суб'єктно-об'єктною локалізацією дієслівної ознаки пов'язана, насамперед, з категорією перехідності. При семіологічному описі дієслів необхідно строго розмежовувати синтаксичну та семантичну перехідність, хоча у мові вони взаємодіють, збігаючись чи не збігаючись один з одним. Саме це є причиною виникнення змішаних, двоспрямованих груп.

До суб'єктних ПД належать ті, дія яких замикається на суб'єкті. Вони можуть виражати як статичні ознаки – стан, так і динамічні – рух.

Семантично суб'єктні ПД самодостатні і можуть містити такі семи:

а) переміщення в просторі: *limp* (кульгати), *slack* (брести);

б) зовнішній вияв фізіологічного та емоційного стану (дієслова, які позначають зміну стану: *pale* (бліднути), *fade* (марніти), *age* (старіти);

в) поведінку (мовна поведінка, фізіологічні дії людини – зір, дихання, прийом їжі): sniff (сопити), grumble (бурчати), munch (плямкати).

Суб'єктні дієслова, головним чином, є вузькими за змістовим обсягом, більшість з них мають один – два ЛСВ (amble – «йти повільно» – 1 ЛСВ, bald – «лісіти» – 1ЛСВ, blanch – «бліднішати»-1ЛСВ, chat – «базікати»-1ЛСВ). Однак, треба відзначити, що, незважаючи на суб'єктну валентність в суб'єктних дієсловах, особливо коли мова йде про ЗЛ, є і об'єктна валентність, яка виконує роль внутрішнього об'єкта. Наприклад:

The thief bolted when he saw the policeman. – Крадій побіг щодуху, коли побачив поліцейського.

У цьому прикладі суб'єкт – людина (the thief) є активним діячем, але, оскільки у реченні йдеться про характеристику ЗЛ (характер переміщення), то суб'єкт переміщується у сферу об'єкта, а активний діяч – в об'єкт мови.

До другої групи – об'єктних ПД – належать дієслова, дія яких поширюється на об'єкт, зображене його охоплення дієслівною дією.

Об'єктні дієслова, на відміну від суб'єктних, мають велику кількість внутрішніх і зовнішніх поширювачів – уточнювачів і доповнювачів їх значення: характер переміщення об'єкта, спосіб і засіб його зміни тощо. Дані семантичні ознаки «надзвичайно поширюють сферу семантичної вибірковості, коло лексичної й синтаксичної сполучуваності об'єктних дієслів» [9, с.170].

She stared at the letter in disbelief. – Вона з недовірою подивилася на лист. У цьому висловленні уточнюється манера здійснення дії.

Дієслово «beg», наприклад, потребує таких поширювачів як: кого, про що, для чого, як; «say»: що, кому, як, з якою метою тощо.

Поява суб'єктно-об'єктних дієслів зумовлена взаємодією їх семантичного і синтаксичного статусів, «двоспрямованість семантики таких дієслів залежить від синтаксичної позиції й семантичних відношень між об'єктом і суб'єктом дії в пропозиції» [9, 185]. Значення суб'єктно-об'єктних дієслів орієнтовано одночасно на семантичний суб'єкт і семантичний об'єкт, що значною мірою поширює їх змістовий об'єм і семантичний потенціал.

Базуючись на причинно – наслідковому характері зв'язку, ця група дієслів репрезентує в першу чергу каузативні відношення.

При аналізі досліджуваних ПД дана класифікація за суб'єктно-об'єктною локалізацією може виглядати так:

I. Суб'єктні дієслова:

1. Дієслова поведінки:
- 1.2. дієслова мовлення
- 1.3. дієслова емоційного стану
- 1.4. дієслова фізіологічних виявів людини (зір, дихання, прийом їжі).
2. Дієслова суб'єктного пересування.

II. Об'єктні дієслова:

1. Каузативні дієслова (набуття зовнішньої ознаки).

III. Суб'єктно-об'єктні дієслова:

- 1.Зворотні дієслова (емоційного стану, фізіологічних проявів).
2. Інхотативні.

Поняття суб'єктно-об'єктного відношення включає цілий ряд різновидностей: трансформативне, креативне, адресативне, емотивне, інструментальне, привативне відношення. У межах ЛСГ ПД вирізняється три види суб'єктно-об'єктних відношень, а саме: **трансформативні відношення** – суб'єкт змінює стан (експліцитну ознаку ЗЛ): blond, make up, curl, puff и т.д.; **креативні суб'єктно-об'єктні відношення**, при яких суб'єкт створює, відтворює або знищує об'єкт, мають місце, на наш погляд, у групі ПД фізичних проявів людини, у підгрупі дієслів, які означають прийом їжі: gobble (жадібно їсти), crunch

(гризти), gnaw (гризти), spoon (черпати ложкою) – імпліцитний вираз ЗЛ; **адресативне відношення**: chatter (базікати), babble (говорити невиразно), gaze (пильно дивитися).

Підсумовуючи відзначимо, що семантико-ономасіологічна класифікація типів значень ПД, яка розкриває специфіку англійської мови, вказує на деякі риси дієслів:

- 1) показує залежність лексичного значення від синтагматики;
- 2) показує спрямованість семантичної похідності дієслова (які ЛСВ – одно чи двоспрямовані – присутні в змістовій структурі ПД);
- 3) збіг або розбіжність двох різних типів переходності/неперехідності – семантичної (змістової) й синтаксичної (формальної).

Однак, слід зазначити, що така класифікація має певні труднощі через те, що в «дієслові більш ніж в інших частинах мови, перетинаються, примхливо взаємодіючи, лексичне і граматичне, власне знакове і структурне значення» [9, 196].

Суб'єктні дієслова у зв'язку з тим, що дієслівна ознака включає у своє лексичне значення тільки зв'язок з семантичним суб'єктом, характеризуються семантикою «процес», тобто станом суб'єкта, замкнутого у собі. Об'єктні ж дієслова відображають своїм лексичним значенням зв'язок суб'єкта з об'єктом і відзначаються семантикою «дія», яка включає в себе поняття «каузації, вплив на об'єкт без або з його зміною».

РЕЗЮМЕ

Анализ особенностей семантической структуры портретных глаголов в английском языке проводится на основе семиологической классификации. Данная классификация указывает на зависимость лексического значения от синтагматики, направленность семантической производности глагола, совпадение или несовпадение семантической и синтаксической переходности/непереходности.

SUMMARY

The semantic structure peculiarities of portrait verbs in English are analysed on semiological classification. This classification shows dependence of lexical meaning from syntagmatics, directivity of verb semantic derivativeness and coincidence and noncoincidence of semantic and syntactic transitivity/intransitivity.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 356с.
2. Потебня А.А. Мысль и язык. Собрание трудов. – М.: Лабиринт, 1999. – С. 122-155.
3. Покровский М.М. Избранные труды по языкознанию. – М.: Изд. АН СССР, 1959. – С.3-170.
4. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. Пособие для вузов / Отв. ред. Г.П.Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. школа, 1986. – 640с.
5. Апресян Ю.Д. Опыт описания значений глаголов по их синтаксическим признакам (типам управления) // Вопросы языкознания. – 1965. – №5. – С.51-66.
6. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367с.
7. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопросы языкознания. – 1987. – №3. – С.20-32.
8. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1988. – 656с.
9. Уфимцева А.А. Лексическое значение. – М.: УРСС, 2002. – 240с.
10. Клименко Н.Ф., Пешак М.М., Савченко І.Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К.: Наук. Думка, 1982. – 250с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЛСВ – лексико-семантичний варіант

ЛСГ – лексико-семантична група

ПД – портретні дієслова

ЗЛ – зовнішність людини

Надійшла до редакції 17.05.2008 р.

УДК 801.311

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ЭТЮДЫ

Н.А.Луценко

С течением времени методологические требования, предъявляемые к той или иной области науки, как известно, возрастают. Применительно к этимологии говорить об этом пока сложно, поскольку её методологические и методические основания только в последнее время начали пытаться представить обобщённо. При этом мало что можно было бы отметить в качестве достижений этимологии в области, касающейся её принципов. Авторы обобщающих работ не предлагают новых концепций и методов, а ограничиваются изложением того, что есть, в основном избегая оценок и критических суждений. Подобный отказ от оценок, в сущности, является признанием субъективности и самотёка в качестве основных признаков развития этимологии как науки. Между тем очевидно, что возможности общетеоретического усовершенствования этимологического изучения слов в лингвистике далеко не исчерпаны. Эти возможности могут и должны реализоваться при проведении конкретных этимологических разысканий. В наших диахронических исследованиях мы исходим из идеи внутренней предикативной сущности слова, из наличия семантических парадигм (рядов) и типов переходов значений, используем наблюдения, касающиеся различных проявлений y ($y > ва$, $y > г[h]а$ и др.), а также стыка согласных – источника смягчений, вставок и других изменений, отражающих действовавшую в прошлом в языке тенденцию к экстенсивному фонетическому развитию слов. Использование подобных идей (они могли бы быть определены и как усовершенствования) позволяет нам предложить собственные версии, касающиеся происхождения тех или иных лексических элементов языка.

БЛЕДНЫЙ. Ср.: *В таких бледных очертаниях, как ваши эскизы, явились сначала мне Ликейские острова* (И.Гончаров. Ликейские острова). Вопрос о происхождении аффикса *бледный* – в первую очередь вопрос фонетический, поскольку те смысловые оттенки, которые выражают слова с корнем *блед-*, представляя идею отсутствия или утраты надлежащего цвета, однозначно указывают на воду как на исходную образную точку номинации. Соответственно, прилагательное *бледный* и его аналоги в других языках (болг. *блед*, укр. *блідий*, польск. *blady* и т.д.) можно соотносить как со словами *вода*, *блато*, *лёд*, укр. *вогкий* и др., так и с их фонетико-содержательной основой – «водным» примитивом *ву*. При этом, как и в других случаях, в качестве первичной следует рассматривать форму женского рода без суффикса *-н-* (ср. русск. диал. *бледа*, укр. *бліда*). Начальный *б* – технический смычный, использованный для обеспечения усиления $в > л$ (в такой же роли ср. *т* в чешск. *tlapa* = русск. *лапа*). Конкретно интересующий нас процесс преобразования указанного примитива можно описать следующим образом: *ву* > *вг[h]а* [> *вог-к-ий*] > *вда* [> *вод* > *вода*] > *в'да* [> *л'да* > *лёд*] > *веда* > *бледа* ~ *блед* ~ *бледый* > *бледный*. Ср. также гидронимы *Бledenка*, *Блиденка*, *Блидея*, *Бледейка*,

Бледенской и др. (бассейн Оки). Постулирование этимологами суффикса *-do-* как скрытой составной части разбираемого слова ошибочно.

ЖДАТЬ. Попытки этимологизировать глагол *ждать*, опираясь на смысл 'жаждать, желать' (иногда – с прямой отсылкой к словам типа *жажда*), не выглядят убедительно. В латыни 'ждать' – *spectare, expectare*, собственно, 'смотреть с вниманием', 'высматривать', и с этой же внутренней формой, как мы считаем, связаны глаголы *ждать, ожидать*, просторечн. *годить* и под. 'Высматривать' = 'действовать глазами', глаз же, как нам теперь известно, был назван по 'воде' (см. публикуемый отдельно этюд о слове *глаз*). Стало быть, глагол *ждать* необходимо соотносить со средствами представления семантического ряда 'вода' ~ 'река' ~ 'берег' ~ 'рука', а также, очевидно, средствами передачи некоторых звеньев его «ответвлений» ('вода' ~ 'преграда', 'вода' ~ 'время', 'рука' ~ 'рот', 'рот' ~ 'яма', 'вода' ~ 'покой' [1, 22, 25] и пр.; ср. синонимию слов *стой, постой – подожди, погоди*). Как следует из содержания других этюдов, указанный семантический ряд в принципе может быть «ориентирован» на несколько «водных» примитивов. Однако, исходя из преобразовательных фонетических потенций, в данном случае в начало цепочки переходов, в конце которой стоит основа *жда-*, необходимо поставить как раз примитив *ку* (ср. ст.-укр. *ку* 'к', польск. *ki* 'то же', чешск. *ki* 'то же', макед. *кон* 'то же', лат. *con-* [*< cu*] 'со-' и др.; о причастности *ку* к названному семантическому ряду здесь свидетельствует значение пространственной близости, семантический дериват связки смыслов 'рука' ~ 'берег'). Конкретно видоизменение *ку* (прежде всего в значении 'глаз'), от которого, кстати, происходит и слово *око*, в основу *жда-* и глагол *ждать* описывается так: *ку* > *кз[h]а* > *кда* (субституция *г – д*) > *гда* (ассимиляция) > *ж'да* ~ *жда* (палатализация) || > *прождать* и др. > *ждать* (= 'высматривать'). Из «стадии» *гда* без каких-либо сложностей получаем и глагол *годить* 'ждать', 'выжидать', 'медлить': ...*гда* > *год* > *года* || > *погодить* и др. > *годить*. См.: *Годя* несколько извозчик ведёт лошадь: бурого мерина, и видно, как с горы-то у лошади грудь переваливается... (Н.Успенский. Обоз). (Ср. чешск. *hoditi* 'бросить, кинуть', где актуализирован другой, акциональный элемент семантического ряда – 'рука'). В старославянских формах настоящего времени *жидеть, жидоуть* и пр., русск. *ожидать*, указывающих на понятное теперь для нас родство между *ждать* и *жидкий, и* – следствие вокализации мягкости стыка; *о* в *ожидать* – указание на то, что основа *ожида-* через этот стык прошла (...*ж'да* > *ож'да* > *ожида-*). Отсылкой к 'воде', скрыто содержащейся в *ждать, ожидать* и *годить*, с учётом того, что вода изначально была, так сказать, «пассивным» средством передвижения (двигались по течению, «по воле волн»), для *ждать* и др. объясняется также семантика 'не двигаться', 'надеяться на попадание в нужное место', 'не торопиться' и т.д., а в результативных соответствиях – семантика удачного/неудачного попадания куда-либо, семантика указания на случайность свершившегося факта и т.п. – ср. *угодить*₁ 'попасть в кого-либо, что-либо' (*угодить в лоб*), *угодить*₂ '(случайно) очутиться где-либо' (*угодить в яму*), *угодить*₃ 'удариться чем-либо о что-либо' (*угодить головой в окно*), *угодить*₄ 'добиться расположения кого-либо' (*угодить начальнику*), *угодный*, чешск. *náhodný* 'случайный', укр. *пригода* 'приключение', *нагода* '(подходящий) случай', *догодिति* 'угодить, услужить', *догода* 'угождение' и под. В другой своей части родство глаголов *ждать, ожидать, погодить, годить* и пр. со словами *год, година, угодить*_{1,4}, *погода, годный, годиться*, укр. *пригода, негода* 'непогода', *година* 'ведро', *годі* 'довольно, хватит', чешск. *náhoda* 'случайность, случай', *nahoditi se* 'оказаться случайно где-либо' и т.д. может быть объяснено наличием отмеченных выше и других смысловых пучковых реляций (о некоторых деталях связи значений в кругу таких слов см. [2]).

ИСТИНА. Принятая точка зрения, согласно которой слово *истина* происходит от *исть, истый* (*истый* > *истина*, где *-ин-* суффикс единичности [3, 124]), на наш взгляд, не находит должного подтверждения в материале – ср. отсутствие аналогичных произ-

водных от *чистый*, укр. *простий* и т.п. При этом для *истый* (*isty*) сторонниками указанного мнения в качестве первичного постулируется смысл 'тот самый, именно тот' [4, 81], который якобы предопределил нынешнее значение слова *истина*, «толкуемое в современных словарях через соответствие» [5, 80]. По Н.Я.Марру, 'истина' сначала «восходила к созданному рукой опытному знанию» (т.е. к 'руке'), позже стала «предметом более высокого порядка», «непосредственным дериватом 'солнца'» [6, 100; 7, 270]. В силу этого 'истина' и 'искать' «лишь две стадийные разновидности одного и того же понятия в многочисленных общественных функциях данного слова» [6, 100]. Поддерживая философов древности, А.С.Хомяков отмечал, что истина и сила «одно и то же» [8, 543]. Мы сами до недавнего времени исходили из тождества 'истина' = 'звезда', определяли 'истину' как противоположность 'тьмы' [9, 226]. Однако истина – это прежде всего то, что ищут. В русском языке существительное *истина* чаще всего встречается в сочетании со словами *искать* и *поиски*. Ни солнце, ни день, ни свет, считающиеся парадигматическими предметно-назывными коррелятами истины (ср. [7, 416; 8, 544]), нет необходимости искать, а если ищут звезду, то, очевидно, только для того, чтобы определить направление движения. Стало быть, истина – предметная метафора пути (выражение *путь истины* тоже очень употребительно). Иначе говоря, истина не солнце, не звезда, не соответствие, не сила, а правильно выбранный (найденный) путь. Интересно, что данные общие контуры истины иногда как бы интуитивно угадываются – ср.: «Истина пребывает в известном пространстве, она занимает место...» [10, 316]. Идея пути отсылает нас, далее, к средствам репрезентации смысла 'река' (~ 'вода'). Весьма распространенным (межъязыковым) таким средством выступает примитив *су* [11, 21]. К нему как раз и можно относительно легко возвести разбираемое слово. Развитие примитива *су* в слово *истина* конкретно можно представить так: *су* > *сна* (ср. гидронимы *Сна*, *Сан*, *Сана* и др.) > *стна* ~ *ст'на* (эпентеза, смягчение на стыке) > *истна* ~ *ист'на* (ср. гидронимы *Истна*, *Исьма*, *Исма* и под.) > *истина* (ср. гидронимы *Истин*, *Истинской* и пр.). Река была естественной преградой, поэтому сюда и *стена* (...*ст'на* > *стена*; перенос по функции). Рвы, обрывы, ямы и т.п. составляют естественный «контекст» реки, но они также аналоги 'рта'. Это значит, что словам *истина* и *стена*, как это ни странно, родственны глаголы *стенать* и *стонать* (...*стна* > *стон* > *стона-ть* || < 'рот'; ср. гидронимы *Стоновка*, *Стонец* и др.). Что касается постулированного Н.Я.Марром (см. выше) непосредственного родства слов *истина* и *искать*, то оно для нас пока проблематично.

КОБЫЛА. Указание на то, что слово *кобыла* не вписывается в славянский (и «индоевропейский») лексический контекст, стало быть, является заимствованием [12, 95], можно связывать с тем, что в этимологии в целом отсутствуют адекватные представления о диахронической структуре слова, а также полные данные о типологии фонетических преобразований. В силу этого увидеть связи нашего слова и, далее, прийти к другому выводу просто не удалось. Что касается конкретных разработок слова *кобыла*, то их главным недостатком следует считать отсутствие семантического аспекта. Отсюда – приблизительность и разнонаправленность предпринятых сопоставлений этого слова (*кобыла* – диал. *коба* 'кол, пень, холм', *кобыла* – *кобель*, польск. *kobyła* – *kobieta* 'женщина' и др.), соотв., множественность этимологических версий, касающихся названного имени (см. их обзор в [13]). По Н.Я.Марру, в первобытном мышлении 'река' и 'лошадь' являлись «разновидностями одного образа» [14, 108]. Эта «диалектическая» формулировка, однако, не отвечает на вопрос, что чему передавало своё название – 'лошадь' 'реке' или 'река' 'лошади'? С нашей точки зрения, верно последнее – хотя бы потому, что связать несколько брёвен и поплыть на них (на части реки, т.е. ехать «на реке») намного легче, чем поймать и приручить лошадь. Родственные слову *кобыла* глаголы *кобениться* 'изгибаться', 'выгибаться', переносно – 'гордиться', 'заноситься', *кобиться* 'делать неестественные движения', блр. *кабызіцца* 'капризничать', имена ко-

бень 'кто кобенится', кобень 'упрямый неуступчивый человек' [Даль II, 126] и др., думается, скрыто сигнализируют как раз о трудностях, связанных с приручением лошади. К тому же соотношение лат. *equa* 'кобыла' – *aqua* 'вода', с учётом вторичности *a* относительно *e* и формулы $\Phi_1 + \Sigma_2$ (старая, первичная, форма представляет новое значение), однозначно указывает на перенос 'вода' ~ 'река' > 'лошадь'. Таким образом, исходя из номинации по «преемственности назначения» [15, 142], в слове *кобыла* надлежит искать прежние обозначения 'воды' ~ 'реки'. Интересно, что болгарский языковед И.Дуриданов эту задачу фактически уже выполнил: для названия фракийского селения *Кабиле* (*Кабула* = Καβύλη, *Cabyle*, *Cabula*, основано предположительно в 342 г. до н.э.) он восстановил значения 'вода', 'болото'. Лингвист при этом указал на «балтийское топонимическое соответствие» *Cabula* (название реки), возводя последнее к и.-е. $g^u \bar{e}bh-$: $g^u \bar{e}bh-$ (> $*G^u \bar{e}bhulā$), отражённому в англ. *quab* 'болотистое место', ср.-н.-нем. *quabbe* 'болото' и др. [13, 203]. Правда, мысля статически (т.е. не подозревая о сдвиге 'река' > 'лошадь'), И.Дуриданов отклонил тезис о генетической связи между Καβύλη и слав. $*kobyła$ ($*kabūlā$) – опровергая этим прежде всего построения своего критика, тоже болгарина Г.Х.Христова [13, 205]. В данном случае, однако, оказываются правыми оба исследователя: Христов прав в том, что соотносит Καβύλη (*Cabula*) с обозначением лошади (ср. слов. диал. *kobula* = *кобыла*), Дуриданов прав в том, что связывает Καβύλη с именованьем 'воды' ~ 'реки' (ср. также другие речные названия: болг. *Кобил река* и др.; укр. *Кобиллячка*; русск. *Кабылка*, *Кабылинка*, *Кобыленка* и др. – бассейн Оки). Вопреки распространенным представлениям, реально имя *кобыла* не содержит корень и суффикс (*коб-ыл-а*, *кобы-л-а*), а состоит из двух «водных» примитивов – *ко-* (< *ка* < *ква* < *ку* [16, 104-105]) и *-была* (< *бла* < *бва* < *бу* ~ *пу* < *ву*; ср. в.-луж. *koblā* 'кобыла' [*ko-bla*]). Первый (*ку*) представлен словами скр. *ka* 'вода', *khā* 'ключ, родник', лат. *aqua* 'вода', фин. *kala* 'рыба', русск. *кал*, *кваша* (*ква-ша*), *капать* (*ка-па-ть*), *купать* (*ку-па-ть*), *Конь* (река), укр. *Иква* (река; *i-ква* < *ква* < *ку*), *каламуть* (*кала-муть*; *ку* > *ква* > *кла* > *кал* > *кала-*), *калюжа* (*ка-люжа*) и др. Второй (*ву*) „задействован” в словах др.-русс. *Овла*, *Вожя*, *лёд*, *улица*, *Былка* (река), *Вила* (река), *волна*, *влага*, *уха*, *Ваг* (река, приток Дуная), укр. *вогий* 'влажный', *хвиля* 'волна', польск. *fala* 'волна' и др. По прототипной семантике и по составу примитивов (структурно) слову *кобыла* соответствуют слова: лат. *clabula* 'некоторый вид повозки' (*cla-bula*), нем. *Gaul* 'конь, лошадь' (*Ga-ul*; немецким этимологам осталось непонятным; *g* – следствие гиперхарактеризации); укр. *шкапа* (*ш-ка-па*), *коба* 'рыба *Golio fluviatilis*' (Гринч. II, 258), *ковзати* (*ко-вза-ти* || < 'ехать' < 'вода'), *чапля* (*ча-пля*), *колихати* 'качать' (*ко-лиха-ти* || < 'вода'), *крапля* (*кра-пля*); русск. *копыто* (*ко-пыто*), *копия* (*ко-пия*; = 'отражение' < 'вода'; обратное заимствование), *ковылять* (*ко-выля-ть*), *кобель* (*ко-бель*; собака – тоже „животное передвижения” [15, 128]), *капля* (*ка-пля*), *полкан* (*пол-кан*; обратный порядок примитивов), *волк* (*вол-к*; обратный порядок примитивов), возможно, *Кама*, др.-русс. *комонь* 'конь' и др. Число «родственников», отыскиваемых для этих слов, в свою очередь столь значительно (в том числе среди названий процессов и средств передвижения: *воз*, *авто*, *олень*, *конь*, *ехать*, *бежать*, жарг. *канать*, англ. *come*, нем. *kommen* и т.д.), что говорить о вторичности или об изолированности слова *кобыла* в славянском (и европейском) лексическом контексте не приходится.

ЛАПА. Лингвисты проигнорировали приведенное ещё Н.В.Горяевым укр. *лаба* 'лапа' [17, 181], пересекающееся фонетически и, как можно полагать, семантически с речным именованьем *Лаба* (ср. также гидронимы *Лобца*, *Лапуха*, *Лапша*, *Лопя*, *Лепенка*, *Лаповой* и др.). Последнее означает, что лапа, возможно, была названа по 'воде' ~ 'реке' ~ 'берегу' (~ 'руке'). Прообразом мог быть и какой-либо водный рукав, ручей, ручеек и т.п. Является лапа предметной метафорой берега или бокового ответвления потока, в данном случае не особенно важно. Правда, постулируемое некоторыми ис-

следователями родство между словами *лапа* и *лопата* вроде бы в большей степени указывает на водный рукав (то, что роет). Фонетически слова *лапа* и *Лаба* без особых сложностей возводятся к уже неоднократно упомянутому нами водному примитиву *ву*: *ву* > *ва* > *ва* (~ *ва*) > *лпа* (~ *лба*) > *лап* (~ *лаб*) > *лапа*, *Лаба*. Ср. болг. *лапа* 'осадки в виде дождя и снега' (< 'вода'), *лапавица* 'дождь с ветром', 'слякоть', 'снег с дождём' (< 'вода'), *лапавина* 'растаявший снег' (< 'вода'), *лапавец* 'вид плоской рыбы' (< 'вода'), с.-хорв. *лап* 'мягкая почва в болотистой местности' (< 'вода') [18, 309], блр. *лапаць* 'ловить', 'капать'; лат. *lavare* 'мыть', 'купать', 'окроплять' (< 'вода'), *labare* 'шататься', 'колебаться' (< 'вода'), *labilis* 'легко падающий', 'текучий' и др. Сюда, вероятно, и укр. *вабити* 'манить' (...*ва* > *ваб* > *ваба* > *привабити* > *вабити* || < 'рука'), русск. *ляпать* (...*лпа* > *л'па* > *ляп* > *ляпа* || < 'рука') и под. Упоминаемые в словарях соответствия к *лапа* в других языках (др.-в.-нем. *lappo*, гот. *lōfa*, лит. *lōpa* и пр.) – славянские заимствования.

ОКОЛО. Ср.: *Я узнаю пейзаж и натюрморт./ И тот же некто около почта-та! до сей поры конверт не надорвёт./ страшись, что весть окажется печальна* (Б.Ахмадулина). Наречие и предлог *около* обычно возводят к сочетанию предлога *о* с винительным падежом субстантива *коло* 'круг', 'колесо' [19, т. I, 595; 20, 78]. При этом иногда предлог с тем же значением укр. *коло* 'возле' считается производным от *около* [21, 145]. Хотя это важно и принципиально, с какой конкретной семантической целью было произведено соединение предлога с именем, не уточняется. Специальная же попытка дать логико-грамматическую интерпретацию указанному соединению приводит к сомнениям в истинности бытующего объяснения происхождения слова *около*. С учётом исторического [21, 146] и функционального [22, 217] параллелизма *около* – *коло* начальный гласный в *около*, очевидно, правильнее рассматривать как фонетический, а не как самостоятельный морфологический элемент. Это значит, что *около*, как можно полагать, являет собой фонетический дериват от *ку*, известного тоже в качестве предлога, представляющего смысл обретения пространственной близости ('к' – ср. укр. диал. *ку*, ст.-укр. *ку*, н.-луж. *ки*, польск. *ki* и др.). Как ясно из других наших замечаний, смысл пространственной близости отсылает к 'руке' ~ 'берегу' ~ 'реке' ~ 'воде', и именно прямые или косвенные репрезентанты составляющих этого семантического ряда образуют лексический контекст разбираемого слова (ср., например, гидронимы *Ока*, *Околенка*, *Околенской* и под., а также русск. диал. *околок* 'небольшой лиственный лесок у реки', *окол* 'верхняя часть горы' [< 'берег'], *колошматить* 'бить' [< 'рука'] и пр.). Достаточно очевидно: экстенсивное фонетическое развитие *ку* обусловило появление стыка согласных, вследствие чего и был добавлен *о*-; другие преобразования довершили дело – трансформацию *ку* в *около*: *ку* > *ква* > *оква* (ср. лат. *aqua*) > *окла* > *окол* (ср. диал. *окол* 'возле' и др.) > *окола* ~ *около*. Слово *коло* – параллельный дериват от *ку*: *ку* > *ква* > *кла* > *кол* (~ *кал*) > *кола* ~ *коло*. С нашей точки зрения, круг или колесо – предметная метафора реки (как средства передвижения). Следовательно, содержательно смыслы и слова 'около'/*около* и 'круг', 'колесо'/*коло* в отношении непосредственного производства одного от другого не находятся.

ОСЁЛ. Если вникнуть в семантические связи и технику образования слова *осёл*, то отражённое в словарях положение о заимствовании его из готского (*asilus*) или латыни (*asinus*, *asellus*) придётся отклонить. Не приходится сомневаться в том, что флексия *-us* в *asilus*, *asinus* вместе с совпадением основ в формах мужского и женского родов, например, в той же латыни (*asell-a* – *asell-us*) указывают на обработку иноязычного элемента. При этом для готского и латыни не обязательно в качестве источника заимствования без фактов, метафизически, постулировать какой-либо язык Малой Азии [23, 218]. Лат. *asella* 'маленькая ослица' вполне может восходить к форме типа др.-русс. *осля*, стало быть, и вообще возможно говорить о диахроническом первенстве славянских слов над романо-германскими. Объясняя происхождение слова *осёл*, следует иметь в виду, что на осла как на «животное передвижения» переходило название

‘воды’ ~ ‘реки’ (см. этюд о слове *кобыла*; ср. также гидронимы *Висла* [при укр. *віслик* ‘осёл’], *Ослинка*, *Ослянка*, *Ослец*, *Ослик*, *Осов*, *Осова*, *Осовка*, *Осовец*, *Осоа* и пр.). Поскольку примитив, с которым должно сопоставлять субстантив *осёл* (*су*), помимо водного значения – в одной своей части коррелята попятного движения (см. публикуемый отдельно этюд о слове *река*), связан со смыслом ‘тьма’ (ср. *су-мрак*, укр. *су-темрява*), без вины виноватый осёл стал символом глупости и упрямства. В русском языке дело дошло даже до предикативного сочетания соответствующего обозначения с номинативным представлением пня – ср. диал. *ослопень* ‘болван, дурак’ (*осло-пень*), *ослоп* ‘то же’ (*осло-п*); сюда, вероятно, и *остолоп* (*остоло-п*; *осло-* > *остло-* > *остоло-*). Конкретно преобразование *су* в *осёл* описывается следующим образом: *су* > *сва* > *осва* > *осла* (~ *осля*) > *ос’ла* > *осёл*. Раньше уже шла речь о том, что со словом *осёл* необходимо соотносить как родственное имя *оса* (...*осва* > *оса*) – ввиду пучковой номинативной связи смыслов ‘рука’ и ‘рот’ [16, 73] (ср. и лат. *asellus* ‘ослик’ – *asilus* ‘овод’). Такие номинативные реляции, как ‘тьма’ ~ ‘небо’ ~ ‘верх’, ‘река’ ~ ‘преграда’ ~ ‘убежище’ (~ ‘дом’) и под., лексический контекст имени *осёл* позволяют дополнить словами: укр. диал. *осла* ‘радуга’ (< ‘небо’), *оселка* ‘то же’, блр. диал. *асёлка* ‘то же’, русск. *село* (...*сва* > *сла* > *с’ла* > *села* > *село* || < ‘убежище’), *сила* (...*с’ла* > *сила* || < ‘рука’), *оселок* (< ‘камень’ < ‘скала’ < ‘берег’ < ‘река’), *слать* (см. этюд о глаголе *стлать*), диал. *осла* и *осло* ‘точильный камень, брусок’, *осёлка* ‘то же’, *осёлкий* ‘твёрдый, жёсткий’, *осельник* ‘футляр для точильного камня’, укр. диал. *осла* ‘точильный камень’, др.-русс. *осла* ‘оселок’ и др. Изложенные наблюдения и факты определенно свидетельствуют против тезиса о заимствованном характере разбираемого слова.

ОТВАГА. Критические замечания, высказанные некоторыми лингвистами [24, 53] относительно того, что слова *отвага*, *отважный* в русский язык пришли из польского, вполне справедливы. Вместе с тем простое (фактическое, «явочное») указание на родство слова *отвага* с др.-русс. *вага* ‘вес’, *важити* ‘весить’ [19, т. I, 610], конечно, не является объяснением его происхождения. Проблематично также мнение о польском и немецком влиянии на развитие значений в направлении от *вага* к *отвага*, принадлежащее авторам «Етимологічного словника української мови» [25, 391]. В целом при обсуждении слова *отвага* для этимологов как раз характерно стремление устанавливать «движение мысли от ‘веса’ к ‘смелости’» [26, 189]. Данным стремлением, в частности, обусловлен – при выяснении истории слова *отважный* – перенос акцента с реляции *отвага* – *отважный* на реляцию *важный* – *отважный* [24, 56]. Подобное направление разысканий, на наш взгляд, ошибочно, ибо между *вага* и *отвага*, *важный* и *отважный* в семантическом плане очень мало общего. Безусловно, на отмеченные и другие факты следует посмотреть иначе. Наличие таких гидронимов, как *Вага* (приток Десны), *Ваз* (приток Дуная), *Вар* (Днепр), *Вардар* (река в Македонии), *Вора*, *Вожжа* (бассейн Оки) и пр., а также слов укр. *вожкий*, *вагатися* (см. уже опубликованный этюд об этом глаголе), болг. *варка* ‘лодка’, польск. *wahać się* ‘качаться’, нем. *Auge* ‘глаз’, лат. *vagare*, *vagari* ‘бродить’, ‘шататься’, ‘таскаться’, скр. *var* ‘вода’ и др. показывает, что при рассмотрении слова *отвага* в качестве «точки отсчёта» следует взять не ‘вес’, а ‘воду’. В более общем плане это означает, что предпринимаемый нами этимологический анализ слова *отвага* допустимо ориентировать на средства представления семантического ряда ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’. Что это даёт? Во-первых, это позволяет нам сопоставить и слово *вага*, и слово *отвага* с «водным» примитивом *ву*, т.е. в основном объяснить план выражения упомянутых слов (*ву* > *вz[h]a* > *ваг* > *вага*). Во-вторых, что более важно, в этом случае в сферу анализа можно будет привлечь смыслы, которые больше подходят для объяснения семантики слова *отвага*. Так, если, с одной стороны, исходить из последовательных номинативных реляций ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’, ‘берег’ ~ ‘скала’ ~ ‘камень’ (см. опубликованный этюд о слове *скала*), то тогда *отвага*, возможно, – это ‘прочность’, ‘твёрдость’, ‘стойкость’ (< ‘камень’). Но, с другой стороны, родство

между словами *река* и *прекословить, перечить, поперёк, вопреки* и др. (см. публикуемый отдельно этюд о слове *река*) свидетельствует о том, что с 'водой' ~ 'рекой' некогда соотносилось представление, связанное с ситуацией активного противодействия. Данное представление, очевидно, сформировалось в том числе и благодаря тому, что «партнёром» указанных смыслов в структуре названного семантического ряда является смысл 'рука'. Отсюда отвага – 'способность противодействовать', отважный – 'отличившийся в деле противодействия', 'способный к противодействию', 'смелый'. Этот вариант истолкования плана содержания слова *отвага*, конечно же, предпочтительнее предыдущего. Следует отметить, что в слове *отвага* *от* не приставка, а лексический элемент, изосемантический части *вага*, соответственно, реализующий смыслы 'вода' ~ 'река' и 'рука'. Поэтому совсем не случайно и формальное пересечение *от* с *вот* 'здесь, рядом' (< 'рука') и *вода, вод* (ср. укр. *від, відвага*).

РЫГАТЬ. Глагол *рыгать* 'блевать', который этимологизировали до сих пор только в разрезе корневой этимологии (< **reug-* 'рвать, рыгать', см. [27, 396; 28, 247; 29, 73]), интересен тем, что позволяет выйти на объяснение начального *ры* в русском языке с его преимущественно мягким тембром. Трудно согласиться с тем, что *ры* в *рыгать, рыдать, рычать* и др. является звукоподражательным [27, 396] – как быть в этом случае со словами *рыба, рыскать, рыхлый* и пр.? Всё дело в том, что *г[h]*, к которому восходит *р* в приведенных словах, по-видимому, в силу особенностей места образования, некогда отличался, так сказать, тенденцией к твёрдости. Поэтому стоящий за ним передний *и* вынужден был изменяться в *ы*. Усиление *г* в *р*, особенно сопровождаемое использованием технического смычного, могло за счёт стыковой мягкости обусловить сдвиг *р > р'* (ср. блр. *пры* и русск. *при*), однако *р* мог остаться и твёрдым (ср. *прыгать, крыша, грыжа* и под.). В остальном происхождение *рыгать* описывается без каких-либо других, созданных ad hoc пояснений. Семантически и фонетически разбираемый глагол следует возводить к примитиву *гу* 'рот', сохранившемуся в составе словечка *гузу*, части фразеологизма *ни гузу*. Конкретно преобразование *гу* в основу *рыга-* и глагол *рыгать*, с нашей точки зрения, было связано с: 1) изменением *у > ва* и добавлением перед консонантным стыком приставного *и*: *гу > гва > игва (> игла || < 'зуб' < 'рот')*; 2) повторением согласного *г[h]* в начале слова и аккомодацией *и*: *игва > гыгва*; 3) усилением *г > р* и поглощением *в*: *гыгва > рыга* (ср. укр. *риги* 'блевание') || *> нарыгать* и др. *> рыгать*. Отметим, что в *рыгай* *й* является не морфологическим, а фонетическим по происхождению: ...*гыгва > рыгва > рыгја > рыгай*. То, что *г[h]* не был абсолютно твёрдым, показывают, на наш взгляд, диал. *жигать, жигаться* (Даль I, 537: «о крапиве или о насекомых, 'жечь', 'жечься', 'жалить'» || = 'кусать', 'кусаться' < 'рот'; ...*игва > гыгва > жигва* [палатализация] > *жига-*). Как это понятно, точно так же, как *рыгать*, но с использованием субституции *г – д* возник глагол *рыдать*, который (ср. *реветь*) изначально сигнализировал о действии голосом (< 'рот'), затем стал обозначать действия лица и глаз (...*гыгва > гыдва > рыдва > рыда || > зарыдать* и др. *> рыдать*).

СТЕГАТЬ. В «Этимологических заметках» Д.К.Зеленин обратил внимание на семантическое тождество русских глаголов *стегать* и *стебать*, заметив одновременно, что «фонетически странного перехода *г* в *б*» в данном случае «предполагать не нужно» [30, 7]. По Зеленину, в *стебать*, очевидно, произошло «применение к слову *стебель*». Разбирая вопрос об этимологии слова *зга*, Д.К.Зеленин поставил рядом также соотносительные *пазгать*, в одном из значений 'сечь, наказывать', и *па-стегать*: *па-стегать > па-стьгать > па-згать*, добавив, что «при этом предположении и слово *зга* могло бы восходить к тому же **стьга*» [Там же]. Об этих построениях Зеленина критически отозвался Г.А.Ильинский, сводивший *стебать* к корню **steibh-* [31, 177]. Хотя точка зрения Д.К.Зеленина относительно *стебать* косвенно поддержана современными этимологами [32, 55; 29, 418], вопрос о происхождении глагола *стегать* она оставляет, по существу, открытым. Главная трудность – «собрать» в одно целое разные значения

стегать (и *стебать*) – ‘бить, хлестать’, ‘быстро идти, бежать’, ‘прошивать стежками’ и некоторые др. А.Г.Преображенский, не найдя необходимого решения, допустил, «что здесь слились три разных корня» (II, 380). Как кажется, всё становится на свои места, если в основу *стегать* (и *стебать*) поставить примитив су ‘вода’ (~ ‘тьма’), являющийся прежде всего репрезентантом семантического ряда ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’ (ср. гидронимы *Стебенка*, *Стеблянка*, *Стеблуха* и др.). В этом случае оказывается, что разные значения *стегать* всего лишь актуализируют различные элементы упомянутого семантического ряда: а) ‘бить, хлестать’ < ‘рука’; б) ‘быстро идти, бежать’ < ‘вода’ ~ ‘река’; в) ‘пить, хлебать’ < ‘вода’ (или, возможно, ‘рот’; о пучковой связке ‘рот’ ~ ‘рука’ см. [33, 227]); г) ‘прошивать стежками’ < ‘вода’ ~ ‘река’ (> ‘движение’; ср. *шов* и *шёл, шла*) и т.д. Следует отметить, что согласные *з* и *б* в *стегать* и *стебать* действительно не переходили друг в друга, они представляют различные рефлексy: 1) су > сг[h]а > стга (эпентеза) > стьга (смягчение на стыке согласных) > стега-ть (вокализация стыковой мягкости); 2) су > сва (~ сла) > ства (~ стла; ср. ниже) > стба > стьба > стеба-ть. Д.К.Зеленин, как видно, ошибся в том, что придал рассматриваемым фактам перспективу развития, противоположную той, которая в действительности имела место, – и в отношении имени *зга*, и в отношении других слов.

СТЛАТЬ. В структуре и семантике глагольной лексемы обычно откладывается орудие или объект действия, поэтому, этимологизируя глагол *стлать*, чья семантика связана с (плавным) распространением или движением по поверхности, ровным покрытием поверхности и т.п., необходимо найти тот предметный образ, который лежит в основе подобной семантики. А.С.Хомяков соотносил слова *стлать* и *солома* [8, 540], однако очевидно, что содержательно имя *солома* намного уже, чем разбираемый глагол, и потому к образу соломы не может быть сведено всё многообразие функционально-смысловых оттенков *стлать*. У других лингвистов о глаголе *стлать* в таком ключе речь не идёт, *стлать* «тавтологически» возведено ими к **stylati* и только – ср. [19, т. II, 204] и др. С нашей точки зрения, в содержательных оттенках глагольного слова *стлать* отображены особенности реального «поведения» воды, соотв., его основа может быть сопоставлена с уже известным нам «водным» примитивом су [11, 21]. Стало быть, изначально *стлать* – ‘покрывать водой’, ‘наводнять’, ‘заливать’ и т.д., затем вообще ‘покрывать’ (с сохранением изобразительных деталей, выявляемых в ситуациях, когда нечто покрывается водой). Развитие су в *стла*- конкретно можно описать следующим образом: су > сва > сла (ср. укр. *слати*, польск. *ślać* = *стлать*) > стла (эпентеза; ~ стьла ~ стила || > устилать и пр.) || > постлать, разостлать и др. > стлать. Помимо укр. *слати*, польск. *ślać*, в.-луж. *ślać*, блр. *слаць* (и, возможно, болг. *слава*, русск. *солома*), эпентезу *т* в *стлать* подтверждают такие русские диалектные слова, как *сланка* ‘низкорастущие (т.е. как бы стелющиеся) растения’, *слань* ‘пол из теса’ и под. Др.-русск. *стеля* ‘кровля’ (...стьла > стьла > стеля; ср. укр. *стеля*), представляя идею покрова, одновременно демонстрирует пучковую связь смыслов ‘вода’ и ‘небо’ ~ ‘верх’ ~ ‘тьма’. Сюда же *постель*, *стелька*, *настелить*, *расстелить* и др. Существенно, что со *стлать* родствен и глагол *слать* ‘отправлять’, ‘посылать’, ‘устремлять’. Последний отличается от *стлать* отсутствием эпентезы (...сла || > послать > слать), а также тем, что в нём доминанта содержания сведена к смыслу ‘рука’ (‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ > ‘рука’; ср. др.-русск. *солъ* ‘посланец’, ‘посол’ [< ‘рука’]; ...сла > солъ).

ЧАЯТЬ. Ср.: – *И в живых, ягодочка моя, не чаяла я быть: это – грудь, и ноги, и руки совсем измаяли!..* (Н.Успенский. Сельская аптека). Как и слово *ждать* (см.), глагол *чаять* буквально значит ‘высматривать’ (ср. скр. *śāyate* ‘наблюдает, замечает’). Он, по сути, имеет общее с лексемой *ждать* происхождение – восходит к тому же примитиву ку, репрезентанту семантического ряда ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’. Последний представлен в содержании глагола *чаять* тоже частным образом, как отсылка к ‘воде’ ~ ‘глазу’, ибо от ку – и *око*, *Ока*, *Ака* (гидронимы), *кал*, лат. *aqua*, укр. *Іква* (гид-

роним), блр. *рака* ‘река’ и др. Конкретно преобразование *ку* в основу *чая-* и глагол *чаять* можно описать следующим образом: *ку* > *ква* (> *чва* ~ *ка*) > *кја* > *чја* > (> *чья?* = ‘какого берега?’; ‘какой стороны?’ || > *чей*; ср. *ру-чей*) > *чај* > *чаја* || > *чаять*. Интересно, что «стадия» *чай* (сокращение *чаю* в *чай* тоже вероятно [34, 475]) специализировалась в русском языке на обозначении оттенков субъективного видения, иначе – субъективного конструктивного отношения к описываемым фактам. Ср.: ...*Ну, ты вот старик, ты нажился со своей старухой; а вот тут молодые ребята, у них жены, чай, остались, тоже, чай, грустится* (А.Потехин. Река Керженец). Кроме *ждать*, *ожидать*, *годить*, с *чаять* родственны другие глаголы с семантикой ожидания, в структуре которых *ку* не только отражено как *чел/че* и *чал/ча* (...*ква* > *кја* > *чја* > *ча* ~ *че* или *ква* > *чва* > *ча* ~ *че*), но и находится в предикативной реляции с *кал/ка*, тоже носителем исходного смысла ‘вода’ (скр. *ка* = ‘вода’) – ср. укр. *чекати*, чешск. *čekati*, с.-хорв. *čekати*, макед. *чека*, польск. *szekać*, в.-луж. *śakać*, слвн. *čákati*, слвц. *čakat’*, блр. *чакаць*, болг. *чакам* и др. Основы этих глаголов, как можно полагать, также внутренне апеллируют к ‘воде’ ~ ‘глазу’ (**чеке*; см. ниже). Ср. и гидронимы *Чайца*, *Чаемка*, *Чаинка*, *Чаков*, *Чековской*, *Чекень*, *Чекина*, *Чька*, *Чика* и др. (бассейн Оки). Различную актуализацию первичных элементов отмеченного семантического ряда представляет целый ряд глаголов с начальными *че-*, *ча-*, *чва-*, *чво-* – русск. диал. *чекать* ‘брызгать’, *чэкать* ‘ударять тычком, пихать’, *чекануть* ‘взмахнув, ударить по чему-либо’, *чакать* ‘колотить, стучать’, ‘щёлкать (о зубах)’, ‘стучать, звякать’, *чвакать* ‘чавкать’, ‘идти с шумом-чмоканьем по грязи’, *чвокать* ‘бить, ударять’, *чвокаться* ‘хлестаться’, укр. *чвакати* ‘чавкать’ и др. [35, 13-14]. Так как обычно предлог при форме винительного падежа – показатель грамматической функции творительного (ср. *изогнуться в дугу* = *изогнуться дугой*, укр. *хворий на рак* = русск. *больной раком* и т.п. [36, 5]), фразеологизм *быть начеку* означает буквально ‘быть глазом (чекой)’. *Чека* (*че-ка*) как обозначение предохранительного стержня гранаты, болта и т.д. сюда же, ибо в этом случае функция чеки такая же, как у воды реки – быть преградой определённому действию.

ЧИТАТЬ. Как и в других случаях, при этимологизации глагола *читать* важно определиться с исходным мотивом номинации. В частности, применительно к *читать* важно решить – это слово называет просто движение по строке (ср. возможность соотнесения слов *прочла* и *прошла*) или же акцентирует внимание на действии глаз? К счастью, и тот и другой мотив относительно источника совпадают (и движение, и глаз(а) обычно бывают названы по ‘воде’ ~ ‘реке’), поэтому можно полагать, что глагол *читать* в своём содержании соединяет оба мотива. В фонетическом плане *читать* естественным образом связывается с примитивом *ку* – уже известным нам репрезентантом составляющих семантического ряда ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’, а также его «ответвлений»: ‘вода’ ~ ‘покров’ ~ ‘верх’, ‘река’ ~ ‘речь’, ‘вода’ ~ ‘движение’, ‘рука’ ~ ‘нахождение рядом’, ‘рука’ ~ ‘ум’ [37, 6], ‘рука’ ~ ‘добавление, соединение’ и др. В силу этого *читать* и соотносится со *считать*₁ (= ‘добавлять’ || < ‘рука’; в плане типологии семантики ср. укр. *гахати* ‘ударять’ и *рахувати* ‘считать’), *почитать* (= ‘превозносить’ || < ‘верх’), просторечн. *почитай* (= ‘почти’ || < ‘рядом’ < ‘рука’), *считать*₂ (= ‘полагать’ || < ‘рука’ ~ ‘ум’), *причитать* (= ‘плакать, приговаривая слова жалобы’ || < ‘река’ ~ ‘речь’), *вычитать* (= ‘отнимать’ || < ‘рука’), *чета* (= ‘пара’ || < ‘берега’; см. опубликованный этюд об этом слове), скр. *сйт* ‘разум’, ‘мысль’, *сйтá* ‘ум’, ‘мышление’ (< ‘рука’ ~ ‘ум’) и др. Конкретно преобразование *ку* в основу *чита-* и глагол *читать* описывается так: *ку* > *кг[h]а* > *кта* > *чта* ~ *чта* > *чита* || > *прочитать* и др. > *читать* (о дальнейших преобразованиях стадии *чита* см. в публикуемом отдельно этюде об адъективе *чистый*). Инфинитив как абстрактная сущность функционально пересекается с формами множественного числа имён (ср. *кончайте эти игры!* = ‘кончайте играть’). Из этого следует, что др.-русс. *чьсти*, *чисти* ‘читать’, возможно, были образованы на

основе формы множественного числа от *чта* (скорее всего, в значении 'глаз'): *чта* > *чъта* > *чъти* > *чътти* > *чъсти* (чтобы «запереть» краткость гласного слога *чъ* (*čĭ*), последующий согласный был удвоен, *тти* же дало далее *сти*) > *чисти* (ср. *кисти* [*рук*] ||< 'руки') || > (более позднее) *честь*. Хотя *честь* 'читать' в современном языке уже не употребляется, судя по данным словарей, в семантическом плане никаких различий между *честь* и *читать* нет. На основании каких фактов был сделан вывод о том, что *читать* является «формой многократного действия» по отношению к *чъсти* или *честь* [34, 485], остаётся неизвестным.

ЧУЯТЬ. Словари и специальные работы, в которых затрагивается вопрос о происхождении и семантике таких слов, как русск. *чуять*, диал. *чуть*, укр. *чути*, *чувати* (при *чуйний* 'чуткий'), болг. *чуя*, *чувам*, польск. *szuć*, чешск. *čítí* и др., отличаясь богатством материала и интересными наблюдениями [35, 134-136; 38], не дают ответа на два вопроса: 1) о том, какой первичный предметный образ скрывают в себе эти глаголы; 2) о том, каким образом перед гласным заднего ряда у появился связанный со смягчением ч. Отвечая на первый вопрос, среди возможных претендентов на роль предметного ориентира номинации – носа, уха, глаза и руки, несмотря на функциональное преобладание у названных и других глаголов значений 'слышать' и 'обонять', как нам кажется, следует выдвинуть на передний план глаз и руку, обладающие при проецировании их на языковой материал наибольшим потенциалом относительно переосмысления. Ср. в этой связи с разных точек зрения такие слова, как *обонять* и *обнять*, *предчувствовать* и *предвидеть*, ц.-слав. *чувати* 'слышать' и *щупать* и др. Отвечая на вопрос об обстоятельствах возникновения ч, приходится признать, что основа *чуя-* даёт возможность для непротиворечивого истолкования указанных обстоятельств, тогда как основа *чу-* вынуждает брать её не объясняя, как данность. Последнее означает, что, рассматривая происхождение глагола *чуять*, целесообразно постулировать не расширение основы (*чуть* > *чуять*; так во всех словарях), а, напротив, её стяжение – связанное с поглощением йота, обычным для языков, где мы имеем глаголы с основой *чу-* (ср. русск. *растаял* и укр. *розтав*, русск. *пояс* и польск. *pas*, слов. *pas*, в.-луж. *pas*, укр. *пас* и т.п.). Что касается того, глаз или руку надлежит считать скрытой образной основой глагола *чуять*, то соответствующие смыслы, будучи соотносительными с 'водой' ~ 'рекой' ('вода' > 'глаз'; 'вода' ~ 'река' > 'берег' > 'рука'; ср. выше), находятся в отношении формальной и функциональной близости (рука – глаз тьмы), стало быть, могут быть сопоставлены с одним исходным средством номинации. В данном случае на эту роль более всего подходит примитив *ку*, в виде *ка* (*ру-ка*), *кав* (*ру-кав*) представляющий руку, в виде *око* представляющий глаз (*ку* > *ква* > *оква* > *ока* ~ *око*) и в виде *кал* (...*ква* [> *ка*] > *кла* > *кал*), *Ока*, скр. *ka* и др. представляющий воду. Конкретно «превращение» *ку* в основу *чуя-* и глагол *чуять* можно объяснить так: *ку* > *ква* (> лат. *aqua*) > *чва* (к перешёл в ч под воздействием мягкости стыка; > *чува*, ср. укр. *чувати* 'слыхать') > *чја* > *чуя* || > *почуять* и др. > *чуять*. Междометие *чу!* следует возводить не к *чуй* 'слушай' [39, 179], а к форме 1-го лица ед. ч. настоящего времени *чую*, т.е., как и русск. диал. *чуть* 'слышать' и его инославянские аналоги [35, 134-135], рассматривать как результат стяжения (= 'тихо! я что-то слышу'). Наречие *чуть*, формально совпадая с глаголом *чуть* (*чуять* > *чуть*), не совпадает с ним в частности по происхождению (*ку* > *кz[h]a* > *кта* > *чтя* > *чутя* > *чуть*). Значение событийной близости, свойственное *чуть* (*чуть не упал*), как можно полагать, при этом отсылает к 'руке', значение слабого проявления действия (*чуть коснулся*) – к 'воде' ~ 'капле'.

РЕЗЮМЕ

У доробку автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Ви-

користовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденцій розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носій прихованої предикативності.

SUMMARY

The article provides the reader with the author's etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author makes use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: „тишина” // Теоретическая и прикладная семантика. Парадигматика и синтагматика языковых единиц. – Краснодар, 1997. – С. 17-26.
2. Луценко Н.А. ГОД – ГОДНЫЙ – УГОДИТЬ // Русская речь. – 1984. – № 4. – С. 152-154.
3. Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб., 2004. – 240 с.
4. Топоров В.Н. Этимологические заметки (славяно-италийские параллели) // Краткие сообщения Ин-та славяноведения. Вып. 25. – М., 1958. – С. 74-88.
5. Лукин В.А. Концепт истины и слово *истина* в русском языке // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 63-86.
6. Марр Н.Я. Что говорит язык по истории материальной культуры // Язык и история. Сб. первый. – Л., 1936. – С. 97-181.
7. Марр Н.Я. Избранные работы. Т. 5-й. – М.; Л., 1935. – 668 с.
8. Хомяков А.С. «Семирамида». Исследование истины исторических идей // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.; СПб., 2003. – С. 5-596.
9. Луценко Н.А. Заметки о проблеме слова // Филологические исследования. Вып. VIII. – Донецк, 2006. – С. 218-229.
10. Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. Бытие и быт. – СПб., 2004. – 400 с.
11. Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. – Київ, 1989. – 192 с.
12. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 10. – М., 1983. – 200 с.
13. Дуриданов И. Происход на слав. КОВУЛА и на тракийското селищно име КАВУЛАН // Славистичен сборник. По случай X Международен конгрес на славистите. – София, 1988. – С. 195-207.
14. Марр Н.Я. Избранные работы. Т. 4-й. – Л., 1937. – 328 с.
15. Марр Н.Я. Избранные работы. Т. 3-й. – М.; Л., 1934. – 423 с.
16. Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова. – Горловка: Изд-во ГТПИИЯ, 2003. – 142 с.
17. Горяев Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896. – 452, LXII с.
18. Български етимологичен речник. Т. III. – София, 1986. – 806 с.
19. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х тт. – М., 1994. – Т. I. – 623 с. – Т. II. – 560 с.
20. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 26. – М., 1999. – 240 с.
21. Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. Том III. – Київ, 1961. – С. 124-194.

22. Малеча Н.М. Словарь говоров уральских (яицких) казаков. – Оренбург, 2002. – Т. 2-й. – 592 с.
23. Етимологічний словник української мови. – Т. 4-й. – Київ, 2004. – 656 с.
24. Шабалин М.Н. К этимологии слова *отважный* в русском языке // Этимологические исследования по русскому языку. Вып. III. – М., 1961. – С. 52-58.
25. Етимологічний словник української мови. – Т. 1-й. – Київ, 1982. – 632 с.
26. Булаховский Л.А. Деэтимологизация в русском языке // Труды Института русского языка. Т. I. – М.; Л., 1949. – С. 147-209.
27. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – 542 с.
28. Български етимологичен речник. Т. VI. – София, 2002. – 887 с.
29. Етимологічний словник української мови. – Т. 5-й. – Київ, 2006. – 704 с.
30. Зеленин Д.К. Этимологические заметки. Отдельный оттиск из «Филологических записок». – Воронеж, 1903. – 32 с.
31. Ильинский Г.А. Славянские этимологии // Известия ОРЯС Российской Академии Наук. Т. XXIII. Кн. 1-я. – Петроград, 1919. – С. 125-182.
32. Откупщиков Ю.В. Очерки по этимологии. – СПб., 2001. – 480 с.
33. Луценко М.О. Етимологічні спостереження // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. Зб. наукових праць, присвячений ювілею А.П.Загнітка. – Донецьк, 2004. – С. 224-230.
34. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – Киев, 1989. – 511 с.
35. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. Вып. 4. – М., 1977. – 236 с.
36. Луценко Н.А. О специфической функции предлогов в составе фразеологических единиц // Вопросы гуманизации и модернизации коммуникационных и учебных инфраструктур в странах Ближнего Востока и Черноморского побережья: Материалы Международной научно-практ. конф. Ч. 2. – Афины; М.; Краснодар, 2004. – С. 4-9.
37. Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: 'ум' // Нова філологія. – Запоріжжя, 2003. – № 3 (18). – С. 5-11.
38. Zaręba A. Ze słowiańskich zagadnień semantycznych 'czuć', 'słyszeć', 'pachnieć' // Јужнословенски филолог. Књ. XXX. Св. 1-2. – Београд, 1973. – С. 117-124.
39. Березович Е.Л. Этимологический словарь русского языка для школьников. – Екатеринбург, 2000. – 206 с.

Надійшла до редакції 10.05.2008 р.

УДК 82 (091) «19»

РОМАН Б.АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА «ЗА ШИРМОЮ»: РЕЦИДИВИ СОЦРЕАЛІСТИЧНОГО КАНОНУ

О.А. Хамедова

У творчій діяльності Б.Антоненка-Давидовича виразно виділяються два періоди: 1923-1935 і 1957-1984 роки, між якими спостерігалася вимушена перерва. В автобіографії «Про самого себе» письменник-в'язень сталінських таборів згадував: «У березні 1953 року я зненацька відчув потяг до творчої роботи» [1, с.597]. Таким чином, автор промовисто натякнув вдумливому читачеві на справжню причину творчого піднесення – смерть тирана. У письменника, як і в багатьох в'язнів, з'явилися надії на звільнення, повернення до нормального життя і літературної праці. На засланні він розпочав роботу над романом «За ширмою», який став йому «за другий мандат у літературу» [1, с.598].

У 1956 році письменник отримує довідку про реабілітацію, а в наступному повертається до Києва. Виснажений фізично, проте не зломлений морально, він продовжив творчу діяльність.

Роман «За ширмою» був надрукований уперше у 1961 році і викликав неоднозначну реакцію як у радянських, так і закордонних критиків і читачів. Так, П.Загребельний досить зневажливо відгукнувся про цей твір. Офіційна критика (в особі Л.Дмитерка) видала «замовну» негативну рецензію, яка була вміщена поряд зі схвальними читацькими відгуками у журналі «Дніпро». Молоді митці-«шістдесятники» теж не були однастайними в оцінках нового роману. В.Симоненко, І.Світличний, І.Дзюба високо оцінили цей твір; І.Жиленко, навпаки, вразили в цьому романі „періодично-силувані сплески пафосу, демонстрація лояльності», «каламутний соцреалістичний розчин» [2, с.272]. Новий роман зацікавив закордонних критиків. Д.Чуб (Нитченко), зокрема, доклав чимало зусиль, щоб його було перекладено англійською мовою і видано в Австралії. Як повідомлялося у листі до Б.Антоненка-Давидовича, заокеанські читачі докоряли йому за нібито «пропагандистський», «комуністичний» роман [3, с.739]. У літературній організації «Слово», що виникла за кордоном, обговорювалася творчість Б.Антоненка-Давидовича, зокрема його роман «За ширмою». У.Самчук стверджував, що цей роман підтвердив виразну тенденцію української радянської літератури: підпорядковувати патріотичні почуття комуністичній ідеології («Всі ті поети і письменники (т. зв. радянські) роздвоєні ідеологічно») [4, с.387]. Отже, дискусії, які точилися навколо роману, зводилися до питання про те, який це твір: соцреалістичний («пропагандистський», «комуністичний» тощо) чи ні. Відповідь на це питання потребує докладного аналізу мотивно-образного рівня, проблематики, авторської позиції у творі.

Критична рецепція у незалежній Україні виявляє відчутну тенденцію: літературознавці (В.Дмитренко, Л.Кимак, Н.Колошук та ін.) цікавляться більше ранньою творчістю письменника, зокрема повістю «Смерть», а із пореабілітаційного періоду творчості звертають увагу насамперед на недруковані раніше «Сибірські новели». Проте саме роман «За ширмою» повернув письменника до літературного кола із табірної небуття. На нашу думку, твори, які вільно функціонували у радянському літературному дискурсі, не можна викреслювати з творчої біографії митця, вони потребують неупередженого аналізу й осмислення.

У романі «За ширмою» зображується родина лікаря Постоловського. Автор не випадково показав головного героя медичним працівником, адже сам змушений був оволодіти професією фельдшера ще в таборі. Після звільнення у 1947 році він із першою дружиною – лікарем Вірою Баглій – близько року працювали за медичним фахом у Наманганській області Узбекистану, де і вдалося зібрати основний матеріал для роману. Власний досвід медичної праці в узбецькій провінції допоміг йому правдиво відтворити це в романі. Найкращі риси лікаря Постоловського виявляються у щоденній роботі: він відбудовує амбулаторію, успішно бореться з малярією, веде профілактичну діяльність серед узбецьких селян тощо. Його захоплення творчістю Чехова, лікаря і письменника, здається вмотивованим. На нашу думку, наявність ремінісценцій, згадок назв його творів і персонажів пояснюється насамперед зацікавленням самого автора творчістю А.Чехова.

Проте непереконливе твердження розповідача про те, що поезія В.Маяковського, незрозуміла герою, несподівано відкривається йому після рядків про «<...> постронений в боях социализм» [5, с.444]. Невмотивована згадка про Маяковського здається вимушеним кроком автора, який намагався наблизити свого героя до соцреалістичного образу позитивного героя.

Лікар Постоловський наділений рисами «борця, воїна, здатного до самопожертви» [6, с.301], культивованого в радянській літературі. Він свідомо обирає місцем роботи узбецький кишлак, щоб «підіймати ціліну», «нести радянську медичну культуру туди, де ще так її бракує» [5, с.463]. Постоловський дивує місцевих мешканців своєю принциповістю і не-

підкупністю, самовідданістю у роботі. Проте не він є типовим позитивним героєм соцреалістичного канону. Образ лікаря Постолювського позбавлений схематизму, проте досить неоднозначний і суперечливий. Лікар послідовно бореться проти забобонів селян і бюрократії місцевого керівництва, однак авторська увага сфокусована не на зображенні його дій, а на внутрішньому світі героя. Саме тому письменник не змальовує портрету Постолювського, а кілька штрихів до його зовнішності підкреслюють його внутрішні якості: «серйозне, завжди зосереджене на якійсь думці обличчя» [5, с.469]. У романі виявляються визначальними дві позиції: автора, представником якого постає видавничий наратор, і головного героя. Для розкриття його внутрішнього стану автор обирає третьоособовий наратив. Розповідь, як відзначають дослідники, і «творений нею уявний світ у просторі і часі, є головними структурними елементами роману» [7, с.604].

У романі «За ширмою» розповідач знаходиться на абсолютній дистанції від персонажів, тому володіє даром «всезнання». Наратив відзначається точним спостереженням і максимальною об'єктивністю. Автор наголошує, що герой свідомо не помічає багатьох родинних проблем: несправедливого ставлення дружини до матері, неправильного виховання сина тощо. Рішучий і енергійний у роботі, він стає слабким і безхарактерним у родині. Лікарська праця була для нього виправданням власної байдужості. Автору вдалося розкрити найпотаємніші думки і почуття героя, які передаються внутрішніми монологами і через невласне пряме мовлення. Підсвідомі думки героя виявляють його справжні почуття до дружини, чужої, по суті, для нього людини. Внутрішня сутність Ніни Олександрівни виявляється у ставленні до рідних. Вона зневажає свекруху за її нібито «старомодність», «міщанство», зверхньо ставиться і до чоловіка, адже «непримітний, звичайнісінький собі лікар» – не пара їй, «здібній малярці» [5, с.472]. Образ дружини лікаря Димова, «чеховської вітрогонки», що мимоволі з'являється у підсвідомості лікаря, якнайкраще домальовує образ самої Ніни Олександрівни.

Внутрішня порожнеча художниці виявляється в картині «Старе й нове». Зображені нею напівзруйнована мечеть і нові дитячі ясла мали символізувати дореволюційне минуле і радянське теперішнє Узбекистану. Її картина була втіленням однієї з концепцій радянської міфології, згідно з якою «через загострення бінарних опозицій новий світ протиставляється інокультурному хаосу» [6, с.300]. Ніна Олександрівна дотримується всіх приписів соцреалізму, який вимагав видавати бажане за дійсне. Вона змальовує щасливу узбецьку малечу «занадто пухкою й червоною», узбецьку-кухарку – «помпезною і декоративною» [5, с.471]. Ніна Олександрівна ще хотіла домалювати «старого мулла, який би ненависно, стискуючи кулаки, дивився на те нове» [5, с.470], оскільки ворог, наділений демонічними рисами, є одним із канонічних образів радянської міфотворчості. Малюнок подається крізь призму сприйняття лікаря Постолювського, який відчував у ній щось «примітивне» і «пристосовницьке» [5, с.471]. У цьому випадку його оцінка збігається з авторською позицією.

Показово, що автор спочатку зробив дружину Постолювського росіяною, проте цензори домоглися, щоб у кінцевому варіанті вона все ж була українкою, хоч і зрусифікованою. У романі викривається не тільки бездарність Ніни Олександрівни, але й пародіюються «витвори» радянського мистецтва: тенденційні картини, панно, мозаїки, які зображували «переможну ходу соціалізму». Серед них пригадується відомий килим «Т.Г.Шевченко» (його зображено у «Шевченківському словнику»), на якому обабіч Кобзаря зображено двох українських жінок: одна українка «дожовтнева», боса, обв'язана сірою хусткою, сумно похилена; інша – «радянська», у вінку з червоними стрічками, в сап'янцях, гордо випростана, в руках тримає квіти. «Віялом довкола жінок змальовані сценки з українського життя відповідної епохи експліцитно паралелізовані, так що кожній сценці дожовтневій відповідає (за тематикою та за композицією) радян-

ська» [8, 156]. Таким чином, автор у романі «За ширмою» підкреслив типовість подібних творів. Замість того, щоб «поширити марксистський погляд на мистецтво, він насправді робив протилежне – висміював і підривав його» [9, 176].

Дружині Постолювського протиставляється Маруся, яку він колись кохав. Образ Марусі з'являється у спогадах і снах – як нагадування про друге нереалізоване «Я» героя. Дослідники відзначали, що в романах ХХ століття часто сюжет порушується причинно-часовою послідовністю, бо автори змішують хронологічний і логічний перебіги подій. У романі «За ширмою» авторські ретроспекції розмикають часопростір. Простір сягає Узбекистану й України, а часові межі охоплюють теперішнє і минуле героїв. Переяслав, рідне місто героя та його матері, часто зринає у спогадах.

У сприйнятті Постолювського місто втрачає реальні обриси і поступово міфологізується. З відстані часу земля його дитинства здається йому ідеальною тому, що там він відчував себе щасливим. Певні епізоди дитинства та юності часто зринають у підсвідомості героя і виявляють себе у снах. Сновидні компоненти є наскрізь символічними, а тому потребують розкодування, віднайдення їхнього первинного змісту. Постолювський бачить себе маленьким на світанку у Переяславі, він простягає до сонця руки. У міфологічній традиції світанок символізує дитинство людини, дитячу незайманість душі, а сонце – «знання, справедливість, милосердя, переможця неправди і зла» [10, с.38]. Малий Сашко був сповнений любові і бажання творити добро. Він верхи на баскід коні перетинає річку Трубіж, мчить назустріч невідомому, бо внутрішній голос йому наказує: «Вперед, тільки вперед!» [5, с.533]. Кінь у слов'янській міфології асоціювався із сонцем і навіть вважався посередником між живими і померлими. У сні він стає перевізником Сашка зі світу дитинства (ідеального) до світу зрілості (реального), а ріка виявляється межею цих світів. Водночас коня називають «носієм архетипної ідеї волі» [11, 39]. Для здійснення своєї мрії лікар кинув Переяслав, в якому «дитинство, юнацтво і Маруся». Образ його рідного міста перегукується з новозавітним образом раю. Євангельський образ раю – це місто, «Небесний Єрусалим», який позначає простір «звідусіль захищений, впорядкований, гармонійний, дружній людині» [12, с.364], на противагу зовнішній темряві, хаосу, що знаходиться за його стінами.

У рідному місті Постолювський був люблячим і уважним сином, там же пізнав своє перше і найсильніше кохання. Портрет дівчини («чорнява», «кароока») та ім'я («Маруся») вказують на фольклорні джерела цього образу. Вмонтований в авторську розповідь монолог-сповідь героїні, що має форму листа, виявляє її найпривабливіші риси: скромність, шляхетність, естетичну чутливість. Автор підкреслив, що образ Марусі у свідомості героя був невіддільний від Переяслава, розрив із нею означав втрату глибинного зв'язку з рідною землею.

Проблема батьків і дітей осмислюється у творі через непрості взаємини лікаря Постолювського з матір'ю. Автор заглиблюється у психологію персонажів, розкриває їхній внутрішній стан. Важливою жанровою характеристикою роману М.Бахтін називав наявність у ньому основних «внутрішніх» тем, однією з яких є «неадекватність героя його долі і його становищу», людина у ній може зображуватися «або більше своєї долі, або менше своєї людяності» [13, с.339]. У взаєминах із матір'ю для Постолювського актуальне останнє твердження. Мати боляче відчуває відсутність душевної теплоти у ставленні до неї сина. Куточок за ширмою, відведений для неї у кабінеті сина, підкреслює її становище служниці у родині.

Найяскравіше характер матері виявляється у її діях, вчинках, взаєминах із людьми. Вона щедра і безкорислива: все своє життя віддала сину, важко працювала заради його навчання, покинула для нього рідний Переяслав. Образ Жучки відтіняє взаємини матері із сином: вона викликає докори сумління у лікаря, нагадуючи про занедбану матір. Тварина наділена здатністю відчувати настрої старої, співпереживати з нею, навіть передчувати її смерть. Сам письменник вважав, що «Жучка та стара мати лікаря Посто-

ловського – то найкращі герої мого роману» [5, с.35]. Хвора і стара тварина стає єдиним другом матері. Недаремно, коли лікар чує розмову матері з Жучкою, в його уяві зринає оповідання Чехова «Туга» і слова з його епіграфу «Кому повем печаль мою?» [5, с.483]. Один із епізодів оповідання А.Чехова (розмова візника з конем про смерть сина) перегукується із відповідним (сповідь матері про життя у родині сина) у романі «За ширмою». Ремінісценцією підкреслюється самотність матері в родині її сина.

Образ матері наскрізний у творчості Б.Антоненка-Давидовича. У ранніх творах, у романі «Нащадки прадідів», зокрема, мати головного героя не розуміє переконань сина, проте любить його таким, яким він є. Цей образ не надто яскравий, його роль у ранніх творах другорядна. У пореабілітаційний період творчості образ матері стає одним із найбільш виразних, зрілий письменник осмислює її роль у формуванні світоглядних орієнтирів своїх героїв. Автор зображує її носієм родової пам'яті та традиційної моралі. Безперечно, образ матері, забутої дітьми, має фольклорні витоки. Так, у народній думі «Бідна вдова і три сини» невдячні діти проганяють матір із дому, яка «ручками, пучками хліб-сіль заробляла./ Та все синів годувала» [14, с.175]. Згідно з народними нормами моралі, родинні стосунки передбачають любов і взаємоповагу, шанобливе ставлення до батьків, причому «народ з-поміж всіх виділяє матір, ставить її на перше місце» [14, с.175]. У народнопоетичних творах втілювалася думка про те, що зневага до матері – то найбільший злочин.

Б.Антоненко-Давидович у пізніших написаних творах показав дію цього етичного закону. Відступаючи від материнських настанов, порушуючи моральні приписи, герої переживають гострі внутрішні конфлікти. У творах («За ширмою», «Слово матері») втілені і власні переживання письменника. Його мемуарні твори підтверджують, що автор, як і його герої, відчував свою провину перед матір'ю.

У спогадах «На шляхах і роздоріжжях» Б.Давидів, вояк армії УНР, замислюється над долею своєї матері: «Чи жива вона ще, а якщо й жива, то з чого вона мати «петлюрівця», живиться під більшовиками й денікінцями, для яких я – один чорт? Треба б узяти її до себе та якось виконати свої синівські обов'язки, пригрівши хоч трохи її скорботне життя!» [15, 451]. Єдиним виправданням для себе знаходив те, що «друга, більша мати Україна зажадала від мене всього» [15, с.451]. Відомо, що образ матері Постолювського інтерпретувався деякими читачами як образ України, забутої своїми дітьми, і автор погоджувався з такою думкою. Як відзначила В.Просалова, «творча діяльність активізує в пам'яті митця праобрази, які при всіх можливих трансформаціях утримують і підтверджують цілісність культурного розвитку» [16, с.7]. Праобраз Великої Матері (за К.Г.Юнгом) у творчості Б.Антоненка-Давидовича реалізувався в образах матері, образі-символі Батьківщини, описах української природи. У романі також підкреслюється, що для матері і самого лікаря Постолювського рідна земля – це Україна, а радянський Узбекистан – це все ж чужина.

У романі «За ширмою» простежується спроба співвіднести образ матері із Богородицею. Узбецька сім'я (брат і дві сестри), яка виявляє до старої любов і турботу, нагадує біблійного Лазаря і його сестер – Марту та Марію. Епізод із лікуванням Постолювським перегукується із зображенням у Євангелії воскресінням померлого Лазаря. Відповідно, стає відчутною авторська паралель між матір'ю Постолювського й образом матері Божої – страдниці, святої, спасительки. Отже, автор орієнтувався на високодуховного й інтелектуального читача, обізнаного з біблійною притчею про воскресіння Лазаря, хоч атеїзм залишався важливою складовою соціалістичної пропаганди, відсилення читачів до євангельських текстів навряд чи було б можливим у «пропагандистському» романі. Образ матері у романі «За ширмою» багатогранний, полісемантичний.

І.Світличний помітив вміння письменника відтворювати характери у всій повноті і суперечливості. Одним із перших критик відзначив амбівалентне сприйняття образу головного героя, якого «ми любимо, але разом з тим і ненавидимо» [17, с.88]. Справді моральне переродження, «воскресіння» героя відбувається лише перед фактом немину-

чої смерті матері. Він переосмислює своє життя і, нарешті, усвідомлює повною мірою свою провину перед нею. Про роман «За ширмою» можна сказати словами угорського філософа і літературознавця Д.Лукача: твір зображує «людську душу, яка заблукала у порожній дійсності» [13, с.340].

М.Бахтін також дотримувався думки, що герой роману не повинен зображуватися «готовим», він має змінюватися, «виховуватися життям» [13, с.339]. У романі «За ширмою» герой зображується у «динаміці, становленні, еволюції» [13, с.339]. Постолювський наділений позитивними і негативними рисами, і тому він переконливо і достовірно зображений. У романі психологічно мотивуються його дії, характер. Автор не засуджує свого персонажа, його позиція тяжіє до нейтральної. Така авторська стратегія передбачала оцінку героїв читачами, на відміну від тенденційних творів радянської літератури, що нав'язували читачам соціалістичні догми.

Образ лікаря Постолювського підтвердив ту тенденцію, яку відзначив Г.Костюк: з падінням культу Сталіна «людина в усій своїй складній живій подобі знову почала вертатися в літературу» [18, с.256]. Проте на певні поступки цензури автор усе ж пішов: у творі наявні соціалістичні образи і мотиви. Начальник облздоровідділу, член обкому, Ходжаєв наділений багатьма чеснотами: він принциповий, вимогливий, водночас справедливий і уважний до підлеглих. Вже сама його зовнішність (вольове і суворе обличчя) викликає захоплення у Постолювського, який бачить у ньому «справжню постать більшовика» [5, с.580]. Важливо, що саме він відкриває очі лікареві, який не помічає, що відбувається з матір'ю. У журнальному варіанті роман завершувався пафосними словами Ходжаєва про борг кожного громадянина перед Батьківщиною і народом. Проте пізніше автор дописав останній розділ, в якому герой доправляє труну матері до Переяслава і відчуває себе щасливим на рідній землі. Таке закінчення було більш природним і вмотивованим, що відзначив і В.Симоненко у своєму листі до автора.

У шістдесяті роки І.Світличний проаналізував тогочасну романістику (стаття «Людина приїждить на село») і звернув увагу на шаблонність образу керівних функціонерів, секретарів партосередків, надісланих із міста: «Особливо неприродним і штучним здається такий культ героя сільського чи районного масштабу, якщо зміни, які він приносить із собою, нагадують казкові перетворення каменю на хліб і води на вино» [17, с.257]. Ходжаєв репрезентує один із численних варіантів міфологічного образу радянської культури: «величну постать правителя, харизматичного вождя-жерця, що втілює «діловий конструктивний підхід» [6, с.301]. Подібні образи активно насаджувалися у масову свідомість.

На нашу думку, тенденційний також образ голови сільради Назіри Бабаджанової, яка втілює тип нової радянської жінки Сходу. Вона протиставляється покірним і забобонним узбекам, які живуть традиційно. Назіра як комуністка повністю віддається роботі, вона чесна і принципова навіть у родинному житті: вигнала чоловіка за те, що дотримувався мусульманських звичаїв і крав колгоспне майно. Її несподіване втручання у справи лікарні допомагає реалізувати давню мрію лікаря про будівництво будинку для породіль. Звичайно, такі сюжетні ходи були невмотивованими і неправдоподібними.

Проте життя в глибокій провінції Узбекистану показано достовірно. У романі узбецькі селяни зображуються не деперсоналізованими, що характерно для соціалістичного мистецтва, а індивідуалізованими персонажами (слухняний сторож Ісмаїл, хитруватий голова колгоспу тощо). Автор не обминав гострих проблем: він показав убогість багатьох лікарень, забобонність селян, бюрократизм колгоспної верхівки. Дійсність, що оточує лікаря, не дає підстав для пафосних роздумів про те, що радянська медицина «вступила в свій золотий вік» [5, с.495].

Трафаретні образи другорядних персонажів, пропагандистська риторика, що зустрічаються у романі, – наслідок автоцензури. Такої ж думки дотримувався Л.Бойко, який відзначив, що епізоди з хвалебним словом на честь радянської медицини

з'явилися не внаслідок тиску на автора з боку рецензентів чи цензорів, а були в рукописі від самого початку. Можна зрозуміти письменника, який після двадцятип'ятирічного вимушеного мовчання хотів знову заявити про себе в літературі. За словами Є.Сверстюка, це було «тимчасовим компромісом, який забезпечував йому доступ до преси за наших каторжних умов» [4, с.382].

С.Павличко називала «двозначними» ті радянські твори, в яких «текст заховував підтекст, що не збігався з офіційно декларованими намірами автора» [9, с.174]. У невеликому слові «від автора» до першої публікації роману Б.Антоненко-Давидович наголосив, що у романі торкнувся деяких родинних проблем. Вважаємо, що письменник свідомо обмежив коло проблематики твору задля того, щоб офіційна критика не побачила іншої, глибшої проблеми – взаємозв'язків людини і нації. Ймовірно, підтекст відчув і Л.Дмитерко, який відшукав у романі «таємниче дно» [19, с.157].

Письменник гостро ставить проблему вибору між колективними інтересами та індивідуальними. І.Світличний вважав, що у романі засуджується «породжена культом особи байдужість до простих «гвинтиків», коли загальна доброчесність і порядність, а то й відданість справі могли поєднуватися з тим, що об'єктивно було жорстоким і підлим» [17, с.89]. Автор заперечує соціалістичну шкалу цінностей, за якою людина повинна принести себе в жертву «колективістським», «виробничим» інтересам. Тому не можна назвати роман конформістським, що відтворює пропагандистські установки. На нашу думку, твір був розрахований насамперед на здатність радянського читача до вибіркового читання, коли сприймається основна авторська ідея і лишається поза увагою пропагандистська риторика. Дослідники читацької рецепції підтверджують наше припущення.

Сприймання художніх творів «індивідуально-суб'єктивне, неповторне, варіативне», проте в ньому виділяється «інваріантне ядро, яке співвідноситься насамперед із фабулою твору, зображенням у ньому предметним світом, а відтак через них – з авторським задумом, т. зв. естетичною ідеєю» [13, с.129]. Таким інваріантним ядром для читачів роману стали взаємини матері і сина Постолюкських. Причому листи зафіксували кілька етапів читацького сприйняття. Першою реакцією на твір став живий, емоційний відгук на нього, «реагування душею і серцем»: «зворушив мене до сліз», «він доходить до самого серця», «я підносив носовик до вологих очей», «ваша нова річ знайшла стежку до читацького серця» тощо.

Наступний етап читацької рецепції – це інтерпретація твору, коли читачі намагалися з'ясувати причини своїх відчуттів і вражень, роздумували над прочитаним, замислювалися над образом автора. Переважна їх частина відзначила актуальність проблеми батьків і дітей, інші відчували, що у творі звучить мотив любові до рідного краю, рідного слова. Всі читачі збагнули основну думку твору: «неувага до батька-матері і водночас показна уважність до колег по роботі, друзів – злочин» [19, с.159], і водночас замислилися про своє ставлення до батьків. Про автора читачі говорили, що він розповідає про тих людей і події, які душевно відчув, пережив, які добре знає. Вони були переконані, що письменник – «людина з дуже доброю душею, що й сама чимало гіркою напою хильнула з келиха життя» [19, с.158]. Читацькі відгуки підтвердили, що авторська концепція людинолюбства стала запереченням декларативного гуманізму соцреалістичної літератури. Необхідний неупереджений аналіз рецепції текстів, що позначилися на письменницькій стратегії, змушуючи автора не лише враховувати реакцію читачів, а й пристосовуватися до потреб часу.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется соцреалистическая поэтика романа «За ширмой» Б.Антоненко-Давидовича. Подчеркивается, что соцреалистические мотивы и образы появились в романе после автоцензуры. Пропагандистская риторика не помешала писа-

телю донести до читателів основною ідею произведения. Оценки читателей подтвердили, что авторская концепция человеколюбия противостояла декларативному гуманизму соцреалистической литературы.

SUMMARY

Article is devoted to the research of the B. Antonenko-Davydovych's novel «Behind the screen» in the aspect of poetics. Social realism motifs and images appeared after self-censorship. The main attention is not concentrated on the propagandistic rhetoric in the novel. The readers emphasized that author's conception opposed to declarative humanism of social realism literature.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко-Давидович Б.Д. Твори: В 2 т. – К.: Наук.думка, 1999. – Т.2: Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. Спогади. Листування. – 652 с.
2. Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодерну. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин.держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 500 с.
3. Двісті листів Б.Антоненка-Давидовича / [укл. Д.Чуб]. – Мельбурн: Ластівка, 1986. – 271 с.
4. Бойко Л. З когорти одержимих: Життя і творчість Бориса Антоненка-Давидовича в літературному процесі ХХ століття. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – 580 с.
5. Антоненко-Давидович Б.Д. Твори: В 2 т. – К.: Наук.думка, 1999. – Т.1: Повісті та романи. – 744 с.
6. Шевнюк О.Л. Культурологія. – К.: Знання-Прес, 2004. – 353 с.
7. Літературознавчий словник-довідник. – К.: ВЦ „Академія”, 1997. – 752 с.
8. Гриценко О. Своя мудрість. Національні міфології та громадянські релігії в Україні. – К.: УЦКД, 1998. – 184 с.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1999. – 438 с.
10. 100 найвідоміших образів української міфології / [за ред. О.Таланчук]. – К.: Орфей, 2002. – 448 с.
11. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій. – К.: Дніпро, 2001. – 144 с.
12. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т./ [гл. ред. С.А.Токарев]. – М.: Рос.энциклопедия, 1994. – Т.2. – 719 с.
13. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник. – М.: Высшая школа, 2005. – 405 с.
14. Оліфіренко В.В., Пустова Ф.Д. Таємниця духовного скарбу. Із популярного народознавства. – Донецьк: «Донеччина», 1994. – 191 с.
15. Антоненко-Давидович Б.Д. На шляхах і роздоріжжях. – К.: Смолоскип, 1999. – 287 с.
16. Просалова В. Праобрази у художньому світі Празької поетичної школи // Вісник Донецького університету. – Серія Б (гуманітарні науки). – 2004. – №1. – С.7-15.
17. Світличний І. Все є і нічого зайвого // Прапор. – 1962. – №5. – С.85-90.
18. Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (паралелі). – Вашингтон-Київ: УВАН, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, 2002. – 416 с.
19. Читачі про роман Б.Антоненка-Давидовича «За ширмою» // Дніпро. – 1962. – №6. – С.157-159.

Надійшла до редакції 03.04.2008 р.

ЖУРНАЛІСТИКА

УДК 81'366.56

Я-АВТОР ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ У ЖУРНАЛІСТСЬКИХ ТЕКСТАХ

В.Ю.Дроботенко

Сучасна журналістика співвідносить авторське «я» з особливостями індивідуального стилю журналіста, зі специфікою його суто особистісного світосприймання. Актуальність обраної теми дослідження полягає в тому, що проблема я-автора у публіцистиці є останнім часом широко обговорюваною у наукових колах (праці М.Стюфляєвої, О.Калачинського, М.Старуш та ін.). Мета цього дослідження – розглянути категорію я-автор та її основні функції в журналістських текстах. З огляду на поставлену мету, ми ставимо перед собою такі завдання: розмежувати поняття образ автора та я-автор у журналістському тексті; проаналізувати завдання, які стоять перед автором журналістського твору; визначити іпостасі, в яких може поставати я-автор у ЗМІ; з'ясувати основні функції, які виконує категорія я-автор у журналістських текстах. Новизна обраного підходу полягає у виділенні у структурі категорії я-автор таких іпостасей як я-діяч та я-мислитель та детальному розгляді кожної з них. Значення цієї розвідки у тому, що вона продовжує серію досліджень, які презентують зацікавлення категорією я-автор в українській лінгвістиці.

У стилістиці категорія «образ автора» розробляється щодо мови художньої літератури. На думку В.Виноградова, «образ автора» – це словесно-мовна структура, що пронизує весь лад художнього твору й визначає взаємозв'язок і взаємодію всіх його елементів». Учений також зазначав, що «ліричне я – це не тільки образ автора, це – разом з тим представник великого людського суспільства» [1, с. 232]. Більшою мірою ця якість авторського «я» виявляється в публіцистичному тексті, в якому автор виступає не тільки як представник суспільства, але й від імені суспільства, висловлюючи думки, почуття сучасників.

Як відомо, в науковій літературі існує проблема розмежування таких понять, як образ автора й авторське «я», натомість у працях деяких учених ці поняття не розрізняються.

Ми поділяємо погляди В. Конькова, який розмежовує автора і мовні засоби його вираження: «По-перше, образ автора – категорія поетики, що дозволяє дати інтерпретацію змістовної й мовної цілісності тексту. По-друге, авторське «я» – категорія лінгвістична, мовне втілення автора як одного з персонажів тексту, мовна партія автора, протипоставлена мовним партіям інших персонажів тексту. По-третє, автор, реальна особистість, категорія екстралінгвістична, автор як реальна особистість завжди стоїть за газетним аналітичним текстом... Тому що автор тексту – категорія екстралінгвістична, а образ автора й авторське «я» – категорії текстові, то ні про який збіг автора з його образом або з його текстовим «я» не може бути й мови» [2, с. 14].

Автор у публіцистиці, особливо якщо він займає в тексті не тільки соціально-рольову позицію, але й повідомляє про себе деталі конкретно-почуттєвого характеру, ототожнюється для читача з конкретною біографічною особистістю. Публіцистика «від першої особи» є одним із найбільш особистісних жанрів літератури, тому авторське «я»

визначає «температуру», тональність, стиль твору. У художньому тексті зазвичай спостерігається нетотожність реального й внутрішнього суб'єкта оповіді. У публіцистичному тексті ми також розрізняємо реального автора й внутрішнього відправника повідомлення. Однак у художньому тексті оповідач входить у світ тексту, але не входить у реальний світ, тоді як у публіцистичному тексті це цілком можливо.

На наш погляд, граничне виявлення особистості автора в публіцистиці спричиняє підвищену потребу у співрозмовникові, що наближає публіцистику до ораторського мистецтва, у якому образ автора зближається з образом ритора. Стратегія ритора може розвиватися у двох напрямках: він може виступити проти певної системи поглядів, покликаючись на висловлювання супротивника, але є й інший шлях, пов'язаний із ствердженням думки в полеміці-діалозі зі слухачем (читачем).

Серед завдань, що стоять перед автором журналістського твору, можна назвати такі: по-перше, журналіст як носій ідейного задуму твору повинен чітко позначити свою світоглядну позицію відносно описуваних подій й, по-друге, докласти зусиль для виявлення своєї творчої індивідуальності.

У світоглядній позиції автора виявляється сукупність принципів, поглядів і переконань, що визначають напрямок діяльності журналіста і його ставлення до дійсності. Світогляд особистості складається з елементів, що належать до всіх форм суспільної свідомості: велику роль у ньому відіграють наукові, моральні й естетичні погляди. Наукові знання, включаючись у систему світогляду, служать для безпосередньої практичної орієнтації людини в навколишній і природній реальності. Крім того, наука раціоналізує ставлення людини до дійсності, рятуючи її від забобонів й оман. Моральні принципи й норми служать регулятором взаємин і поведінки людей.

Автор журналістського твору, виражаючи свої світоглядні позиції, тим самим проявляє особливості своєї самосвідомості. Зважаючи на те, що свідомість – це своєрідна єдність відбиття дійсності й ставлення до неї, у структурі тексту можна виявити різного роду почуттєві й раціональні утворення, що виникли у свідомості автора й відбиті ним у певній знаковій системі.

Я-автор у публіцистичних текстах може виявлятися за допомогою його репрезентації в різних іпостасях. М.Стюфляєва, наприклад, виділяє такі з них: роль автора як «дзеркала» героя, роль автора як ліричного героя твору, роль автора як інстанції, що аналізує й оцінює [3, с. 64]. Феномен «дзеркального відображення» сприяє, на наш погляд, розкриттю внутрішнього світу автора. Реагуючи певним чином на думки і почуття людей, журналіст тим самим виявляє і свої емоційні реакції на події, які він описує. Саме емоції, як справедливо зауважує М.Скуленко, «виражають наше ставлення до об'єктів пізнання, без них людина залишалася б байдужою до самого пізнання, і осмислення дійсності було б неможливим» [4, с. 27].

Авторські судження, оцінки і думки багато в чому виявляють позицію журналіста у ставленні до пізнаваного об'єкта. «Головне призначення оцінних суджень у тому, – пише О.Калачинський, – щоб, повідомляючи факти, впливати на думки і поведінку людей. Такий вплив полягає в тому, що ставлення людини до дійсності змінюється не стільки під впливом повідомлення про події як такі, скільки через те, що факти одержують у тексті певне соціально-політичне забарвлення, завдяки оцінкам з тих чи інших позицій» [5, с. 9].

Журналіст, маючи власну думку з того або іншого питання, завжди прагне до її обґрунтування. Публіцистична відкритість автора в тому і полягає, що журналіст, на відміну від письменника, сміливо ділиться з читачами власними міркуваннями без складної опосередкованості, як це робиться, наприклад, у художніх творах, де автор свої ідеї зашифровує в образи героїв.

Автор журналістського твору, прагнучи втягнути читача в пізнання досліджуваного питання, висуває різні тези, аргументи і судження. При цьому усвідомлення журналістом істинності власних висновків може виражатися такими формами: впевненістю

у висунутих положеннях; сумнівом в їхній істинності; здогадом про можливість їхньої істинності тощо. Усі ці розумові авторські вияви виступають психологічними елементами, які покликані додати авторській позиції особливої впливовості.

Авторська свідомість виявляється в журналістському творі за допомогою демонстрації різних світоглядних позицій. Публіцист може поділитися з читачами власними думками, знаннями, моральними уявленнями й прагненнями, життєвими цінностями і т.ін. Наявність суб'єктивного начала не суперечить документальній основі журналістського твору. Різні прийоми авторського самовираження лише сприяють більш глибокому осмисленню об'єктивних сторін описуваної події. Серед цих прийомів ми особливо виділяємо категорію я-автор. Використовуючи цей своєрідний інструмент, журналіст може активно втручатися в хід описуваних подій, вільно висловлювати свої думки, встановлювати контакт з героями, виражати власну позицію тощо.

Не можна не погодитися з думкою, що функція впливу публіцистичного тексту яскраво проявляється в синтаксисі [6, с. 205]. З великого арсеналу синтаксичних структур, зазвичай, публіцист обирає ті, які допомагають йому глибше впливати на читача. Оскільки в центрі будь-якого публіцистичного тексту стоїть автор, який описує події й висловлює своє ставлення до повідомлюваного, він має право обирати ті або інші мовні засоби.

У газетній практиці використовуються різноманітні форми авторського втручання. По-перше, автор може ввійти в безпосередній контакт зі своїми героями, по-друге, поділитися під час опису події власними спогадами, по-третє, висловити свою думку про поведінку героїв, по-четверте, аргументувати версії і припущення, по-п'яте, показати власні емоції, по-шосте, розкрити перед читачем свою творчу лабораторію тощо.

Одним словом, автор постає перед читачами в різних іпостасях: як герой-діяч і як герой-мислитель. У цих диспозиціях авторське «я» виконує різні функції. На думку М.Старуш, я-діяч найбільше відповідає одному з методів публіцистики – репортажності. Воно використовується в різних модифікаціях, з яких найбільш розповсюдженими є автор-очевидець подій, що відбуваються, автор-учасник подій, автор-спостерігач та ін. Саме цим досягається ефект емоційної причетності читача до подій, які відбуваються, що значною мірою забезпечує ефективність впливу журналістського твору. Я-мислитель, стверджує далі М.Старуш, орієнтоване на спільну з читачем постановку проблем, спільний аналіз досліджуваного об'єкта, об'єктивацію міркувань автора, моделювання умовної ситуації, введення читача у творчу лабораторію тощо. Цей різновид авторського «я», на її думку, забезпечує ефект спільного розмірковування читача з публіцистом, прилучення аудиторії до руху публіцистичної думки, сприяє створенню емоційного, а разом з тим і комплексного ідейно-психологічного впливу на читачів. На основі цих двох підходів дослідниця виводить два головних принципи конструювання образу автора в публіцистиці: репрезентативний і інтроспективний [7].

У сучасній журналістиці, на наш погляд, ці два підходи використовуються по-різному. Репрезентативний підхід може бути поєднано з інтроспективним і навпаки. Так, репортажне «я» може бути присутнім не тільки в проблемних і навіть портретних журналістських творах. Я-автор, виражене словосполученнями на кшталт «я бачу», «я почуваю», «я відчуваю» і под., створює ефект фізичної присутності автора на місці події.

Як відомо, у публіцистичному стилі, крім форм авторського «я», використовуються так звані «формули скромності» («авторське ми»): 1 ос. мн. замість форми 1 ос. одн.: *Ми пишемо; Ми стверджуємо; Як ми вже зазначили вище*. Крім того, як замітники авторського «я» використовуються безособові синтаксичні конструкції: *відомо, що...; входить...; викликає занепокоєння...; потрібно; необхідно; не обов'язково; слід зазначити; треба сказати* і под. Публіцистичний текст перетворюється таким чином на суцільну прописну істину, позбавляючись суб'єктивності викладу. Використання авторського «ми» та безособових синтаксичних конструкцій є характерним для таких україн-

ських газет як «Голос України», «Урядовий кур'єр» та ін., що зумовлено тим, що публікації у цих виданнях мають об'єктивний, офіційний характер.

Російський дослідник Симон, аналізуючи зміни у стилістиці газетно-публіцистичного стилю часів перебудови, відзначає: «У статтях журналістів «Вогника» почало активно використовуватися авторське «я» (*«я переконаний»*; *«на мій погляд»*; *«я б отут подивився ширше»*). Іноді це «я» навмисно акцентується, підмінюючи «ми» у стійкій конструкції» [8, с. 47]. Автор статті розглядає цю тенденцію у стилістиці – зміну авторського «ми» на авторське «я» – як явище безумовне позитивне, адже журналісти за часів перебудови отримали можливість говорити від власного імені, а не ховатися за колективною думкою.

Необхідно також відзначити, що специфіка використання авторського «я» у публіцистичному стилі залежить від жанрової природи кожного конкретного журналістського твору. Так, авторське «я» нарису, на відміну від репортажного «я», використовується не тільки для концентрації уваги читача на зовнішніх прикметах події, але насамперед – для поглиблення і збагнення внутрішнього сенсу подій, які відбуваються на очах журналіста. Якщо в репортажі автор, намагаючись запам'ятати і відтворити події, які відбуваються тут і зараз, веде оповідь у теперішньому часі, то автор нарису не обмежений подібного роду часовими рамками. Тому в нарисі дуже часто авторське «я» використовується як вставна конструкція, пов'язана з особистісними спогадами журналіста.

Подібного роду конструкції вводяться автором з певною метою. По-перше, щоб співвіднести реальні події з попередніми; по-друге, щоб реконструювати контакти з героями твору, які були в автора раніше; по-третє, для того, щоб розмірковуючи, підготувати читача до певних висновків. Значення цих вставних конструкцій полягає й у тому, що вони виконують у тексті певну композиційно-значеннєву роль.

Досить часто спостерігаємо вживання авторського «я» у нарисах та репортажах українських газет «День», «Дзеркало тижня», аналітичних виданнях, які прагнуть своєчасно інформувати своїх читачів про події в Україні та поза її межами, при цьому публікуючи журналістські тексти різних жанрів.

Образ автора-мислителя може бути розкритий не тільки через пізнання ним зовнішнього світу, але і через самопізнання і самоаналіз. Уведення в журналістський твір авторського «я» завжди має мотивований характер. В одному випадку журналіст пояснює читачу, чим визначено вибір теми виступу або його поїздки в якусь місцевість за матеріалом, в іншому – відразу говорить про сутність проблеми, яка постала перед ним, у третьому – висуває вихідну тезу свого виступу і т.ін. Образ автора-мислителя найчастіше зустрічаємо у журналістських текстах, вміщених у газетах «Літературна Україна», «Україна молода», «Донеччина» та ін.

Використовуючи такий виразний засіб, як я-автор, журналіст прагне привернути читачку увагу. Це досягається, з одного боку, за рахунок прояву особистісного ставлення до описуваних подій, а з іншого боку – за рахунок інтимізації авторського стилю оповіді. Сповідальна тональність письма може відразу налаштувати читачів на емоційне сприйняття твору.

Отже, вираження авторського «я» має велике значення в публіцистичних творах. У газетно-публіцистичному стилі оповідь найчастіше ведеться від першої особи, для публіцистики характерний збіг автора й оповідача, що безпосередньо звертається до читача зі своїми думками, почуттями, оцінками. У цьому сила впливу публіцистики. Разом з тим у кожному конкретному творі журналіст створює образ автора, через який виражає своє ставлення до дійсності. Образ автора, як композиційно-мовна категорія, може змінювати свою форму стосовно жанру. Так, в огляді журналіст виступає від імені колективу, організації, партії, конструюючи «колективний образ» оповідача; у нарисі образ автора знаходить індивідуальні риси; у фейлетоні, памфлеті – це умовний образ іронічного, непримиренного, критично налаштованого оповідача. Але незалежно від

жанру авторська позиція збігається з поглядами й оцінками реального журналіста, що представляє читачам добутий ним матеріал.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается категория я-автор и анализируются её функции в журналистских текстах. На основе проанализированного материала, выделяются две основные ипостаси (я-деятель и я-мыслитель), в которых автор предстает перед читателем.

SUMMARY

In the article the category I-author is considered and its functions in journalistic texts are analyzed. On the basis of the analyzed material, two main kinds (I-figure and I-thinker) in which the author appears at the reader are allocated.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – М., 1971.
2. Коньков В.И. Речевая структура газетного текста. – М., 1997.
3. Стюфляева М.И. Человек в публицистике: (Методы и приемы изображения и исследования). – Воронеж, 1989.
4. Скуленко М.И. Убеждающее воздействие публицистики. – Киев, 1986.
5. Калачинский А.В. Аргументация публицистического текста. – Владивосток, 1989.
6. Солганик Г.Я. Стилистика текста. – М.: Флинта, Наука, 1997.
7. Старуш М.И. Авторское «Я» в публицистическом произведении: Автореф. канд. дис. – М., 1985.
8. Симон А.А. Больше демократии – больше социализма: язык журнальной публицистики периода перестройки // Политическая лингвистика. – Выпуск 21. – Екатеринбург, 2007. – С. 46-49.

Надійшла до редакції 12.06.2008 р.

І С Т О Р І Я І П О Л І Т О Л О Г І Я

УДК 94(477.6) «192»

ЖИТЛОВІ УМОВИ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х рр. XX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРЕПISY 1923 РОКУ)

І.О.Кузенко, В.М.Нікольський

На початковому етапі НЕПу задоволення житлових потреб населення стало величезною проблемою, що було обумовлено двома чинниками: з одного боку, руйнацією наявного житлового фонду під час Першої світової та громадянської воєн внаслідок відсутності належного догляду та планових ремонтних робіт, з іншого – урбанізаційними процесами, що вимагали розміщення нових робітників. Запропонована стаття сконцентрована на умовах проживання тих мешканців міст, рудників, селищ міського типу та залізничних селищ Донецької губернії, які з більшим чи меншим ступенем дотримання існуючих вимог були забезпечені дахом над головою.

Необхідно зазначити, що різні аспекти історії українських міст у 20-ті рр. XX ст., розвиток соціальної сфери та комунального господарства знаходили своє висвітлення у працях таких авторів, як М.Борисенко [1], Н.І.Коцур [2], О.І.Кокорська [3]. Увага перших двох дослідників була зосереджена переважно на загальнореспубліканських тенденціях. В роботі О.І.Кокорської розглядається Донбас, але в другій половині 20-х рр. XX ст. Тобто, житлові умови мешканців Донецької губернії у зазначений період не стали предметом окремого дослідження, що і зумовило вибір теми даної статті.

Найбільш інформативним джерелом для нашого дослідження можна вважати матеріали суцільного подвірного перепису Донецької губернії, який було проведено з 27-28 грудня 1922 р. по 15 лютого 1923 р. Цікавим є той факт, що ініціатива його здійснення належала не Центральному Статистичному Управлінню України, а Донецькому губернському виконкому. Більше того, з передмови до видання першого тому перепису відомо, що керівництво ЦСУ навіть перешкоджало його проведенню шляхом заборони своїм спеціалістам співпрацювати з Бахмутом [4]. Завдяки цьому ж опису ми знаємо, що у 1923 р. поняття «міське населення» набуло нового значення, бо у нього включили і селища, мешканці яких втратили зв'язок із сільським господарством [5]. Ще однією цінністю проведеної кампанії було фіксування даних про соціальне становище господарів квартир, їх розподіл за трьома групами: перша – родини робітників, друга – родини, що включали робітників та службовців, третя – решта населення. Ця градація дозволяє вивчати житлові умови різних соціальних груп і робити певні висновки.

Розпочнемо характеристику побутових умов городян із питання досяжності головного елементу забезпечення життєдіяльності людини – води. На жаль, тільки 2653 володіння Донбасу (5,1%) від загальної кількості у 52 тисячі мали водогін. Найбільше у цьому плані пощастило мешканцям міст Кам'янськ та Маріуполь, в яких нараховувалося відповідно 630 та 651 володіння з водогоном [6]. Статистичні дані доводять, що навіть статус окружного міста не гарантував його мешканцям прерогативи мати воду у власних оселях. Так, у Таганрозі водоводом було забезпечено лише 9 володінь з 7,7 тис., у Бахмуті – 112 з 3 тис., у Луганську – 121 з 5,1 тис. Володінь [7]. Тобто, наявність

питної води у квартирах завдяки роботі системи комунальних служб було скоріше винятковим явищем, подарунком долі, ніж звичною деталлю побуту. Повсякденне життя городянина набагато міцніше було пов'язано з користуванням колодязем (до речі, вони також були дефіцитом, бо з кожних 7 володінь тільки одно мало криницю [8]), що не відрізнялося від способу побутування селян.

Контури цієї картини остаточно прояснить максимально наближена до живих людей статистика. Наступна діаграма відображає співвідношення кількості родин у містах та селищах міського типу Донецької губернії станом на січень – лютий 1923 року, що мешкали у квартирах, забезпечених чи незабезпечених водогоном [9]. Варте уваги включення до загальної суми такої категорії обліку, як одиниці помешкань з проведеним, але несправним водоводом.

Отже, порівнюючи дані, які демонструють можливості користування водоводом у володіннях та квартирах, відзначаємо, що і без того незначний відсоток (5,1%) зменшився до 2,3%.

Ще гіршими були справи із забезпеченням городян убиральнями. Під час перепису 1923 р. із загальної кількості родин у містах, міських поселеннях та рудниках Донбасу (159007) туалети були зареєстровані в помешканнях тільки 1695 сімей, що складає 1,1%. Вражає той факт, що у Старобільську, Лисичанську, Шахтах та Юзівці не було зафіксовано жодної родини, яка б мала вбиральню у квартирі [10]. Крім того, якщо звернути увагу на соціальне походження тієї мізерної частини міського населення, яке було наділено цим благом цивілізації, з'ясовується, що родини робітників займали у вказаному рейтингу найнижчу сходинку (загалом 284 пролетарські сім'ї мали дану житлову вигоду).

На жаль, у містах Донбасу протягом всього періоду НЕПу далі констатації необхідності вирішення цієї проблеми справа заходила рідко. В архівному документі «Звіт по Луганському відділу комунального господарства за 1928/29 рік» зустрічаємо невтішну фразу: «антисанітарні звички городян за відсутності каналізації не побороти. Тому місто намагається форсувати її облаштування починаючи з цього року» [11].

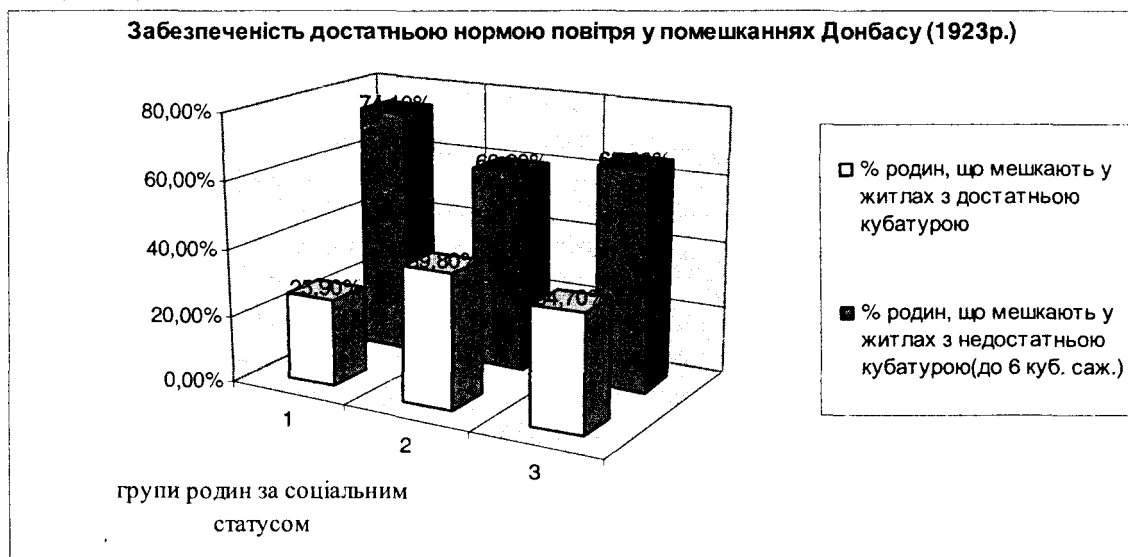
Наступним показником благоустрою побуту городян була електрифікація житла. В нашому розпорядженні є відомості про кількість помешкань, які були оздоблені електрикою чи гасом: з 147,7 тис. квартир лише 34,2% мали електричне освітлення, причому половина з них була розташована на рудниках і трохи більше третини – в групі «інші міські поселення». Докладніше цю ситуацію окреслить наступна діаграма [12]:

Таким чином, і в цьому випадку вирізняється вже згадувана у ситуації з водогонном особливість відсутності зв'язку між високим статусом населеного пункту та наданням більш повного переліку комунальних послуг. На противагу сучасності, в першій половині 20-х рр. XX ст. міста Донецької губернії нерідко не мали переваг водопостачання та електрифікації, навпаки, у мешканців маленьких робітничих поселень рудників було більше шансів скористатися покращеними житловими умовами через близькість шахт і заводів, які інколи «ділилися» промисловими мережами водоводів та електричного освітлення з населенням.

Гігієнічні обставини проживання рельєфно окреслює фарба під назвою «кубатура помешкань». Щоб зрозуміти дійсний стан речей, насамперед з'ясуємо правила. Станом на 1923 рік задовільна норма повітря на одну особу дорівнювала 3 куб. саж., а гранична норма становила 1,5 куб. саж. Спеціалісти, які займалися розробкою матеріалів перепису, зазначали, що перша цифра є більш прийнятною та логічною через зайнятість певного простору з цього об'єму піччю, меблями і т.д. Застосування такої норми до середньої квартири з 4 мешканцями вимагала наявності простору в 12 куб. саж. Проте родин, що дійсно займали помешкання об'ємом 10 і більше куб. саж., було надто мало в Донбасі – 16463 з 158482 сімей губернії. Тобто, лише 10% родин мали цілком сприятливі житлові умови[13].

Якщо розглянути це питання, спираючись на розмір мінімальної норми у 1,5 куб. саж. на особу, яку лише умовно можна вважати достатнім, отримаємо результати, втілені у діаграмі [14]:

Як бачите, потреби жодної з соціальних груп, позначених цифрами (1 – родини робітників, 2 – родини, що включали службовців та робітників, 3 – решта населення), не були навіть наполовину задоволені. Але найгіршими показниками все ж таки вирізнялася перша група (74,1% робітничих родин мешкали у оселях, які не відповідали найнижчим нормам). Більше того, 43% загальної чисельності даної соціальної верстви Донецької губернії проживали у коморах об'ємом від 1 до 4 куб. саж. [15].

Нагадаємо, що мова йшла про граничну норму, нижча за яку визнавалася шкідливою для здоров'я. Тобто, другий ряд даних у наведеній діаграмі демонструє вельми скрутне становище у справі забезпеченості достатньою кількістю повітря 66,5% усіх міських родин Донбасу. Розробники матеріалів перепису коментували цю ситуацію таким чином: «У масі випадків на душу припадає можна сказати «домовинна» норма, така кількість кубатури, що насилу можна при її наявності дихати» [16]. Невдовзі знаходимо і пояснення її причин: «Переповнення міст прийдешнім елементом, відсутність нових квартир спонукало шукати притулок, часто робити з однієї великої квартири дві маленькі. Саме поняття «квартира» зараз, порівняно з попередньою термінологією, змінилося. Тепер це вже не частина будинку, зайнята однією родиною, одним господарем квартири, а помешкання (колишня одна квартира), зайняте кількома сім'ями, але які живуть ізольовано одна від одної, кожна зі своїм бюджетом» [17].

В Донецькій губернії у 1923р. 9 862 особи мешкали в казармах та гуртожитках, де середній показник кубатури жител дорівнював 1,19 куб. саж. Мінімальна цифра для цього типу помешкань була зафіксована в місті Шахти – 0,65 куб. саж., та селищі Гришино – 0,7 куб. саж; максимальна – на рудниках та шахтах Бахмутської округи (2,37 куб. саж), та у місті Старобільськ (1,71 куб. саж) [18].

Подібна щільність проживання загрожувала як поступовою деформацією традиційних родинних взаємовідносин, так і швидким поширенням різноманітних захворювань (від так званих «соціальних хвороб» до епідемій).

Вражає відвертість висновків, які було зроблено у 1923 р., про неспроможність на даному етапі забезпечити гідні умови міському населенню. Автор розробки матеріалів перепису, професор С.Жилкін, зазначає: «Вивчення Донбасу демонструє певне загальне погіршення житлових умов, більшу, ніж до війни ущільненість населення. Водночас усі дані, а особливо відомості про кубатуру повітря на особу групи робітників, категорично ведуть до висновків про вкрай кепські житлові умови робітничого населення навіть тепер, за робітничо-селянської влади. Досі робітники мешкають часто в підвалах, в коморах-квартирах, не маючи не тільки гігієнічної норми на душу – 3 куб. саж., але й граничної норми в 1,5 куб. саж.» [19].

Отже, на основі вивчення статистичних даних та матеріалів розробки перепису можна зробити наступні висновки:

- рівень благоустрою будинків та квартир у першій половині 20-х рр. ХХ ст. залишався дуже низьким, і навіть зазнав втрат порівняно з дореволюційним та довоєнним. Житлові умови більшості городян не відповідали найменшим санітарним нормам, що пояснюється двома чинниками: обмеженими можливостями, або відсутністю комунальних мереж (у переважній більшості осель взагалі не було водогону та каналізації), і перенаселенням квартир внаслідок житлової кризи і постійної міграції населення;
- класовий підхід, що спостерігається під час вивчення розробок матеріалів перепису, розподіл населення за соціальними групами і підвищена увага саме до робітничих родин є цілком логічними для зазначеного періоду. Вони мають як ідеологічне підґрунтя – пролетаріат було проголошено панівним і найбільш свідомим класом у суспільстві, й Донбас мав стати ареною показових зрушень, так і практичне – країна опікувалася здоров'ям та відпочинком робітників не як та-

кими, а у зв'язку з їхнім впливом на продуктивність праці та удосконалення виробництва;

- аналіз ситуації приводить до виокремлення цікавих, досить кумедних особливостей, які кардинально відрізняють вказаний період від сьогодення. Перша – навіть статус окружного центру не гарантував наявності у ньому комунальних вигод, і навпаки, маленькі поселення біля рудників та шахт мали можливість бути хоча б частково забезпеченими електричним освітленням чи водогonom. Друга – міста та міські поселення Донбасу з точки зору умов проживання городян ще не набули переваг нового способу побутування у сучасному розумінні, бо надто рідко і невпевнено могли запропонувати полегшене, у порівнянні з сільською моделлю, ведення повсякденних справ у сфері хатнього господарства та особистої гігієни. У роки НЕПу житло у містах ще не так приголомшливо відрізнялося від сільського, бо пересічний будинок мав один поверх, на якому розміщувалася невелика кількість переважно одно-двокімнатних квартир без вигод. З іншого боку, в силу конкретно-історичних умов встигли розвинулися негативні риси міського проживання: значна перенаселеність помешкань руйнувала духовні основи родинного та сусідського побутування, обмежувала особистий життєвий простір кожної людини, сприяла встановленню шкідливої для здоров'я обстановки нестачі повітря, швидкому розповсюдженню заразних захворювань та епідемій.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена состоянию жилищных условий городского населения Донбасса в первой половине 20-х гг. XX ст., которые были изучены с помощью материалов переписи 1923 г. Выясняется степень благоустроенности квартир по следующим показателям: наличие водопровода, уборной, электрического освещения, кубатура жилищ.

Установлено, что существовавший уровень предоставления коммунальных услуг совершенно не соответствовал потребностям населения.

SUMMARY

The article is devoted to living conditions of urban population in first half 1920s in Donetsk' region, which was studied on base of census materials of 1923 year. Authors try to find out amount of the comfortable apartments by means of following factors: presence of the plumbing, toilet, electric illumination, cubage of houses.

It is determined that existed level of the public utilities absolutely did not satisfy the demands of the inhabitants.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Борисенко М. Штрихи до соціальної історії України // Пам'ять століть. – 2006. – №6. – С.68-77; Його ж. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки XX ст.) // Пам'ять століть. – 2007. – № 4-5. – С.70-78.
2. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К.,1997. – 27 с.
3. Кокорська О.І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х-30-ті роки XX ст.): Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук. – К.,1995. – 21 с.
4. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923 г.). Том первый. Промышленность Донбасса. – Харьков, 1923. – С.5.
5. Там само. Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.9.
6. Там само. – С.11.
7. Там само.
8. Там само.

9. Підраховано та складено авторами за матеріалами: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи.- Харьков, 1923. – С.66-73.
10. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.23.
11. Державний архів Луганської області. – Ф.Р-597, оп.1, спр.111, арк.89.
12. Складено авторами за матеріалами: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.15.
13. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.28.
14. Складено авторами за матеріалами: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.28.
15. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.26.
16. Там само. – С.29.
17. Там само. – С.30.
18. Підраховано авторами за матеріалами: Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.76-81.
19. Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (янв.-февр. 1923 г.). Том второй. Итоги городской переписи. – Харьков, 1923. – С.33.

Надійшла до редакції 11.06.2008 р.

УДК 941/ 949

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА МЕЖІ ХVІІІ-ХІХ ст.

С.О.Борисевич, Н.Р.Темірова

З огляду на аграрну реформу, що з ускладненнями проводиться в Україні, актуальною є тема, що висвітлюється у статті. У разі легалізації права на продаж земельних угідь сільськогосподарського призначення буде відкритий шлях для формування різних форм власності на землю.

У дореволюційній, радянській, українській та зарубіжній історіографії лише побіжно, з метою більш ґрунтового розкриття вибраної теми дослідження, науковці аналізували законодавство, яке регулювало поземельні відносини в Правобережній Україні. Поглиблено законодавче регулювання процесів в поземельних відносинах досліджували дореволюційні історики-юристи, статистики та філологи, які, перебуваючи на чиновницькій посаді і виконували доручення свого керівництва. Ці дослідження, як правило, переслідували певне політичне замовлення.

Одним з перших, хто досліджував унормування поземельних питань краю був Д.П. Журавський. Він займав посаду секретаря та редактора статистичного відділення при університеті св. Володимира. Як статистик він порівнював принцип наділення землею великоросійських селян і грекочосів Київської губернії та побіжно звертався до правового регулювання російським законодавством цього питання, не вказуючи на конкретні законодавчі акти [1]. Особливим статусом земельних володінь приватних мі-

стечок та міст краю займався чиновник О.Ф. Воронін, який звернув увагу на сенатські інструктивні акти щодо цих населених пунктів, адже російське законодавство взагалі не регламентувало їх статус і визнавало лише приватні права на них [2]. Поземельним законодавством цікавились і правознавці. Так, юрист і філолог С. Кавецький приділив увагу російському законодавству, яке започаткувало люстрації 1798-1799 рр. і 1839 р., та законодавчій регламентації в управлінні державними маєтностями напередодні селянської реформи [3]. І.В. Теліченко описав історію кодифікації законодавства західних губерній Російської імперії, яка продовжувалась до 1839 р., а також запровадження зводу законів Російської імперії. Окрема увага в його дослідженні була приділена польському цивільному законодавству, яке залишалось чинним в Правобережній Україні до 1840 р. [4]. Юрист і історик С.А. Бершадський досліджував історію Литовського статуту, принципів та особливостей цивільного законодавства Речі Посполитої, які трансформувались сеймовими рішеннями другої половини XVIII ст. Значну увагу він приділив питанню паралельного використання російського та польського цивільного законодавства на теренах західних губерній Російської імперії [5]. Цьому ж питанню присвячена ґрунтовна стаття Чернігівського предводителя дворянства, письменника Г.О. Мілорадовича [6]. Фундаментальна праця К.О. Неволіна перетворилась у своєрідний історичний коментар, у якому в хронологічній формі автор висвітлив різноманітні питання законодавчого регулювання всіх сфер суспільного життя [7]. Історик В. Антонович дослідив законодавчі акти польської доби стосовно статусу околичної шляхти, мешканців міст та поміщицьких селян Правобережної України, а також їхнього поземельного становища [8].

До творчого доробку засновника української історико-правової науки в діаспорі Р.М. Лашенко належить аналіз Литовського статуту, правових засад прав власності на землю та історії цивільного права на Україні [9]. Є.Д. Сташевського здійснив критичний огляд люстрацій XVIII-першої половини XIX ст., приділив увагу еволюції оренди, прибутковості державних і приватних маєтків [10]. С.О. Борисевич у своїх публікаціях приділив основну увагу аналізу законодавчих аспектів регулювання різних сторін поземельних відносин в Правобережній Україні [11]. І все ж, хоча українські історики 70-90 років XX ст. та початку XXI ст. займались різними аспектами поземельних відносин на теренах Правобережної України, але системного та повного дослідження законодавчого регулювання цих суспільних відносин не було здійснено, хоча цьому питанню приділялась більш значна увага.

Автор ставить перед собою мету виявити причини відмови російської влади докорінно ліквідувати польські законодавчі та звичаєві норми, які регулювали поземельні відносини у Правобережній Україні, а також визначити відмінність у поземельних відносинах краю і корінними російськими губерніями. Джерельною базою для її написання було перше видання Зводу законів Російської імперії. Науково-практичне значення дослідження витікає з того, що одержані результати дають можливість збагатити систему наших знань з законотворення у кінці XVIII ст., реконструювати стан форм землеволодіння та землекористування. Результати дослідження можуть бути використані у конкретно-проблемних і узагальнюючих працях з історії України кінця XVIII-XIX ст. Їх можна рекомендувати при підготовці вузівських підручників для гуманітарних факультетів, де вивчається історія України та історія держави і права.

Після завершення 1797 р. ревізії державного майна в приєднаній до Російської імперії Правобережній Україні перед російською владою постало питання: як ставитись до тих форм володіння державним нерухомим майном в краї, існування яких не передбачало російське законодавство? Його розв'язав Сенат 11 вересня 1797 р., наказавши судовим установам Волинської, Подільської та Мінської губерній керуватись у своїй діяльності з вирішення поземельних відносин «...тими самими правилами, якими суди за попередніми їх правами і привілеями в статуті і конституціях відображених керува-

лись». Отже, в приєднаних територіях залишали чинними колишні закони [12], тобто не припинялась регулятивна дія Литовського статуту та сеймових ухвал. Безумовно, докорінно зламати традиційні взаємовідносини в Правобережній Україні імперська влада не наважилась би. Крім того, практично це здійснити не було можливим і недоцільно з точки зору набуття новою владою авторитету поміж населення краю. І все ж, указ виявився знаковим. Катерина II, яка після польського повстання 1794 р. розпочала наступ на польську шляхту, напевно довго не церемонилась би і з законодавчими традиціями Речі Посполитої та прагнула б швидше уніфікувати місцеве законодавство з імперським. Павло I, навпаки, став на шлях збереження законодавчого status quo в приєднаних територіях. У подальшому цей крок сприяв укоріненню сепаратизму польської шляхти та консервації кріпосницьких відносин в Правобережній Україні.

У зв'язку із збереженням на теренах Правобережної України чинності цивільного законодавства Речі Посполитої до імператора звернулись місцеві губернатори з питанням: як діяти місцевим казенним палатам стосовно державних маєтків, які ще польським урядом були надані поміщикам у довічне чи 50-річне володіння. Імператор відповів указом від 15 серпня 1798 р., яким наказувалось виконувати розпорядження колишньої польської влади, якщо воно вже почало втілюватись у життя [13]. Отже, російське самодержавство не лише не скасувало в краї звичне і традиційне законодавство, але й не відмовилось від обіцянок і справ, започаткованих колишнім польським урядом, прагнучи утвердити в свідомості місцевих верств населення законність правонаступництва Російської імперії відносно «польської спадщини».

Згідно цивільних законодавчих норм, запроваджених сеймовими рішеннями 1789 р., довічні володарі староств до казни платили половину прибутку від цього майна, а 50-річні власники – сьому частину. За указом від 18 грудня 1798 р. довічних власників зобов'язували сплачувати 70% від суми прибутку, а інших – 90% [14]. Цим законодавчим заходом влада давала зрозуміти польським поміщикам, що вона не буде підтримувати подібні форми землеволодіння державною власністю. До того ж, указ робив не вигідним володіння державними маєтками на подібних умовах, тому це штовхало власників ще більше приховувати розміри прибутковості цього нерухомого майна. Але в російських урядових колах, які стали на шлях відмови від права емфітеутичного володіння державними маєтками, ще не мали уяви про запровадження в них подальшого способу ведення господарства.

За часу царювання Катерини II та Павла I в Правобережній Україні імператорською владою деяким дворянам надавали державні маєтки у спадкове володіння. Але це приводило до непорозумінь щодо виконання указу від 27 листопада 1797 р., яким наказувалось всім без виключення казенним палатам наділяти кожного державного селянина 15-десятинною пропорцією землі на підставі межової інструкції 1766 р. В разі нестачі державних земель – палати зобов'язані були наділяти всю землю, яка знаходилась в наявності. Закон розкривав мету цього заходу – покращити майновий стан господарств державних селян, надійних платників податків [15]. Цей захід виявився реальним в російських губерніях, де не існувало земельних угідь господарства тимчасового власника, а в Правобережній Україні виконати його вимогу було неможливо. Указ дублювався законом від 7 квітня 1799 р. Зазначалось, що в разі нестачі земель, слід наділяти державним селянам угіддя із пусток [16]. Саме тому виникали непорозуміння щодо дарувань державних маєтків, які, як правило, не були конкретизовані. Вибір маєтків залишався за особами, котрі мали отримати їх у приватну власність. На підставі сенатського указу від 19 липня 1798 р. казенним палатам заборонили межувати земельні угіддя особам, котрі ще не отримали в натурі свою нерухому власність. Не дозволялось наділяти земельні угіддя і державним селянам без попереднього узгодження цього питання з межовим департаментом Сенату [17]. А указом від 27 листопада 1797 р. Сенат наказав казенним палатам збирати точні відомості відносно державних маєтків, наданих імпера-

тором різним особам, щоб не надавались маєтності, на які спрямовувались судові позови або на них покладались борги попередніх володарів чи посесорів [18].

Указом від 1 серпня 1797 р. була ліквідована едукативна комісія і всі поєзуїтські маєтки підпорядкували приказу громадської опіки. Відтепер, кошти, які мали збирати прикази, спрямовувались на утримання Віленського університету [19]. Статус поєзуїтських маєтків не регулювався російським законодавством, що обумовило звернення Подільського губернського правління до Сенату. Правління зазначало, що власники поєзуїтських маєтків в разі невчасної сплати едукативного фондушу втрачали право (за сеймовою конституцією 1775 р.) володіти ними, а маєтки отримували статус державних. Тому правління цікавило: межувати ці маєтки як державні чи ні? На це питання Сенат підготував відповідь, оформлену указом імператора від 3 квітня 1800 р. Йшлося про історію появи поєзуїтських маєтностей і зазначалось, що на ординарному сеймі 1775 р. були зафіксовані положення про поєзуїтські маєтки. Особа, що отримувала на конкурсі право володіти ними, зобов'язувалась надати заставу, вартість якої дорівнювала третині оцінки маєтку, яка визнавалась вічною і незмінною. Спадкові володарі цих маєтностей зобов'язані були платити щорічно 4,5% від суми люстраційної оцінки, а за сеймовою конституцією 1789 р. вже 5%. Право на володіння такими маєтками поміщик отримував лише з королівської привілеї (хоча за сеймовим рішенням 1775 р. їх продаж мав здійснюватись за конкурсом). У випадках, коли спадкоємці були неспроможні сплатити едукативний фондуш едукативна комісія відбирала його до казни. Власникам цих маєтків дозволялось продавати своє право на володіння ними або передавати у спадок за принципом майорату.

Після ліквідації едукативних комісій поєзуїтськими маєтками опікувались прикази громадської опіки і вони перебували під наглядом казенних палат. Тому у відповіді на звернення Подільського губернського правління, зазначалось, що в разі залишення у необмеженої владі польських поміщиків поєзуїтських маєтків «...будь-який власник, спустошивши їх, не буде бажати у подальшому утримувати маєток з покладених на нього відсотків, а самий маєток, якого можливо найбільшу ціну складали ліси, залишався у збиток казни менш цінним...». Сенат чітко визначав статус поєзуїтських маєтків як державної власності, яка передана у спадкове володіння за сплату едукативного фондушу. Дозволялось продавати у приватну власність відібрані у попередніх власників поєзуїтські маєтки. Цей захід визнавався більш раціональним, а ніж здавати їх на попередньому праві іншій особі [20]. Тобто, влада зазначила, що вона не збирається у подальшому зберігати володіння казенними маєтками на поєзуїтському праві.

1800 р. казенні палати губерній Правобережної України сповістили Сенат про неможливість виділити кожному державному селянину 15-десятинну пропорцію землі. У відповідь імператор затвердив 27 січня 1801р. сенатський указ, на підставі якого селянам пропонувалось, в разі не наділення їх визначеною законом землею, переселятись на вільні державні землі за розпорядженням губернаторів [21]. Це був перший законодавчий акт, який започаткував селянське переселення з густонаселених районів імперії в малозаселені.

Значну увагу російська влада приділила й регулюванню поземельних відносин у приватній сфері. Перший законодавчий захід Російської імперії спрямовувався на гарантування недоторканості приватної власності. Указом від 27 березня 1793 р. на польську шляхту поширювались права і привілеї, якими користувалися російські дворяни, а указом від 30 жовтня 1794 р. за польськими поміщиками зберігалися права приватної власності на нерухомі маєтності та кріпосних селян [22].

Внаслідок повстання під проводом Т. Костюшко значна кількість поміщицьких маєтків потрапила у секвестр, адже проти їх власників порушили карні справи у підозрі в антиросійській діяльності. 3 травня 1795 р. Катерина II підписала указ, яким зобов'язала генерал-губернатора Т.І. Тутолміна проконтролювати це питання. Він пови-

нен був приєднати до державних земельних угідь маєтки тих польських поміщиків, котрі присягнули російській короні і взяли дієву участь у повстанні. Права володіння маєтками повертались тим власникам, котрі не брали участь у заворушеннях, не підписували «підбурливих актів» та повернулись у межі імперії до 1 січня 1795 р. Маєтки втрачали ті землевласники, які за відсутності звинувачень вчасно не повернулись до імперії. Вони позбавлялись російського підданства, але все ж отримали право протягом одного року та 6 тижнів (від 1 січня 1795 р.) продати свої маєтки та сплатити до казни 10% від вирученого капіталу. Якщо вони не встигали їх продати, то маєтки потрапляли у секвестр, а потім продавалось з торгів і кошти повертались власнику. Маєтки, якими володіли на емфітеутичному праві відбирались до казни.

Маєтності заставлені „державним злочинцем” потрапляли до казни з збереженням за їх власниками права викупу. В разі знаходження маєтку в заставі непричетного до повстання, казна перебирала на себе право викупу поміщицького майна. Всі ці заходи поширювались на маєтки католицьких духовних осіб та поєзуїтську власність [23]. Самодержавство застосувало досить дієвий метод боротьби з повстанцями. Воно секвеструвало маєтки польських поміщиків, які не були присутні в своїх маєтностях під час повстання [24]. Подібний захід, до якого ще не раз буде вдаватися влада, виявився однією з причин придушення польського повстання 1794 р. Це був перший „дзвінок” майбутньої антипольської та антишляхетської політики російського самодержавства.

Чинність указу від 3 травня 1795 р. поширилась і на величезні маєтки князя Любомирського, якого без доказів вважали причетним до повстання 1794 р. В місті Дубни Волинської губернії розпочала свою діяльність комісія, яка займалась його боргами. Імператорським указом від 12 листопада 1797 р. її перевели до Києва, що зумовлювалось бажанням кредиторів земельного магната, які «...мали б можливість більш зручно проводити між собою боргові розрахунки». Комісія займалась посередницькою діяльністю та продавала з торгів вже секвестровані маєтки князя на теренах Правобережної України. Маєтків було так багато, що указ запровадив організацію спеціальних торгів у Києві [25], з перетворенням місця їх проведення у біржу, в якій торгували нерухомістю. Біржа отримала назву «контракти». Від часу запровадження торгів урядові установи губернії, в якій знаходився маєток, що виставлявся на «контракти», зобов'язувались направляти його власнику інформацію про накладання заборони на нього.

Чергова акція запровадження секвестру в маєтках польських поміщиків краю була започаткована указом від 11 лютого 1797 р. Його поява зумовлювалась нерегулярністю надходжень в центральні губернії Росії хліба з Правобережної України [26]. За допомогою секвестру влада прагнула подолати саботаж з продажу хліба для вивозу в Росію. Ці дії російської влади мали безумовний вплив, але викликали невдоволення місцевих землевласників втручанням уряду в їх господарське життя, до чого вони не звикли за часів Речі Посполитої.

Генерал від інфантерії граф І.В. Гудович, під керівництвом якого знаходилась Правобережна Україна, звернувся до Сенату з законодавчим проектом, у якому підкреслювалось, що у ввірених йому губерніях траплялись позови до суду на поміщиків, котрі навіть і не уявляли собі теми позову, адже його джерело іноді з'являлось на 100 років раніше і «... обивателі, що люблять спокій і тихе життя, вкрай невдоволені, що приводом до цього слугують польські незрозумілі на такі випадки закони...». Так чинити дозволялось за звичаєвим правом Речі Посполитої. Російське законодавство передбачало строк давності для подання судових позовів у 10 років. Сенат погодився з пропозицією графа, яка захищала принцип недоторканності приватної власності і указом від 26 січня 1799 р. в Правобережній Україні поширився термін позовної давності у 10 років [27]. Цей законодавчий акт був одним з перших, котрий розпочав поступову заміну законодавчих норм Литовського статуту російськими.

1799 р. було врегульовано нововведеними цивільними законами низку ситуацій навколо поміщицьких маєтків в Правобережній Україні. 13 квітня 1799 р. з'явився закон «Про порядок ведення цивільних справ, про права апеляції, і про публічний продаж маєтків». Частина цього нормативного акту присвячувалась земельній власності. Чітко визначалося, що справи з продажу поміщицьких маєтків затверджувались в цивільних департаментах палат суду та розправи, а їх продаж за казенними та приватними позовами здійснювали лише губернські правління. Торги обов'язково мали проводитись тричі, і за три місяці до них друкувалась об'ява в губернських відомостях про їх проведення [28]. Цим законом запроваджувались правила продажу поміщицьких маєтків неспроможних боржників. У подальшому практика довела недоцільність цього порядку проведення торгів. За польським законодавством кредитори повертали свої статки від неспроможних боржників з прибутків їхніх маєтностей. Не дивлячись на те, що російська держава прагнула всіляко сприяти недопущенню банкрутства родових маєтків і прискоренню ротації їхніх власників, але цим законодавчим актом вона черговий раз визнала цю проблему, яка загрожувала руйнуванням соціальної основи самодержавної влади. Крім того, цей закон носив і суто фіскальний характер. Він забороняв „домашній” спосіб продажу маєтків, який надавав можливість поміщикам уникнути оподаткування за проведену торгівельну операцію. Фактично, новий власник маєтку, який придбав його поза державної фіксації, не мав змоги у подальшому на законній підставі відстоювати свої майнові права. Цей закон Сенат доповнив правилами проведення торгів від 7 березня 1801 р., які поширювались на Правобережну Україну [29], а через рік дозволив палатам суду та розправи листуватися із різними державними установами з питання накладання заборони або дозволу на поміщицькі маєтки без посередництва губернських правлінь [30].

Іноді, після продажу поміщицької власності, з'ясовувалось, що вона перебуває під заборonoю і не мала права продаватися. Такі купчі акти скасовувались. Для уникнення цих непорозумінь сенатським указом від 6 травня 1799 р. установи, які затверджували купчі акти, сповіщались про всі державні рішення з накладання заборони на поміщицькі маєтки або скасування її [31].

В Російській імперії існувало законодавче право, яке дозволяло родичам викупати родові маєтності, що з тих чи інших причин переходили у приватну власність сторонніх осіб. Ця законодавча норма визнавалась чинною у XVIII ст., коли для держави корпоративна дворянська солідарність, яка освячувала «родинні дворянські гнізда», важила більше, а ніж принцип недоторканності приватної власності. З розвитком товарно-грошових відносин, які прискорили ротацію власників поміщицької власності, і визнання жалуваною грамотою дворянству 1785 р. пріоритетності принципу приватних прав, законодавча традиція викупати родові маєтки, перетворилась в анахронізм. У Речі Посполитій не існувало такого права, але з приєднанням краю до Російської імперії польські поміщики почали користуватись ним, що викликало чисельні судові суперечки. Це право зумовлювало невдоволення покупців поміщицької власності по всій Російській імперії. У зв'язку із цим Сенат звернувся до імператора з доповіддю, в якій ставилось питання: в яких випадках дозволялось дворянам викупати родові маєтки? Павло I указом від 9 січня 1800 р. затвердив думку Сенату. Посилаючись на закони 1744, 1766, 1769 років та указ від 11 грудня 1799 р. викуп родових маєтків заборонявся нащадкам дворянина, який купив його; у випадку продажу, застави; безкоштовної передачі маєтності її власником з видачею купчої грамоти і у разі існування письмового заповіту. Викуп дозволявся лише у випадку, коли власник заставив маєток і помер раніше закінчення заставного терміну. Але у такому разі це не можна було вважати викупом «...а лише платежем успадкованого боргу». Це був перший законодавчий акт, який констатував архаїчність права викупу родових маєтків і ліквідував його чинність [32].

19 грудня 1800 р. Павло I затвердив «Статут про банкрутів», яким заборонялось перетворювати заставні акти у купчі, якщо поміщицька власність не викупувалась у встановлений термін. Дозволялось тимчасово передавати маєток кредиторам, але тільки дворянам, які могли отримувати прибутки з цих маєтків до тих пір, поки не повертали суму кредиту з відсотками. Це положення статуту торкалось лише територій приєднаних від Речі Посполитої, адже в Російській імперії не існувало традиції тимчасового володіння кредитором поміщицькою власністю до часу повернення кредиту. Але в Правобережній Україні такими кредиторами переважно були євреї, а за російським законодавством вони не мали право, навіть тимчасово, володіти кріпаками. Фактично, це положення статуту вступило у протиріччя з попереднім. Російська держава погоджувалась на це, враховуючи традиції в поземельних відносинах, які існували у губерніях, що приєднали від Речі Посполитої. Воно носило й фіскальний характер. Хоча заставні документи не перетворювались у купчі акти, а маєток передавався у тимчасове володіння кредитора, їх оформлення теж обкладалось митом. На відміну від польської законодавчої традиції, яка не визначала терміну кредитної застави маєтку, статут чітко визначив його. Власник заставленого маєтку зобов'язувався протягом 6 місяців викупити свою власність, тобто повернути кредит з відсотками, після подання кредитором позовної заяви до суду. Якщо він був не спроможний це зробити, то йому надавалось право продати або перезаставити маєток в іншого кредитора, який погоджувався повернути його борг. Якщо боржник протягом 6 місяців не спромігся цього зробити, то його маєток описувався і призначався на продаж з публічних торгів.

За статутом аукціонний покупець поміщицького маєтку не мав прав відразу розпоряджатись своїм придбанням, адже родичам заставника надавалось право і після 6-ти місячного терміну викупити родовий маєток протягом двох із половиною років [33]. Це положення статуту звужувало коло бажаючих купувати поміщицьке родове майно з торгів. Норма статуту вступила у протиріччя з сенатським указом від 27 серпня 1800 р., який заборонив викупувати родові маєтки, продані з торгів.

Значну увагу законодавець приділив церковному землеволодінню та землекористуванню. Від часу приєднання Правобережної України до Російської імперії верховну владу не цікавило матеріальне становище уніатської і католицької церков. Єдине питання, яке її хвилювало – перехід уніатських церков у православ'я, що дало б можливість швидше уніфікувати державну релігію і церкву у краї. Саме тому влада не торкалась питання церковних земель у Правобережній Україні. Воно актуалізувалось лише у загальноімперському масштабі. Зокрема, указом від 18 грудня 1797 р. Павло I зобов'язав Синод наділяти архієрейським будинкам по 60 дес. землі, монастирям – по 30 дес., а сільським церквам, священики яких не перебували на державному утриманні, по 33 дес. земельних угідь [34].

3 листопада 1798 р. побачив світ регламент щодо католицьких костелів та кляшторів, спрямований на одержавлення римо-католицької церкви як і православної. Віднині католицьке духовенство повинно було коритись спархіальному правлінню та архієрею. Йому заборонили продавати, дарувати і вимінювати будь-яке майно без згоди імператора [35]. Регламентами від 13 листопада та 11 грудня 1798 р. майно римо-католицької церкви прирівняли до державного. Цей захід ні в якому разі не був проявом репресій стосовно поляків, а лише уніфікував принцип взаємовідносин християнської церкви різних конфесій з самодержавною владою [36], що й було узагальнено регламентом від 3 листопада 1799 р. [37].

Російська держава, прагнучи встановити status quo, започаткувала генеральне межкування в Російській імперії і заборонила указом від 5 квітня 1800 р. міняти земельні угіддя церков та монастирів [38].

Вимоги православних сільських священиків, яким поміщики-католики відмовляли у законних потребах на земельні угіддя, зумовили появу указу Синоду від 16 січня

1801 р., який продублював для церковного керівництва та поміщиків Правобережної України указ від 18 грудня 1797 р. щодо їх обов'язку наділяти сільським парафіяльним церквам 33 дес. земельних угідь, якщо у них було менше землі [39]. Отже, в Правобережній Україні розпочався процес переведення греко-католицьких сільських церков у православні і підводилось законодавче підґрунтя для панування православ'я в краї, не дивлячись на спротив поміщиків-католиків.

Верховна влада змушена була приділити увагу і містам Правобережної України, адже за своїм статусом вони відрізнялись від російських, життя яких унормовувалось жалуваною грамотою 1785 р. Грамота законодавчо закріпила недоторкане право мешканців міст на приватну власність, запровадила підконтрольне державі міське управління, яке вибиралось на підставі майнового цензу від 6 категорій населення.

В Правобережній Україні були міста, які у своєму управлінні користувались повним чи частковим магдебурзьким правом, а також ті, що були у приватній власності польських магнатів. Катерина II запропонувала викуп приватних міст та містечок краю, але не встигла розпочати втілювати цю ідею у життя [40]. Указ Павла I від 29 жовтня 1796 р. проголосив збереження інституції приватних міст [41].

У подальшому влада не вдавалась до кардинальних змін статусу міст та містечок Правобережної України тому, що з політичної точки зору це її не турбувало. Вона не прагнула до різких соціально-політичних змін, адже бажала довести місцевому населенню свою легітимність і правонаступність. Зміни у статусі міст регіону планувалось проводити поступово з метою уніфікації його по всій імперії. Для цього указом від 2 травня 1795 р. генерал-губернатору Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній генерал-поручику Т.І. Тутолміну Катерина II наказала сприяти «... аби казенним повітовим містам були надані всі ті права... які жалуваною російським містам грамотою від 21 квітня 1785 р. затверджені». Цим законом виводились з-під юрисдикції старостинських власників міста, які не користувались магдебурзьким правом [42]. На підставі грамоти визначались права міст на земельні угіддя, які мали забудовуватись за планом. Їм затверджувались вигони (2 версти в радіусі), які заборонялось забудовувати, а також сади, поля, річки, рибні ловлі тощо. Міській владі дозволялось будувати на території міста млини, корчми та трактири і здавати їх в оренду [43]. Таким чином, ще у 1795 р. на міста Правобережної України, які не користувались магдебурзьким правом і не перебували в приватній власності, поширювалось законодавство Російської імперії з відповідними принципами управління. Земля цих міст визнавалась державною власністю і передавалась їм у громадське користування.

Отже, на межі ХУІІІ та ХІХ ст. російська влада не наважилась докорінно ліквідувати польські законодавчі та звичаєві норми, які регулювали поземельні відносини у Правобережній Україні. Вона лише вдалась до поступового поширення цивільного законодавства Російської імперії у краї. Таким чином, чотири десятиліття в регіоні панувала унікальна ситуація, коли в юридичній практиці, в залежності від обставин, послуговувались законодавством і Речі Посполитої, і Російської імперії. Цей юридичний симбіоз сприяв значному поширенню в краї суперечок щодо прав на земельні володіння та обмежував державний контроль за цим процесом.

Проблематика, проаналізована в статті, розкриває перспективу дослідження законодавчого регулювання поземельних відносин не лише в Правобережній Україні, а й на Лівобережжі та Півдні України за часів Російської імперії.

РЕЗЮМЕ

У статті розкривається процес встановлення в Правобережній Україні чинності цивільного законодавства Речі Посполитої та Російської імперії, яким послуговувались в юридичній практиці щодо урегулювання поземельних відносин.

SUMMARY

In the article the process of establishment in Right-bank Ukraine of action of civil legislation opens up Things of the Pospolitoj and Russian empire, which it was used in legal practice in relation to regulation of land relations.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Журавський Д.П. Статистическое описание Киевской губернии. – Ч.II. – СПб., 1852.
2. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – К., 1869.
3. Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенными именными // Журнал Министерства государственных имуществ. – 1860.
4. Теличенко И.В. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов. – К., 1888.
5. Бершадский С.А. Литовский статут и Польская конституция. (Историко-юридическое исследование). – СПб., 1893.
6. Милорадович Г.А. К истории Литовского Статута, как действующего законодательства в Малороссии // Киевская старина. – Т. 52, январь 1896. – К., 1896.
7. Неволин К.А. История российских гражданских законов. – СПб., 1851.
8. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – Ч.4; Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. I. – Киев, 1867; Исследования городов в Юго-Западной России: По актам 1432-1798 гг. (предисловие) // АЮЗР. – Т. 34. – К., 1870; Исследование о крестьянах Юго-Западной России: По актам 1700-1798 гг. (предисловие) // АЮЗР. – Т. 34. – К., 1870.
9. Лашенко Р.М. Литовський статут як пам'ятник українського права // Науковий збірник Українського вільного університету в Празі. – Т.1. – Прага, 1923; Ідея права власності на землю на Україні // Наук. ювілейний збірник Укр. вілн. у-ту в Празі, присв. Т.Г. Масарикові. – Ч. 1. – Прага, 1925.
10. Сташевский Е.Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – К., 1968.
11. Борисевич С.О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 рр. // Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992; Його ж. Деякі аспекти еволюції поміщицького землеволодіння та землекористування на Поділлі 1793 – 1830 рр. // УІЖ. – 1992. – №3.; Його ж. До питання вивчення законодавчого регулювання поземельних стосунків євреїв Правобережної України в ХІХ ст. // Українська історіографія на рубежі століть. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. (Історичні науки). – Т. 7(9). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 294-297; Його ж. Еволюція цивільного законодавства Російської імперії стосовно успадкування поміщицької власності в першій половині ХІХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – №6. – С. 67 – 78; Його ж. Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії // УІЖ. – 2005. – №2. – С. 78-90; Його ж. Доля і законодавчі підстави існування поєзуїтських маєтків у Правобережній Україні в ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Вип. ХІ. – К., 2006. – С.124-141; Його ж. Законодавче регулювання іпотечного кредитування поміщиків Правобережної України в другій половині ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. вип. ХІІ. – К., 2006. – С. 77-86.
12. Бершадский С.А. Вказ. праця. – С. 1.
13. ПСЗ. – Спб., 1798, Т. 25, № 18626. – С. 345.
14. Сташевский Е.Д. Вказ. праця. – С.55.
15. ПСЗ. – Спб., 1797, Т. 24, № 18257. – С. 808.

16. ПСЗ. – Спб., 1799, Т. 25, № 18932. – С. 614-616.
17. ПСЗ. – Спб., 1798, Т. 25, № 18591. – С. 305-306.
18. ПСЗ. – Спб., 1797, Т. 24, № 18257. – С. 808
19. Там само. – № 18069. – С. 664 – 665.
20. ПСЗ. – Спб., 1800, Т. 26, № 19378. – С. 130-132.
21. ПСЗ. – Спб., 1801, Т. 26, № 19735. – С. 512-514.
22. Кривошея И. Демагнатизация латифундий на Правобережной Украине (первая треть XIX с.): Уманское имение Потоцких // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв. – Саррого-Москва., 2005. – С. 13.
23. ПСЗ. – Спб., 1795, Т. 23, № 17329. – С. 695-696.
24. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С. 268.
25. ПСЗ. – Спб., 1797, Т. 24, № 18242. – С. 798.
26. Там само. – № 17798. – С. 328 – 329.
27. ПСЗ. – Спб., 1799, Т. 25, № 18828. – С. 541-542.
28. Там само. – № 18932. – С. 614-616.
29. ПСЗ. – Спб., 1801, Т. 26, № 19772. – С. 569-570.
30. ПСЗ. – Спб., 1800, Т. 26, № 19321. – С. 71-72. -
31. ПСЗ. – Спб., 1799, Т. 25, № 18958. – С. 639-640.
32. ПСЗ. – Спб., 1800, Т. 26, № 19243. – С. 4-5.
33. Там само. – № 19692. – С. 460-472.
34. ПСЗ. – Спб., 1797, Т. 25, № 18273. – С. 821-822.
35. ПСЗ. – Спб., 1798, Т. 25, № 18734. – С. 436.
36. Державний архів Хмельницької області (ДАХО), ф. 227, оп. 1, спр. 873, арк. 1; спр. 1158, арк. 5; ПСЗ. – Спб., 1798, Т. 25, № 18798. – С. 436-438.
37. ДАХО, ф. 227, оп. 79, спр. 207, арк. 6.
38. ПСЗ. – Спб., 1800, Т. 26, № 19370. – С. 114-115.
39. ДАХО, ф. 227, оп. 1, спр. 353, арк. 32.
40. Шандра В.С. Вказ. праця. – С. 300-301.
41. Кривошея И. Вказ. праця. – С. 13.
42. Материалы для истории Брацлавского староства. Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польскою старостинскою властью за свободу и земельную собственность в XVI-XIX вв. (На основании архивных документов Каменецкого окружного суда). – С. 178.
43. ПСЗ. – Спб., 1785, Т. 22, № 16187. – С. 358-361.

Надійшла до редакції 20.06.2008 р.

УДК 94(477.5) «18/19»

ПРАВОВЕ ПІДГРУНТЯ ЗАЛУЧЕННЯ КУПЕЦТВА ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА МАТЕРІАЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

П.В.Добров, М.М.Чумак

Актуальність дослідження правового підґрунтя залучення представників купецтва до техніко-технологічного вдосконалення промисловості зумовлена розвитком сучасної ділової промислової еліти в Україні. У зв'язку з сьогоденним формуванням

українського господаря-промисловця наукове вивчення законодавчо-правової бази досліджуваного періоду стає особливо актуальним. Воно обумовлюється також необхідністю вдосконалення правової бази регулювання підприємницької діяльності. Результати наукового вивчення проблеми стануть у цьому процесі цінним матеріалом, перевіреним історією.

Проблема законодавчого регулювання підприємницької діяльності залишалася малодослідженою в дорадянській історіографії. Одним із перших у вивченні фабрично-заводського законодавства став російський історик та економіст М.І. Туган-Барановський, який присвятив дві глави своєї монографії аналізу законів дореформеного часу та другої половини XIX ст. [1].

Після революції 1917 р. проблема вивчення торгово-промислового права на довгий час втратила свою наукову актуальність. І тільки в 70-80-ті рр. історик Л.Є. Шепелев у зв'язку з розробкою проблем торгово-промислової політики царату звернув увагу на ініціативи уряду в сфері акціонерного та фабрично-заводського законодавства [2].

На початку 90-х рр. повернення до проблеми мало епізодичний характер. Український історик О.І. Гуржій у своєму дослідженні «Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні» розглянув юридичні права вітчизняного купецтва, які регламентували промислову діяльність останнього [3]. Стислий огляд правової бази, що обумовлювала підприємницькі засади для купців-промисловців, зроблено в статті українського дослідника О.М. Доніка [4]. Вивченням проблеми займаються також і в зарубіжній історіографії, зокрема в Росії. Так, у 1991 р. вийшла монографія російського історика Б.В. Ананьїча, присвячена становленню дореволюційної приватної ініціативи [5]. Фундаментальна праця вченого Н.О. Боханова висвітлює окремі аспекти торгово-промислового законодавства другої половини XIX ст. [6].

Джерельна база дослідження охоплює коло письмових документів: законодавчі акти Статутів; дані статистики Вільного економічного товариства, у яких наведено матеріали торгово-промислової діяльності купецтва; зводи законів Російської імперії.

Мета статті полягає в дослідженні правового підґрунтя залучення купецтва до модернізації промисловості на матеріалах Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: дослідити історичні умови становлення законодавчої бази регулювання підприємницько-промислової діяльності, оцінити роль уряду в процесі стимулювання купецтва до техніко-технологічної модернізації промисловості.

Як указує законодавча література досліджуваного періоду, історія українського підприємництва протягом майже двох віків ототожнювалась зі станово-корпоративними спілками – купецькими гільдіями. Становлення та розвиток купецтва Лівобережжя проходило в межах і правовому полі Російської імперії.

На початку XIX ст. російський уряд починає розвивати ідею посилення ролі купецтва в економічному житті імперії з метою зміцнення промислового потенціалу країни. Для цього було вироблено низку заохочувальних заходів, що стимулювали купців до вкладення власних коштів у виробництво. Так, 1 січня 1807 р. прийнято маніфест «О дарении купечеству новых выгод, отличий, преимуществ и новых способов для распространения и усиления предприятий» [7], який значно посилив позиції стану. Маніфест надавав перевагу вітчизняним підприємцям у промисловій діяльності порівняно з іноземними. В умовах розвитку товарного виробництва купецтво починає все активніше зростати чисельно й фінансово. Поповнення складу купецтва відбувалось не тільки за рахунок розбагатілих низів, а й із верхівки. Дворянам, які не були задіяні на державній службі, дозволялось записуватися до перших двох гільдій.

Згодом положення маніфесту доповнилися й розширилися. 14 листопада 1824 р. вступило в дію «Дополнительное постановление о создании гильдий и про торговлю других сословий». Купці 1-ї гільдії, якщо вони займалися безперервно впродовж 12 років проми-

слово-торгівельною діяльністю, отримували почесне звання «коммерции советника» або «мануфактур советника». А з 30 жовтня 1826 р. вводилося надання представникам першогільдійського купецтва особистого дворянства за великі внески в розвиток та зміцнення промисловості й торгівлі [8]. Прагнення швидше отримати приналежність до вищого неподатного стану в імперії спонукала лівобережне купецтво активно розвивати промислові підприємства, постійно покращуючи й модернізуючи їх. Таким чином вони намагались посісти провідні позиції серед промисловців імперії та повернути своєю корисною діяльністю увагу губернського та імперського керівництва.

З другої половини XIX ст. модернізаційний процес у країні посилювався. Цьому сприяла орієнтація уряду на інтенсифікацію економічного розвитку. Після реформ 1860 – 70-х рр. купецтво в усій імперії, зокрема на Лівобережжі, перетворилося у важливий фактор соціально-економічного розвитку. Згідно з положенням від 1865 р. встановлювалося лише дві купецькі гільдії: 1-а та 2-а. Відкривати й утримувати торгові та промислові заклади можна було тільки після отримання гільдійського свідоцтва. Свідоцтво 1-ї гільдії надавало право засновувати великі фабрично-заводські підприємства, вести оптову торгівлю в країні та за її межами. Купець 2-ї гільдії мав де-що менші можливості: організовувати промислове виробництво лише за місцем свого запису до стану, вести роздрібну торгівлю продукцією власного та іншого виробництва.

Найважливіші принципи підприємницької діяльності були закріплені також у торговельному, судочинно-торговельному, вексельному, промисловому, гірничому, кредитному Статутах та Зводах цивільних законів, якими керувалися купці Лівобережжя в другій половині XIX – на початку XX ст. За ними купецтво мало правоздатність на визнанні законом усі види промислової діяльності. Законодавчі акти за своїм змістом спрямовувалися на підтримку купецтва, яке в другій половині XIX ст. за своєю суттю вже являло собою новий соціальний прошарок – торгово-промислову буржуазію [9].

Імперський уряд чітко усвідомлював: якщо не створити сприятливих умов вітчизняній підприємницькій ініціативі для розвитку капіталістичного виробництва, то подальший його розвиток і технічно-технологічна модернізація стануть неможливими. До законодавчої правової бази, яка регулювала підприємницьку діяльність купецтва, було внесено певний перелік заохочувальних пунктів, спрямованих на піднесення промисловості. Наприклад, одним із таких заохочень стало прерогативне право вітчизняного купецтва займатися розвитком річкового водного транспорту. Це надавало йому можливість налагодити чіткий механізм оперативного збуту продукції. Відтак збільшувалось виробництво на підприємствах, що вимагало в свою чергу вдосконалення технічної бази. До найбільших судновласників у регіоні належали купці 1-ї гільдії М.А. Терещенко [10], Л.І. Бродський, Ф.Г. Сандомирський, Д.О. Хараджаєв, Ф.К. Звороно, П.П. Реріп [11].

Останнє десятиліття XIX ст. позначилося поглибленням лібералізації в правовому регулюванні промисловості. У 1892 р. було прийнято новий промисловий Статут, що сприяло значному покращенню фабрично-заводського законодавства. У ньому продовжувалася лінія підтримки купецької капіталістичної діяльності. Відміна географічних обмежень зробила більш доступним для представників купецтва механізм відкриття промислових підприємств. Юридично це було затверджено в ст. 67 Статуту: «Частные заводы, фабрики и мануфактуры могут быть основаны частными лицами, товариществами и компаниями как в городах, так и в уездах» [12]. Таким чином, станові засади у сфері підприємництва ліквідувались остаточно, що значно полегшило отримання купцями пільг для розвитку промислового виробництва. Будь-які дії, пов'язані з промисловістю, обумовлювалися відтепер вибором відповідного роду та розмірами діяльності промислових свідоцтв.

За допомогою правових заходів уряд не тільки скеровував розвиток промисловості та створював умови для її більш ефективного якісного піднесення, але й напряду допомагав

купецтву забезпечити ту чи іншу галузь від кризових явищ. Так, до кінця XIX ст. виробництво цукру в країні, зокрема на Лівобережжі, було нестабільним. Тільки в кінці XIX ст. воно починає невпинно зростати. За твердженням авторитетного дослідника в справах розвитку галузі М.Ю. Цехановського, причина поліпшення стану цукрової промисловості полягала в проведенні урядом протекціоністських заходів. Так, 20 листопада 1895 р. був прийнятий закон «О нормировке производства и сбыта сахара», який відіграв винятково позитивну роль в розвитку вітчизняного цукроваріння. Суть законопроекту полягала в наступному: комітет міністрів визначав обсяг цукру, необхідного для випуску на внутрішній продаж, кількість обов'язкової недоторканої продукції, що повинна залишитись на заводі, та граничну в межах вітчизняного ринку ціну цукру.

На початку XX ст. уряд продовжував підтримувати цукрозаводчиків. 15 квітня 1910 р. було прийнято постанову про тимчасове пониження мита на цукор як протидію на підняття цін у межах внутрішнього ринку. При цьому ввезення іноземного цукру дозволялось лише за умов справжньої його необхідності й тільки в ті регіони, де це не загрожувало прибутку вітчизняних виробників. Інакше кажучи, правове регулювання з торгово-промислових питань захищало інтереси купців-цукрозаводчиків та чітко слідкувало за рівномірністю виробництва, допомагаючи уникати цінових коливань і спекуляцій на цьому підґрунті, які могли призвести до глибокої кризи в галузі.

Такий підхід у вирішенні кризових явищ дозволяв отримувати купцям певні гарантії та стабільність, сенс для проведення модернізації. Майже всі заводи Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. збільшили свою потужність. Обсяги виробленої за ці роки продукції почали постійно зростати.

Значну правову підтримку царського уряду отримали також вугільна та металургійна галузі регіону. До початку 90-х рр. XIX ст. важка промисловість імперії працювала на англійському вугіллі, яке ввозилося до країни без мита, що ставило вітчизняних власників вугільних шахт у невигідне порівняно з іноземними компаніями становище. На своїх з'їздах вуглепромисловці, до складу яких входили представники купецтва, неодноразово переконували уряд у перевазі донецького мінерального палива перед іноземним як за якістю, так і за ціною [13]. У С.-Петербурзі пуд імпортованого вугілля коштував 16 коп., у Ризі – 28 коп., а в Москві – від 31 коп. за пуд. Одночасно пуд донецького антрациту на місці видобутку коштував 4 коп. [14]. Неодноразові звернення до влади підприємців нарешті досягли мети. Мито на імпортоване вугілля було встановлено спочатку в розмірі 2 коп., а пізніше 3 коп. і нарешті в 1891 р. – 4 коп. золотом за пуд [15]. Зважена політика уряду на підтримку вітчизняних вуглепромисловців у правовій площині дозволила створити в межах Донецького басейну потужну, розвинену й модифіковану паливно-енергетичну базу для всіх галузей промисловості. Зазначений підхід сприяв значному зменшенню витрат на постачання сировини, напівфабрикатів і палива. Модернізація виробництва зумовила покращення координації технологічного процесу. Матеріали й паливо стали максимально відповідати вимогам світового виробництва.

Із прийняттям митного законодавства в 90-х рр. XIX ст. купецтво отримало ще один важливий привілей. Так, згідно зі ст. 165 промислового Статуту купці мали право виписувати за свій рахунок через Департамент торгівлі та мануфактур при посередництві консулів і з дозволу міністра фінансів зразки необхідних іноземних виробів (устаткування, тканини, насіння с/г культур тощо), необхідних для виробництва в країні [16].

Разом з цим, відповідно до ст. 177 промислового Статуту купці-промисловці закріплювали за собою виняткове право користуватися новинками технічного прогресу або технічно вдосконалювати діюче приладдя. Про введення модифікованого устаткування та технічне покращення на підприємстві видавалося спеціальне посвідчення.

Інформація про видачу посвідчення публікувалася в «Правительственном вестнике» й «Вестнике финансов, промышленности и торговли» [17].

Отже, регулювання урядом наприкінці 90-х рр. XIX ст. підприємницької діяльності, особливо її промислового аспекту, допомагало стабілізувати економічну ситуацію в межах країни, підтримувало промислові центри, зокрема Лівобережну Україну, контролювало обсяги ввезення й тарифи на продукцію іноземних виробників. Створювалися умови для стабільної роботи вітчизняних товаровиробників, що в свою чергу надавало їм упевненості в постійності й правовій урегульованості торгово-промислових відносин на внутрішньому та зовнішньому ринках і отриманні прибутку. Відтак, купці-промисловці, вбачаючи сенс у своїй діяльності, прагнули розширювати виробничу базу своїх підприємств шляхом технічної модернізації.

Наприкінці XIX ст. відбулися значні зміни в правовому становищі вже саме купецтва як стану. 8 червня 1898 р. прийнято «Положение о государственном промышленном налоге», який набув чинності з 1 січня 1899 р. [18]. Закон дозволяв займатися промисловістю й без наявності гільдійських свідоцтв. На відміну від попередніх законів, об'єктом підприємництва ставав не сам підприємець, а підприємство.

Разом із введенням промислово-торгівельних свідоцтв та поступовою ліквідацією меж між станами, гільдійські свідоцтва втратили значення головного торгово-промислового податку, перетворившись на збір за належність до купецької верстви [19]. Відтепер гільдійські свідоцтва зберігалися й могли викуповуватися або ні при одночасному придбанні відповідних промислових свідоцтв [20]. Документи на промислові підприємства 1-3-го розрядів надавали право на придбання свідоцтва 1-ї гільдії, 4-5-го розряду – 2-ї гільдії.

Незважаючи на реформу 1898 р., що спричинила припинення безпосереднього зв'язку між підприємницькою діяльністю й належністю до купецького стану, купці й надалі відігравали важливу роль в промисловому житті Лівобережжя. Навіть напередодні Першої світової війни купці регіону складали еліту місцевого прогресивного промислового підприємництва. Відбулася своєрідна «кристалізація» купецького стану, у лавах якого залишалися представники регіонального династичного купецтва, статус якого в промислових колах ототожнювався з високим рівнем технічного розвитку та прогресу в сфері виробництва.

Головну роль серед інституціональних норм у залученні купецтва до якісного покращення своїх підприємств займали законопроекти, які регламентували форми підприємницької діяльності. Вони залежали головним чином від цілей, заради яких купець створював підприємство, спираючись при цьому на традиції, прецеденти та пристосовуючись до існуючого правового середовища. У пореформеній Російській імперії за типом утворення капіталу вирізняли одноосібні підприємства, засновані на кошти однієї особи або на нерозчленованому майні родини, та підприємства, що знаходяться в колективній власності кількох осіб чи навіть великої групи [21].

З останньої третини XIX ст. купецьке підприємництво охоплювало всі відомі організаційні форми: від одноосібного бізнесу до керівництва великими корпоративними й акціонерними підприємствами. При цьому багато купців, які займалися підприємництвом одноосібно, могли одночасно володіти акціями (паями), перебувати на посадах в асоційованих підприємствах.

При вивченні правової бази регулювання діяльності купецтва з точки зору розвитку та модернізації промисловості основну увагу привертають підприємства, які знаходилися в колективній власності (акціонерні товариства). Акціонерна форма виявилася для купців Російської імперії, зокрема й Лівобережжя, більш привабливою. Для великих купців – власників гігантських за розмірами коштів зазначена форма відкривала можливості залучення додаткових капіталів значно швидше, з меншим ризиком, ніж оформлення банківського кредиту, до якого вдавалися одноосібні підприємства [22].

Однією з найбільш поширених і традиційних форм організації капіталу в імперії стали торговельні дома як найближча за своєю структурою акціонерна форма для слов'янського менталітету купецтва. На початку 90-х рр. XIX ст. з 3149 власників торговельних домів в Російській імперії 66% належали купцям та почесним громадянам (майже всі почесні громадяни були вихідцями з лав купецтва, вони й надалі продовжували сплачувати гільдійські свідоцтва, але за законом належали до вищого міського станового розряду). Законодавчо-правовий статус торговельного дому було закріплено ще в маніфесті 1807 р. «О дарении купечеству новых выгод, отличий, преимуществ и новых способов для распространения и усиления предприятий». Цим актом установлювалося два різновиди купецьких товариств: товариство повне та на вірі (командитне) [23]. Купецькі торговельні дома виступали як торгово-промислові фірми, які безпосередньо брали активну участь у виробництві сировини та виробів. Тому рівень розвитку промисловості та модернізаційних процесів у ній прямо залежали від зростання концентрації капіталу в зазначеній формі.

За даними «Указателя действовавших в империи акционерных предприятий и торговых домов» під редакцією В.О. Дмитрієва-Мамонова, поширення купецьких торговельних домів продовжувалося й на початку XX ст. [24]. Кількість торговельних домів збільшилася на 68%. Як свідчать дані за 1904 та 1911 рр., серед власників переважав елемент купецтва разом з почесними громадянами. При цьому тільки невелика частина торговельних домів виникла до 1901 р., 80% були зареєстровані з 1902 по 1911 рр.

Для купецтва створення торговельного дому являло собою своєрідний етап переходу від «дикої» діяльності до цивілізованого європейського підприємництва. Завдяки певним перевагам, які надавав торговельний дім, збільшувалася можливість залучення додаткових (часто швидко необхідних) капіталів при одночасному зниженні фінансового ризику та державного контролю, що стосувався акціонерних підприємств. Великі та середні купецькі торговельні дома мали можливість оперативно реагувати на економічно-політичну, споживчо-виробничу, техніко-технологічну ситуацію в регіоні та за його межами, залучаючи необхідну кількість коштів для модифікації та модернізації виробництва, що відповідало вимогам розвитку соціально-економічних потреб в країні та світі.

Таким чином, дослідження правового підґрунтя діяльності купецтва Лівобережної України як складової частини Російської імперії дає змогу з'ясувати, що законодавство країни було спрямоване на підтримку вітчизняного підприємця та його інтересів. Це відобразилось у цілій низці законодавчих актів, положень і статутів. За допомогою зваженої політики царського уряду вдалося припинити засилля внутрішнього ринку закордонними товарами та зменшити вивіз сировини іноземцями, від чого програвали місцеві виробники. У сфері харчової, легкої та важкої галузей Лівобережної України, відбулися значні якісно-технологічні зміни, ініціаторами яких виступали саме купці. Дароване купецтву право на безмитне отримання європейських зразків новітнього устаткування й надання додаткових пільг за умов упровадження купцями на власному виробництві інноваційно-прогресивного обладнання позитивно вплинуло на стимулювання купецтвом якісного поліпшення своїх підприємств.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется правовая основа привлечения купечества к модернизации промышленности на материалах Левобережной Украины. Проанализировано законодательно-правовую базу Российской империи, регулировавшую предпринимательскую деятельность. На протяжении XIX в. складывалась правовая основа, которая постепенно расширяла возможности купечества, что составляло в исследуемый период ядро прогрессивного предпринимательства того времени. В конце XIX в. сформировался ряд

законодательных актов, направленных на стимуляцию и поощрение именно промышленной деятельности среди купечества, в том числе и на Левобережье.

SUMMARY

In article the legal basis of attraction of merchant class to industry modernisation on materials of Left-bank Ukraine is investigated. It is analysed legislatively-legal base of Russian empire that regulated enterprise activity. Throughout XIX century there was a legal basis which gradually expanded merchant class possibilities that made a kernel of progressive business of that time during the investigated period. In the end of XIX century was generated a number of the acts, directed to stimulate and encourage industrial activity among merchant class, including on the Left bank.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – СПб., 1898. – Т.1-2.
2. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Л., 1981. – 234 с.
3. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 81 с.
4. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3(468). – С. 16-41.
5. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России (1860 – 1914). – Л., 1991. – 267 с.
6. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914 г. – М., 1992. – 264 с.
7. Полный свод законов Российской империи (далі ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. – Т. 29. – №22418.
8. Бовыкин В.И. Предпринимательство и предприниматели России: от истоков до начала XX века. – М., 1997. – С. 39.
9. Горфинкель В.Я., Поляка Г.Б., Швандара В.А. Предпринимательство: Учебное пособие. – М., 2000. – С. 28.
10. Шляхов О.Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 36-38.
11. Весь Мариуполь и его уезды. – Мариуполь, 1910. – С. 137; Труды XXI съезда горнопромышленников Юга России. Ч. 1. – Харьков, 1897. – С. 117.
12. Бовыкин В.И. История предпринимательства в России / Кн. 2. Вторая половина XIX – начало XX века. – М., 1999. – С. 34.
13. Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – С. 39.
14. Koponenko K. Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654-1917). – Milwaukee, WI, 1958. – P. 135.
15. Труды Вольного экономического общества. – Т.1. – Кн.1. – СПб., 1900. – С. 52.
16. Бовыкин В.И. Назв. праця. – С. 45.
17. Там само. – С. 46.
18. ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 18. – № 15601.
19. Боханов А.Н. Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX в.) // Исторические записки. – 1986. Т. 114. – С. 278.
20. Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т.9: Законы о состояниях. – С. 532.
21. Валигурский Д.И. Предпринимательство: развитие, государственное регулирование, перспективы. – М., 2002. – С. 13.
22. Калмыков С.В. Организационные формы российского предпринимательства пореформенной эпохи // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 29.

23. Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века (численность, структура, состав) // История СССР. – 1990. – № 4. – С.88; Свод законов Российской империи. СПб., 1908. – Т. XI. – Ч. 2. – Ст. 7, Ст. 62.
24. Дмитрий-Мамонов В.А. Указатель действовавших в империи акционерных предприятий и торговых домов. – СПб., 1905. – Т. 2. – С. 47.

Надійшла до редакції 18.06.2008 р.

УДК 83'373.6

ЗВІДКИ ПІШЛА НАЗВА УКРАЇНА

Е.С.Острась

Проблема походження назви *Україна* викликала інтерес у багатьох поколіннях українських істориків, але ж і сьогодні за браком відповідних джерел ми не маємо більш-менш обґрунтованої і погодженої думки про поширення назви *Україна* на етнічні українські землі.

Увага до походження назви *Україна* значно зросла з проголошенням української державності і породила численну літературу з різними поглядами без однозначного вирішення. Більшість вчених сходяться на тій думці, що вказана назва по змісту означає пограничну територію. Так, М.С. Грушевський у свій час писав, що назва *Україна* означає пограничну територію, яка в XVI ст. сприймалася відносно середнього Подніпров'я, а згодом це «українське ім'я розширилося на всю територію українського народу» [1]. Цієї ж точки зору дотримувався О.О. Потебня [2], її прихильниками є сучасні дослідники: О.С. Стрижак [3], В.А. Ніконов [4], П.П. Толочко [5], Ю.О. Карпенко [6] та ін.

Близькі за своїми поглядами М. Андрусак, В.М. Русанівський, В.Г. Складенко, Г.П. Півторак, С. Шелухін, які без достатнього логічного обґрунтування вбачають у назві *Україна* «рідний край, країна, земля», зелені простори, утворені від дієслова *украяти*, тобто відрізати [7].

У цій роботі зроблена спроба на підставі вивчення джерел та літератури з'ясувати, як виникла і звідки пішла назва *Україна*. При дослідженні вказаної теми автор для побудови логічної структури роботи використав функціональний різновид методу системної єдності, а для з'ясування поширення назви *Україна* застосував сучасний метод контент-аналіз. Вказані методи дозволяють одержати неупереджену об'єктивну інформацію.

Термін *Україна*, як свідчать писемні джерела, бере свій початок з часів Київської Русі. Так, під 1187 р. з приводу смерті переяславського князя Володимира Глібовича у Київському літописі записано: «И плакашася по немь вси Переяславци ... о нем же краина много постана» [8]. У південноруських літописах домонгольського періоду *Україна* згадується ще двічі – під 1189 і 1213 рр. [9]. Аналіз літописних статей кожного разу чітко вказує, що у них йдеться мова про окраїнні території Переяславського, Галицького та Володимирського князівств. Отже, слово *Україна* у часи Давньої Русі ніколи не було власною назвою якоїсь конкретної території, а завжди означало лише її порубіжний характер.

У літописах і актових документах назва *Україна* вживається і в пізніші часи у контексті повідомлень про різні випадки, як-то: смерть князя, захоплення земель поляками або литовцями, напад кримських татар, район посухи тощо. Випадки вживання назв *Україна*, *Окраїна*, *країна* незаперечно засвідчують, що географічні кордони *України* ніколи не збігалися і ніколи не мали чітко окреслених меж. Середньовічні автори по-різному визначали територіальні межі *України*, але ні в кого не викликало сумніву її географічне походження.

На підставі всебічного і ретельного вивчення чисельних літописних матеріалів та актових документів другої половини XIII-XVII ст. академік П.П. Толочко, з властивою для нього глибиною аналізу фактичного матеріалу, аргументовано і переконливо доказав, що Україною позначалися окраїнні, віддалені від адміністративно-політичного центру порубіжні території, які з'являлися і зникали у відповідності до змін політичної карти Східної Європи XV-XVII ст. І незважаючи на те, підкреслює П.П. Толочко, що в ряді випадків ці слова написані з великої літери, вони ніколи не були власними географічними або політичними назвами, а завжди мали лише географічно орієнтований зміст [10].

Але ж назва *Україна* з'явилася, а згодом закріпилася за певно визначеною географічною територією. Територією, за якою закріпилася назва *Україна*, а потім звідти поступово поширилася і на інші землі, було, на наш погляд, Середнє Подніпров'я, яке довгий час теж було окраїною Литви, а потім Польщі на кордоні зі Степом. Але ж виникає питання, чому саме за Середнім Подніпров'ям (Південна Київщина і Переяславщина) закріпилася назва *Україна*, адже окраїн було багато? Для пошуку відповіді на поставлене питання звернемося до огляду логічної послідовності історичних подій у Середньому Подніпров'ї.

Середнє Подніпров'я мало багату і розкішну природу: родючі ґрунти, безкраї і безмежні степи, у яких водилися олені, лосі, табуни диких коней, стада диких кіз та ін.; у Дніпрі і численних великих і малих річках, затоках і протоках знаходилося багато різноманітної риби (білуга, осетер, севрюга, сом, сазан, судак, щука, лящ, тараня тощо) і раків; у дніпровських плавнях, які тяглися довгою смугою вздовж обох берегів Дніпра і були усіяні сотнями великих і малих островів, водилися дикі свині, бобри, видри, куниці та інші звірі і водяні птахи – гуси, лебеді, качки та ін.; у балках і байраках водилися лисиці, зайці, вовки та ведмеді. На численних островах, які так рясно були укриті добрими лісами, виростили і бортні дерева [11], а по берегам річок, озер, лиманів ріс густий очерет, який ховав «від людського ока протоки, які розділяють ці острова» [12]. Багата природа цього краю з давніх давніх приваблювала численну людність. Але ж у природних умовах Середнього Подніпров'я було багато і несприятливого для життя людей. У степах було недостатньо прісної води та солі, інколи довгий час стояли страшенна літня спека або лютий холод взимку, частими були спустошливі нальоти сарани, виникали і поширювалися епідемії чуми та холери – все це спричиняло людям, які там мешкали, багато страждань і горя [13]. До того ж, з кінця XV ст. Середнє Подніпров'я стало ареною грабіжницьких походів турків і кримських татар, які спустошували поселення, руйнували і палили оселі, забирали все, що можна було вивезти, брали у полон місцевих жителів і продавали їх у рабство. Турецько-татарські напади призвели до значного скорочення людності у Південній Київщині, у якій густота населення у першій половині XVI ст. складала всього 2 чоловіки на кв. км. [14]. Проте, незважаючи на ці прикрі обставини, цей край щорічно манив до себе поступово зростаючу людність. Селяни і міщани цілими гуртами уходили з маєтків південно-західної Київщини та суміжних з нею земель у майже безлюдні східні та південні околиці Київщини і Брацлавщини, які були окраїною Литовського князівства зі Степом. Ухідники, маючи досвід промыслової діяльності, на нових землях успішно займалися рибальством, мисливством та бортництвом. На зиму значна частина сезонних ухідників поверталася до своїх осель і поселень, продаючи набуте добро по дорозі, яка проходила по Дніпру повз Черкаси і Канів на Київ. Але ж деякі з них, ризикуючи своїм життям, залишалися на постійне мешкання в окраїні, за порогами Дніпра, закладаючи собі на островах, у степу, балках і ярах зимовища, хутори, пасіки тощо. Боротьба за виживання у Середньому Подніпров'ї вимагала від ухідників працьовитості, витривалості, відваги і мужності. А тому в окраїні виживали найбільш сміливі та енергійні люди. Через одно-два покоління на новоосвоєних землях вони ставали людьми іншого ґатунку порівняно з тими, які залишалися у західних землях.

Розвиток у Литві та Польщі в XV – першій половині XVI ст. товарно-грошових відносин сприяв зростанню натуральних і грошових повинностей селян та посиленню їхньої

залежності від феодалів. Шляхтичі, щоб мати якнайбільше продуктів для продажу на ринку, створювали власні багатогалузеві господарства – фільварки, у яких працювали поневолені селяни. Вироблену продукцію феодали продавали на місцевих і дальніх ринках, а там купували в основному предмети розкоші. Фільваркове господарство значно посилювало визиск селян. Пани, писав письменник-полеміст Іван Вишенський, примушували бідних підданих працювати на фільварках і день і ніч, забирали у них «коней, волів, овець, збирали грошові податки, витягували податки поту й праці, їх же лупили, оголювали, мучили, морили, гнали до ком'яг і шкут, незважаючи на погоду, і взимку, і влітку» [15]. Крім панщини та численних повинностей, які змушені були виконувати селяни, їх також залучали на будівництво замків, фортець, мостів, гребель, шляхів тощо.

У XVI ст. внаслідок поширення фільваркового господарства постійно зростала панщина та посилювалося свавілля шляхти. Щоб уникнути тягара повинностей та державних податків, найсміливіші селяни Волині, Поділля та Київщини почали дедалі частіше тікати у прикордонні зі Степом окраїнні землі, куди влада панів ще не дійшла. Численні втікачі віддавали перевагу небезпеці пограничного життя перед кріпацтвом. Були серед втікачів і міщани, і позбавлені сану священники, і шукачі пригод з мілкою та збіднілою шляхти [16]. З приводу залюднення Запоріжжя литовський дипломат Михайло Литвин, який був добре обізнаний у справі походження мешканців в Україні, у 1550 р. писав у своєму щоденнику, що втікачі у пошуках більш вигідного заробітку щорічно весною збираються на Київщині і, ознайомившись «з вигодами життя в низових місцях», «у скорому часі» набували там досвідченості і хоробрості і вже ніколи не поверталися до своїх осель і поселень [17]. Ухідники та втікачі поступово осідали і заводили свої господарства на землях Південної Київщини, що вплинуло на значне зростання кількості поселень на обох берегах Дніпра, Південного Бугу, Синюхи і Трубежа. Ватаги ухідників та втікачів, щоб захистити своє життя і майно від турків і кримських татар, змушені були озброюватися. Наприкінці XVI ст. Еріх Лясота, посол австрійського імператора до козаків Запорізької Січі, у своєму щоденнику зазначив, що «татари нападають дуже часто, і спокою від них майже ніколи немає», «а тому кожен селянин, їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку шаблю чи тесак» [18]. Через часті набіги татар усе населення України змушене було жити по-військовому, готове у першу – ліпшу годину відбити ворожий напад. У міру залюднення та озброєння мешканців Середнього Подніпров'я татарам давали усе більш рішучу і сильнішу відсіч.

Наприкінці XV ст. за дніпровськими порогами, в Україні Литовського князівства зі Степом, з поодиноких ухідників та масових втікачів сформувався новий соціальний стан людей під назвою *козаки*. Козак – це вільна озброєна людина. Дніпровські плавні, луки та степові простори Запоріжжя перебували поза будь-яким державним контролем. Це була буферна зона між володіннями Кримського ханства і польсько-литовських панів. А тому вільне життя (хоч воно і проходило в цьому краї на грані смертельної небезпеки) та багата на здобич природа приваблювали сюди людей, які вийшли з-під контролю литовського і польського урядів та панського володіння. Отже, колискою запорізького козацтва стало Середнє Подніпров'я, країна Литовського князівства, яка не мала чітко визначеного державного контролю і на перших порах постійного населення. Поселялися на окраїні також покозачені поляки, білоруси, росіяни, татари, грузини, вірмени, турки, молдаване та вихідці з інших сусідніх народів [19]. Козаки відмовлялися визнавати владу центральних властей, а замість призначених королівських старост створювали, об'єднуючись у громади, своє самоуправління, яким керували виборні особи. Тут були свій суд, фінанси і військо, яке захищало мешканців від частих нападів турків і татар. Кожний, хто прибував на землі окраїни, вважався вільною людиною і здобував право володіти і користуватися земельними угіддями нарівні з усіма і приймати участь у самоуправлінні, визнаючи за собою повну свободу політичної поведінки [20]. Обмаль фортець на південно-східних кордонах Литовського князівства сприяла тому, що козацтво осідало

на мешкання переважно у районі Канева і Черкас, у якому феодалі із-за частих нападів кримських татар довгий час не наважувалися селитися. А тому Канівське і Черкаське староства згодом перетворилися у район з численним козацьким населенням, яке ніяких повинностей не виконувало і вважало себе людьми вільними, незалежними від феодалів. З козаками з окраїнних зі Степом земель феодалі змушені були рахуватися, шукали шляхів їхнього підпорядкування державі. Так, у 1524 р. литовський уряд мав намір для охорони південних кордонів набрати на службу тисячу або дві тисячі козаків і «тих козаків по Дніпру на переправах (від Києва до Тавані – Е.О.) порозміщувати, щоб нам і Речі Посполитій ... служили і тих переправ стерегли і боронили...» [21].

Спочатку козацтво – це було тільки заняття промислами та походи на татарські улуси і турецькі фортеці, а згодом козаки почали поступово осідати на слободах і хуторах на постійне мешкання і займатися власним господарством на українних землях. Назва території поширилася і на її мешканців, козаків, яких тепер стали називати „українними козаками”. Так, кримський хан Девлет-Гірей у своєму листі до великого князя Сигізмунда-Августа у 1559 р. писав, що ваші «українні козаки» «безперестанно шкоди великі державі нашій чинять; ... овець, які на полі ходили, ... козаки ваші українні відібрали; коні, кобили й худобу, стада великі безперестанно беруть і на Україну вашу до Черкас і до Канева пригонять; також і каравани... на Дніпрі, коли вони переправлялися на Тавані, козаки ваші українні погромили і скарби чималі забрали, а цим нам шкода велика причинилася» [22]. Отже, Девлет-Гірей міста Черкаси і Канів вважав Україною, у якій проживали українні козаки. Цілком вірогідно, що кримський хан скористався назвою «Україна ваша», яка уже давно існувала серед місцевих жителів. Так, наприклад, у 1536 р. під час судового розгляду справи про збройний конфлікт, що стався між військовими службовцями Литви і мешканцями міста Канева, останні у своїх свідченнях Канів називали «замком українським» [23].

Незважаючи на чисельне зростання козацтва, грабіжницькі походи кримських татар у південноруські землі продовжувалися. Татари, агресія яких особливо посилилася після створення Запорізької Січі, спустошували у першу чергу козацькі поселення, які були розташовані в Україні, тобто у Середньому Подніпров'ї. Можливо, що саме у цей час була складена історична пісня, у якій розповідалося про тяжку долю мешканців України:

Зажурилась Україна, бо нічим прожити,
Витоптала орда кінями маленькі діти,
Котрі молодії – у полон забрато;
Як заняли, та й погнали до пана, до хана.

Складаючи цю пісню, народ з України добре усвідомлював, що тільки успішною боротьбою з ворогом можна було захистити своє життя, а тому, звертаючись до козаків, закликав їх: «Бери шаблю гостру, довгу та йди воювати!» [24]. Особливі надії козаки з українних земель покладали на Байду, під керівництвом якого були одержані гучні перемоги. А тому в історичній пісні з приводу його смерті сумує у першу чергу Україна [25].

Мужня боротьба козаків з кримськими татарами сприяла більш активному заселенню та господарському освоєнню Середнього Подніпров'я. Козацтво поживило безлюдні, хоч і багаті природою, південні степи. Козаки ціною величезних зусиль орали цілинні землі, будували селища, заводили садки фруктових дерев, займалися скотарством і промислами – рибальством, полюванням, бджільництвом, селітроварінням тощо. На городах запорожці вирощували капусту, огірки, кавуни, дині, редьку, буряки, цибулю, часник, гарбузи, тютюн та ін. На зимівниках розводили корів, овець, свиней, волів і коней; з птиць – гусей, качок та курей. Серед козаків було чимало і ремісників – ковалів, теслярів, бондарів, кушнірів, лимарів, ткачів, шевців, кравців та ін. Займалося козацтво і торгівлею продуктами сільського господарства і промислів. Черкаські і канівські козаки, наприклад, возили до Києва на продаж мед, віск, шкіри, сало, солод. Помітне

місце займала торгівля свіжою, в'яленою і соленою рибою. На гроші, одержані від продажу вироблених товарів, козаки купували зброю, порох, хліб, рибальські снасті, ножі, сокири та одяг [26]. Велике значення для козаків мала зовнішня торгівля, чому сприяли як територія їх розселення, так і природні шляхи сполучення: запорожці жили на перехрестку доріг між Литвою, Польщею і Росією з одного боку, Кримом і Туреччиною – з другого. Вони володіли кращою частиною того «великого водного шляху з варяг у греки», який споконвіку був відомий руським людям, що вів їх до Чорного моря, в Царгород і далі на схід. А тому уся торгівля Польщі, Литви і Південної Русі у XVI ст. була під контролем запорізьких козаків і велась через їх безпосереднє посередництво. Саме через Середнє Подніпров'я на Київ проходила, як зазначив Михайло Литвин, «давня, давно прокладена і добре відома дорога, що веде з чорноморського порту, міста Кафи, через ворота Таврики, на Таванську переправу на Дніпрі, а звідти степом у Київ; цією дорогою відправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії і Сирії на північ у Московію, Псков, Новгород, Швецію і Данію всі східні товари, а саме: дорогі камені, шовк і шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець та інші прянощі. Цією дорогою часто їдуть іноземні купці; вони створюють загони, іноді в тисячу осіб, які називаються караванами, і супроводять обози, що складаються з численних навантажених возів і нав'ючених верблюдів» [27]. На цій дорозі козаки з українних земель виконували обов'язки візників, човнярів, провідників, купців, здавали в оренду човни, що постійно приносило їм значні прибутки і збагачувало їх. Запорізькі козаки вели зовнішню торгівлю по морю і суходолу. По морю – з турками і татарами, греками і вірменами. У Туреччину вивозили хутра, шкіру, вовну, залізо, полотно, прядиво, канати, яловичину, баранину, живих овець, коров'яче масло, конопляну олію, рибу та ков'яр. Майже всі ці товари вироблялися в Україні. Турецьке купецтво привозило у Середнє Подніпров'я рушниці, пістолі, порох, кулі, свинець, барвисті тканини, обротьки, шлеї, каптани, свити, кожухи, сап'янові чоботи, шовкові тканини, сукно, сіль, вина, сир, лимонний сік, оливкове масло, ладан, скло, коси, ножі, бритви, ножиці, ізюм, волоські горіхи тощо. У Крим з Запоріжжя вивозили хутра, полотно, шкіру, коров'яче масло, тютюн. З Криму привозили сап'ян, сап'янове взуття, шовкові тканини, сіль, волоські горіхи та червоні вина. Поляки вели торгівлю то безпосередньо з самими запорожцями, то через посередництво козаків з турками і кримськими татарами. З Запоріжжя у Польщу вивозили на продаж коней, велику рогату худобу, хутра, в'ялену і солону рибу, сіль, сало, віск тощо. У Росії продавали харчові продукти, рибальські сіті, канати, полотно, прядиво [28]. Займалося запорізьке козацтво і чумацтвом, що теж давало їм відчутні прибутки. Отже, козаки, люди з окраїни, займаючись землеробством, скотарством, ремеслами, промислами та торгівлею, наповнювали Середнє Подніпров'я по обох берегах Дніпра активним економічним життям. Козацькі слободи і хутори відзначалися вищим рівнем добробуту порівняно з убогими селами покріпачених селян. Козацька громада викликала симпатію у всіх знедолених, пробуджувала у них прагнення до особистої волі і кращого життя. Козаків в Україні ставало все більше, поширювалася і територія, яку вони осягали, – від Середнього Подніпров'я на Південну Київщину і Брацлавщину. І на район Канєва і Черкас поширилася назва *Україна*, а мешканці цієї території колишні канівці, черкаси, кияни стали називатися українцями. Поступово українців ставало все більше і вони поширювали назву *Україна* «за межі земель, які первісно позначались цим словом» [29].

Цитовані та інші згадки терміна *Україна* переконливо засвідчують, що протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. термін *Україна* з прикордонної назви поступово набував значення конкретної географічної території – Середнього Подніпров'я, рівнозначного назвам Волинь, Поділля, Сіверія, Покуття та ін. Отже, Україна – це Середнє Подніпров'я на обох берегах Дніпра, територія, де мешкають козаки.

Слідом за козаками в Україну рухалася і шляхта, яка одержувала від польських королів грамоти на освоєні козаками землі, часом захоплювала їх і намагалася встановити

над козаками свою владу. У 1590 р. польський сейм, виходячи з того, що корона на кордоні за Білою Церквою має значні простори пустих земель, прийняв постанову про роздачу «тих пустирів на вічність особам шляхетського стану» [30]. На одержаних землях шляхті і магнатам дозволялося «замки закладати, міста і села на тих ґрунтах людьми осаджувати, костьоли і церкви божі фундувати, землі розробляти, будувати, стави і млини поправляти і всілякі пожитки собі там винаходити, ... і всіляких прибутків, чиншів, платежів, десятин, дяклів, данин і інших належностей, ... з людей і з усіх ґрунтів названих добр уживати» [31]. Жалуваними землями дозволялося розпоряджатися як власною спадщиною. Одночасно пани ставали старостами королівських маєтностей і почали будувати замки для наступу на козаків і захисту своїх володінь від татарських нападів.

Для з'ясування походження терміна *Україна* та його поступового поширення на сусідні з Середнім Подніпров'ям землі у другій половині XVI – першій половині XVII ст. заслуговують уваги дані літописів, актових документів, свідчення сучасників, праці іноземців та твори усної народної творчості.

Так, уже згадуваний Еріх Лясота наприкінці XVI ст. писав, що «я вважав украї необхідним мати друзями людей (козаків – Е.О.), на котрих звертає увагу не лише Україна, Волинь і Поділля, де вони мають велику підтримку, а й уся Польща» [32]. Отже, Еріх Лясота Волинь і Поділля не визнавав Україною.

У 1622 р. гетьман Петро Сагайдачний у листі до короля Сигізмунда III з обуренням писав, що пани Вишневецькі, Конєцьпольські, Потоцькі, Калиновські та інші захоплювали землі у Середньому Подніпров'ї з обох сторін Дніпра «на Украине властной предковечной отчизне нашей» [33]. Сагайдачний, захищаючи козацьке населення, яке пани хотіли «в подданство... себе наклонити», змушений був нагадати королю, що Україна ніколи не належала короні, а була освоєна і заселена декількома поколіннями запорізьких козаків, а тому є «предковечной отчизной нашей». Сагайдачному вдалося дещо поліпшити становище православного населення Середнього Подніпров'я, але ж після його смерті, як свідчать його сучасники, Україна «по обоим сторонам реки Днепра» зазнала «несносные бедствия» і «горестния отягощения от Поляков» [34].

Під час козацько-селянського повстання 1638 р. гетьман Яків Острянин, надсилаючи в Україну свої універсали, у яких закликав подніпровських козаків на боротьбу з польською шляхтою, виразніше окреслює територію України, у яку входило шість повітів: Черкаський, Уманський і Білоцерківський на правому боці Дніпра і Переяславський, Ніжинський і Лубенський – на лівому [35]. Після поразки військ Я.Острянина, згідно з С.Величком, «тут в Украине ляхи еще противу прежнего распространятся начали» [36]. У 1639 р. королівський староста Станіслав Конєцьпольський розташував у фортеці Кодак польський гарнізон, щоб «ляхи, там пребывая, – розповідає польський монах Сімеон Окальський, – и козаков туда из Украине идущих, перенимая, ловили, в Днепре топили» [37].

Варто зауважити, що автор Густинського літопису Україну 30-40-х років XVII ст. називає в одному ряду з Волинню і Поділлям [38].

Термін *Україна* у значенні конкретної території часто згадується у письмових джерелах та творах усної народної творчості часів антифеодально-визвольної війни 1648-1654 рр. Так, під 1647 р. Самійло Величко повідомляє про похід на Правобережжя польсько-шляхетських військ: «Ляхи многим числом в Украину пришли и по той стороне Днепра: в Чигирине, в Черкасах, и в иных заднепровских городех квартирами стали» [39].

Користувалися терміном *Україна* Богдан Хмельницький і його наступники. Так, на переговорах з польськими комісарами в Переяславі у лютому 1649 р. Хмельницький у своїй промові заявив: «За кордон на війну не піду, на турків і татарів шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич» [40]. Отже, Богдан Хмельницький

бачив свою державу в межах колишньої Південної Русі, у якій Україна була лише однією із складових частин.

У роки антифеодально-визвольної війни, яка набула всенародного характеру, значно зросла чисельність козацтва і посилились масштаби його дій, а тому і назва „Україна” поширювалася майже на всю територію, де воювали козаки. Після загибелі під Збаражем влітку 1649 р. козацького полковника Морозенка кобзарі з жалем співали:

Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаچه!
За тобою, Морозенку, Україна плаче [41].

Беручи активну участь у війні з польською шляхтою, покозачений народ став особисто вільним, шляхом стихійної займанщини захопив земельні володіння польських панів, створив свою державу, відновив православну віру, а тому на хвилі радощів від здобутків, досягнутих внаслідок війни, народ склав, як гадають історики, приблизно у 1649 р. пісню, у якій співалось:

То немає лучче, то немає краще,
Як у нас на Україні,
Що немає пана, що немає жида,
Не буде й унії [42]!

Отже, можна зазначити, що у часи антифеодально-визвольної війни термін „Україна” вийшов далеко за межі раніше покозаченого Середнього Подніпров'я на обох берегах Дніпра. Але ж слід сказати, що термін *Україна* внаслідок того, що не було досягнуто повної перемоги над польською шляхтою у роки антифеодально-визвольної війни та загострення відносин між різними верствами населення у часи руїни, не став назвою держави і не поширився на всі етнічні землі колишньої Південної Русі.

Для з'ясування територіальних меж України важливе значення мають неупереджені свідчення іноземців. Так, посол Венеції Альберто Віміна, який перебував у Чигирині в 1650 р., у своїй праці «Донесення про походження і звичаї козаків» визначав, що Україна – це країна козаків, «яка простирається від кордонів Київського воєводства до крайнього рубежу Запоріжжя, тобто на 90 миль простору по ту і другу сторону Дніпра» [43].

Г.Л. де Боплан, який довгий час мав різного характеру стосунки з запорізьким козацтвом і був добре обізнаний у назвах земель, у своєму творі «Опис України», який було написано близько 1651 р., зазначив, що татари іноді «вторгаються на Україну та Поділля» [44]. Отже, Поділля Боплан не визнавав Україною.

Архидиякон Павло Алепський, який у 1654 р. супроводжував антиохійського патріарха Макарія при проїзді його через Малу Русь, писав, «що в землі козаків (тобто в Україні – Е.О.) усі діти уміють читати, навіть сироти» [45]. Павло Алепський, як і його попередники – іноземці, також вважав, не визначаючи географічних кордонів, що Україна – це земля козаків.

Після Переяславської Ради 1654 р., щоб зберегти права політичної автономії і свою владу в країні козаків, гетьманат з політичних міркувань вважав за краще користуватися терміном «Мала Русь» [46].

З приводу назви *Україна* французький офіцер і дипломат (посол Франції у Польщі у 1648 р.) П'єр Шевальє, який у 1663 р. видав працю «Історія війни козаків проти Польщі», писав: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводств» [47]. Отже, і П'єр Шевальє не поширював назву *Україна* на землі Волині і Поділля.

Палкий прихильник возз'єднання України з Росією Феодосій Софонович, маючи щире бажання бачити свій народ об'єднаним в одній державі, не вказуючи ні географічних, ні адміністративних кордонів, свідомо у 1672 р. поширював назву *Україна* на всі колишні південноруські землі. З великим задоволенням Феодосій Софонович писав, що

у січні 1654 р. Богдан Хмельницький піддався «православному царю і великому князю Алексею Михайловичу ... з всею Україною по обоих сторонах Днепра» [48].

Необхідно відзначити і те, що козацькі літописці першої чверті XVIII ст. Григорій Грабянка і Самійло Величко назву *Україна* також не поширювали на Волинь і Поділля, визнаючи Україною тільки територію Середнього Подніпров'я. У XVIII ст. стереотип, що Україна – це окрема територія, яка рівнозначна іншим землям, ще залишався. Так, французький історик другої половини XVIII ст. Ж.-Б. Шерер писав, що «Україна має дуже родючі ґрунти, так само як Росія та Поділля» [49]. Тож Поділля за Ж.-Б. Шерером не є Україною.

Вольтер також дотримувався тієї думки, що Україна – це країна козаків. Анонімний автор «Історії Русів» наводить витяг з історичної праці Вольтера, у якій Вольтер, описуючи завоювальницькі походи шведського короля Карла XII, зазначив, що король, «продолжая поход свой из Польши на Москву, вдруг поворотил с дороги Московской в окрестностях Смоленских и направил поход свой в Украину, землю козаков ...» [50].

У XIX ст. М.І.Костомаров назву *Україна* помилково, як показав час, визнав явищем місцевим і тимчасовим, яке не обіймало ні всього народу, ні його території [51].

Підсумовуючи сказане, можна зі значною долею впевненості зробити висновок, що назва *Україна* пішла від перших поколінь запорізького козацтва з території обох берегів Дніпра Середнього Подніпров'я.

В останні десятиліття XVIII – першій половині XIX ст. завершилося формування української нації. Складання української нації сприяло духовному зростанню українського народу, що проявилось в інтересі до історії свого краю, до розуміння ролі історичної свідомості у самовизначенні людини, до пошуку тих рис, які органічно зв'язували окрему особистість зі своїм народом. Особливий інтерес викликали доленосні події в історії свого краю і його народу, у яких українське козацтво відігравало вирішальну роль. Широкий інтерес до історії українського козацтва викликав глибоку зацікавленість і до поширення назви *Україна*, яка дедалі набувала більш широкого територіального та етнографічного змісту.

Завершення формування української нації співпало з роками життя та поетичної творчості Т.Г.Шевченка, який у своїх творах зробив найбільш вагомий внесок у справу поширення назви *Україна* на етнічні українські землі. Дивись: «На вічну пам'ять Котляревському», «Тарасова ніч», «Думи мої, думи мої», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» [52] та ін., а також альбом малюнків «Живописна Україна».

РЕЗЮМЕ

В статті предпринята попытка выяснить происхождение термина *Украина* и его распространение на земли бывшей Южной Руси. Автор на основе всестороннего и тщательного изучения данных летописей, актовых документов, свидетельств современников, трудов иностранцев и произведений устного народного творчества показал, что Украиной в XV-XVII ст. называли окраинные, отдаленные от административно-политического центра порубежные территории, которые появлялись и исчезали в соответствии с изменениями на политической карте Восточной Европы. Территорией, за которой закрепилось название *Украина*, а потом оттуда постепенно распространилось и на другие земли, было заселенное запорожскими козаками Среднее Поднепровье, которое длительное время также было окраиной.

SUMMARY

The origin of the term *Ukraine* and its dissemination on the territory of the former lands of the South Rus is touched upon in the article. On the basis of comprehensive and thorough

studying of manuscripts' data, official documents, contemporaries' evidences, foreigners' works and folklore works the author has well-reasonly and convincingly proved that marginal and remoted from administrative-political center bordering territories which appeared and disappeared in accordance with changes on political map of the Eastern, Europe, were called as Ukraine in the XV-XVII centuries. The territory with the assigned name *Ukraine*, and which gradually had spread to other lands, was the so-called the Middle Dnieper Basin, populated with Zaporozhsky Cossacs; this very territory was also a marginal.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. До початку XI віку. – С. 2.
2. Потебня А. К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876 // Таранець В.Г. Арії. Слов'яни. Руси. Походження назв Україна і Русь. – Одеса, 2004. – С. 4.
3. Стрижак О.С. Назва річок Полтавщини. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963 // Там само.
4. Никонов В.А. Этнонимы. – М.: Наука, 1970 // Там само.
5. Толочко П. Назва «Україна» в південно руських літописах і актових документах // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 2-9.
6. Карпенко Ю.О. Походження назви «Україна» – загальної і власної // Ономастика та етимологія. Зб. наук. праць на честь 65-річчя І.М. Желєзняк. – К., 1997. – С. 85-86.
7. Склярєнко В. Україна: походження назви // Вісник Міжнародної асоціації українців. Науковий і культурно-освітній журнал. – 1991. – № 1. – С. 69.
8. Летопись по Ипатскому списку. – СПб.: 1871. – С.439.
9. Там само. – С.447, 490.
10. Толочко П. Назва «Україна» в південноруських літописах і актових документах // Київська старовина. – 1994. – №3. – С.2-9.
11. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х томах. – Т.І. – К.: Наук, думка, 1990. – С.78-82.
12. Боплан Г.Л. де. Опис України. – Львів: Каменяр, 1990. – С.41.
13. Там само. – С.85-87, 91-94.
14. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991. – С.80.
15. Вишенський І. Твори. – К.: 1986. – С.66-67.
16. Субтельний О. Вказ. тв. – С.80.
17. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - Вып. I. – К.: 1890. – С.53.
18. Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – №10. – С.99.
19. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Видання друге. – К.: Либідь, 1998. – С. 154.
20. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – С. 107, 108.
21. Хрестоматія з історії Української РСР: У 2-х томах. – Т.І. – К.: Рад.шк., 1959. – С.151-152.
22. Там само. – С.153-154.
23. Там само. – С.146.
24. Українські народні думи та історичні пісні. – К.: Веселка, 1990. – С. 115.
25. Там само. – С. 119-120.
26. Боплан Г.Л. де. Вказ. тв. – С.25; Голобуцький В. Вказ. тв. – С.105-106, 116.
27. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – С.51.
28. Яворницький Д.І. Вказ. тв. – С.411, 415-419.
29. Толочко П. Україна // Від Русі до України. Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. – К.: Абрис, 1997. – С.31.
30. Хрестоматія з історії Української РСР. – Т.І. – С. 126.
31. Там само. – С.127.

32. Лясота Еріх. Вказ. тв. – С.107.
33. Яворницький Д.І. Вказ. тв. – С.362.
34. Толочко П. Назва «Україна» в південноруських літописах і актових документах. – С.6.
35. Там само. – С.7.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само. – С.6.
39. Там само. – С.7.
40. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – С.225-226.
41. Українські народні думи та історичні пісні. – С. 142.
42. Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Богдан Хмельницкий. 1647-1657 // Укр. істор. журн. – 1990. – №9. – С.126.
43. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б.Хмельницком (1656 г.) // Киевская старина. – 1900. – Январь. – Т.XXIII. – С.66.
44. Боплан Г.Л. де. Вказ. тв. – С.46.
45. Мединский Е.И. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. – М.: 1954. – С.48.
46. Толочко П.П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII-XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – №3. – С.78.
47. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Томіріс, 1993 – С.38.
48. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наук. думка, 1992. – С.231.
49. Шерер Ж. - Б. Літопис Малоросії або історія козаків – запорожців та козаків України або Малоросії. – К.: Укр. письменник, 1994. – С. 19.
50. История Русов. – М.: 1846. Репринт. – К.: 1991. – С.208.
51. Толочко П. Назва «Україна» в південноруських літописах та актових документах. – С. 2.
52. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1982. – С.25, 45, 46, 49, 50, 51, 60, 61, 62, 292 та ін.

Надійшла до редакції 19.06.2008 р.

УДК 94 : 35.071.5(477)

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ УКРАЇНИ В 1917-1921 рр.

В.І.Шабельніков

Особливу увагу в історії адміністративно-територіального устрою (далі – АТУ) України привертають 1917-1921 рр., коли на її територіях діяли різні уряди та республіки, але зміни відбувались так стрімко, що реально у системі державного будівництва ці нововведення не встигали впроваджуватися.

В українській історіографії проблемі АТУ в 1917-1921 роках присвячено дуже мало праць. Серед них можна виділити роботи А.А.Недуха [1], М.Ф.Дмитрієнко [2], Б.М.Бабія [3], які у числі перших простежили деякі зміни в АТУ на території України в роки громадянської війни і в наступний рік і дійшли висновку, що радянська система влади об'єктивно була генератором адміністративно-територіального поділу країни. Однак в цих роботах ідеться здебільшого про проблеми територіальної організації політичного управління в перші роки радянської влади. При цьому питання розглядаються в основному в історико-географічному плані.

Тому в цій роботі аналізується історія адміністративно-територіальних змін в перші п'ять пореволюційних років на українській території, де в березні 1917 року було створено Центральну Раду, а пізніше проголошено Радянську владу та утворено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР), простежується політика різних урядів в цьому аспекті.

Щодо цього періоду, зупинимось на історичному огляді основних змін старої схеми АТП, особливостях цього періоду, зокрема, частих переглядах границь адміністративно-територіальних одиниць в ході воєнних дій, створення територіальних структур відповідно до центральних російських, залежність форм територіального поділу і організації місцевого самоврядування від правлячих сил і державного устрою країни.

На початок 1917 р. Україна була «Південно-Західним краєм» Російської імперії, який поділявся на дев'ять губерній, 86 повітів та 1652 волості [4]. Споконвічні українські Галичина, Буковина і Закарпатська Русь належали до імперії Габсбургів.

Лютнева революція 1917 року, прихід до влади Тимчасового уряду – усі ці події в імперії, яка розпалася на частини здебільшого за національним принципом, не давали можливості новій владі впритул підійти до питання зміни АТП. У країні відбувалися соціальні і національні революції, постійна боротьба окремих політичних сил за владу. Майже всі політичні сили, які приходили до влади в Україні, намагалися створювати нові територіальні одиниці або вносили певні зміни в дореволюційний АТП і формували відповідні органи державного апарату з метою змінити ситуацію на краще. Проте ліквідацію старого АТП і запровадження нового не можна було здійснити відразу, тому що для цього не було ні часу, ні коштів. Тому АТУ в Україні залишався в основному незмінним протягом громадянської війни, хоча окремі зміни все-таки відбувалися, як, наприклад, масове створення сільрад. Однак нововведення мали свою специфіку, яка полягала в тому, що землі України були розділеними свого часу між двома могутніми імперіями – Російською та Австро-Угорською, що визначило на значний термін своєрідність їх територіальної організації та органів управління.

Велике політичне значення в становленні незалежності України і початку нового устрою її території мала діяльність Центральної Ради в 1917-1918 роках. Згідно з III Універсалом Центральної Ради від 7 листопада 1917 року до території України визнано належними землі, заселені в більшості українцями. Це – Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Катеринославська, Таврійська (без Криму), Харківська, Херсонська та Чернігівська губернії, що поділялися на повіти та волості, тобто на Україні залишався старий, дореволюційний АТП. Проте в Універсалі була заявлена і така нова позиція, що остаточно встановлення кордонів УНР, зокрема, «прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене у відповідності з організованою волею народів» [5].

Перші самостійні кроки з встановлення території були зроблені в законі «Про адміністративно-територіальний поділ України», який було прийнято 6 березня 1918 року. Встановлювався новий поділ території УНР на землі, у числі 30, межі яких визначались за історичними, географічними, економічними і культурними принципами. Ці нові адміністративні одиниці охоплювали приблизно 3-4 попередні повіти і поділялись на волості, а останні складались з громад. Були визначені такі землі: Київ з околицями, Древлянська земля, Волинь, Погорина, Болохівська земля, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, Одеса, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Азовська земля, Половецька земля, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посем'я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків [6].

Велика роздрібленість територіально-адміністративних одиниць диктувалася потребами зміцнення на місцях позицій молодого держави. Проте через політичну і соціальну нестабільність в державі новий територіальний поділ не був впроваджений до життя і залишився лише на папері.

Гетьман П.Скоропадський, який прийшов до влади 29 квітня 1918 року, відмінив закон про адміністративно-територіальний поділ і повернувся до старої схеми АТП. Посади губернаторів і справників замінили відповідно на посади губернських і повітових старост. Київ, Одесу, Миколаїв було виділено в окремі адміністративні одиниці на чолі зі столичним і міським отаманами.

Згодом, оскільки національно-демократичні сили в ті часи не змогли відстояти незалежність України, її адміністративно-територіальним устроєм судилося займатися радянській владі.

24 грудня 1917 року в Харкові Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив встановлення на Україні радянської влади. Україна фактично ставала частиною Радянської Росії (РСФРР). До її складу увійшли вісім губерній: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Катеринославська, а також три повіти Таврійської губернії – Дніпровський, Бердянський і Мелітопольський [7].

Система поділу на губернії, повіти, волості і сільські громади зберігалася ще в перші місяці після Жовтневої революції 1917 року. Але в цю систему з середини 1918 року запроваджується економічний принцип організації нових адміністративних одиниць. Виникають більш міцні економічні центри, що об'єднують дрібні населені пункти в нові волості, волості – в нові повіти, повіти – в нову губернію.

Як велике досягнення української суспільно-політичної думки слід оцінити Акт злуки УНР та ЗУНР, проголошений 22 січня 1919 р. Від цього часу ЗУНР офіційно вважалася «Західною областю УНР». У ній зберігався старий австрійський поділ на округи. Але українським політикам так і не вдалося об'єднати західні і східні українські землі.

Перші важливі перетворення АТП відбулися в республіці в 1919 році, до її окупації військами Денікіна. Саме на долю радянського уряду України випало і нелегке завдання врегулювання ряду питань з проблеми кордонів між Україною і сусідніми державами. Колись це були землі губерній, які населяли значною мірою українці.

Проблема кордонів держави – одна з найболючіших у часи, коли йде мова про становлення, остаточне визначення приналежності ряду прикордонних територій, що впродовж тривалого часу, незважаючи на споконвічне проживання на них українського етносу, належали до інших губерній Росії, відповідно до встановленого АТП.

Розпочалися зміни АТП України ще в січні 1919 року, коли радянський уряд республіки своїм особливим розпорядженням від 16 січня 1919 року «Про включення Білгородського повіту Курської губернії до складу Харківської губернії» постановив включити за клопотанням Білгородського ревкому Білгородський повіт до складу Харківської губернії з огляду природного тяжіння цих територій [8].

За хронологією документів можна стверджувати, що в січні 1919 року владні структури обох губерній дійшли згоди про належність до України Путивльського та Гайворонського повітів. Незабаром, 5 лютого 1919 року, Раднарком УСРР, погодивши питання з ВЦВК та РНК РСФРР, видав декрет «Про Донецьку губернію» [9]. Нова, як вказано, тимчасова адміністративна одиниця створювалася з двох повітів Катеринославської губернії – Бахмутського та Слов'яносербського з центром у Бахмуті [10]. До складу Донецької губернії ввійшли також деякі частини Шахтинського і Таганрогського округів, які входили до складу Війська Донського РСФРР. Це 18 повітів з містом Таганрог і селищем Шахти та ін.

Утворення нової губернії пояснювалося особливим значенням Донбасу, який відіграв особливу роль у республіці як паливна база в роки громадянської війни для успішного її закінчення.

У цілому територіальні зміни відбулися не на користь України. Принаймні деякі дослідники вважають саме так. Протягом 1920 року порівняно з 1917 роком територія республіки, де була встановлена і діяла радянська влада, зазнала таких змін: 1. До РСФРР відійшли 4 повіти на Півночі; 2. Україна знов одержала Таганрог та ряд інших територій Облесті Війська Донського (РСФРР); 3. Значно зменшилася територія Во-

линської губернії, західні повіти якої внаслідок радянсько-польської війни 1920 року відійшли до Польщі. З 12 повітів Волинської губернії до складу Польщі приєднали 7, а в складі УСРР залишилися лише 5 повітів: Житомирський, Заславський, Новоград-Волинський, Овруцький, Старокостянтинівський, більша частина Острозького, 2 волості Рівненського, 5 волостей Кременецького повітів. Західноукраїнські землі у складі Східної Галичини й 7 повітів Волині, які були окуповані поляками в 1919 році, майже 20 років були відірвані від України.

Одночасно в перші роки радянської влади було порушено й питання про внутрішнє територіальне перегрупування, тобто виділення нових губерній та повітів.

Після прийняття III Всеукраїнським з'їздом Рад 10 березня 1919 року першої радянської Конституції України було проведено реформу АТУ, в результаті якої територія республіки розподілялася на 11 губерній: Київську, Подільську, Херсонську, Таврійську, Донецьку, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Волинську, Одеську. Влада на місцях переходила до партійних осередків і рад робітничо-селянських депутатів, які цілком контролювались партійними комітетами.

З метою укріплення влади на місцях продовжувалася політика пошуків найбільш оптимальних територіальних одиниць. Особливо помітними виглядають зміни на Півдні республіки, в межах Катеринославської та Херсонської губерній. 29 квітня 1919 року з Херсонської губернії було виділено новий Криворізький повіт. Мета його утворення – створити вагомий промисловий комплекс, що поєднував би залізну руду Криворіжжя, Нікопольський марганцевий район та заводську, переробну промисловість Катеринослава.

10 травня 1919 року за рішенням ЦВК України Херсонська губернія була розділена на дві: Одеську з центром у великому промисловому і портовому місті Одесі і Херсонську, центр якої було перенесено з Херсона до Миколаївка [11].

Один з відомих спеціалістів з питань державного будівництва О.Г.Алексєєнко вперше наводить дані про адміністративно-територіальний поділ України в 1919 році. У дев'яти губерніях існувало 99 повітів, 1813 волостей, 20804 села і 146 заштатних міст. В усіх цих ланках було створено 23 тис. виконкомів, де працювало 75 тис. осіб [12].

Однак у цьому документі, який мав відношення і до України, нова влада не ставила за мету відразу розпочати грандіозну, дуже потрібну країні кардинальну перебудову АТП. Поділ території законодавчо скрізь залишався в основному таким, як і століття раніше.

Як вважає М.Ф.Дмитрієнко, причин такого становища чимало. На її думку на той момент не існувало ще обґрунтованої концепції майбутнього внутрішнього устрою. Не були з'ясовані принципи, за якими мали відбуватися зміни, комплекс засад, що лягли б в основу перерозподілу в бік його оптимального вдосконалення. Все це вимагало значного часу. Необхідно було залучити до цієї роботи не тільки місцеві сили на рівні органів влади рад, представники яких виявлялися часто некомпетентними для вирішення проблеми в масштабі регіону [13].

Після розгрому білогвардійців на півдні України і визволення нових територій Всеукраїнський ревком 28 січня 1919 року видав вдруге постанову про розділення Херсонської губернії на дві: Одеську і Херсонську, а 13 березня 1920 року – про перейменування останньої в Миколаївську [14].

Вище вже зазначалося, що спочатку 1919 року виникла тимчасово Донецька губернія, як одиниця АТП. Після звільнення Донбасу від денікінських військ почався новий етап радянського будівництва. 29 грудня 1919 року був створений Донецький губревком, який 4 січня 1920 року розглянув питання про межі Донецької губернії [15]. Концентрація виробництва в районі, віддаленість від колишнього центру Катеринослава, нагальна потреба в активізації відбудови та налагодження роботи шахт, заводів, транспорту – все вказувало на те, що Донбасу необхідно мати сильний губернський апарат. Тому на початку 1920 року адміністративні межі губернії та її повітів безперервно змінювалися. Вони

були остаточно вирішені лише постановою ВУЦВК від 16 квітня 1920 року «Про затвердження кордонів і складу Донецької губернії» [16]. На відміну від 1919 року тепер у Донецьку губернію, крім Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії, увійшов Маріупольський повіт цієї ж губернії, а також Старобільський повіт, кілька волостей Ізюмського та Куп'янського повітів Харківської губернії, Таганрозький округ і ряд станиць Донецького та Черкаського округів Облaсті Війська Донського [17].

На 1920 рік припадає ще одна значна зміна в АТП України, коли з'явилися дві нові губернії. У травні 1920 року представники ревкомів двох повітів – Бердянського та Мелітопольського, що раніше входили в Таврійську губернію і були відірваними від промислових центрів Катеринослава та Олександрівська, провели нараду, на якій було вирішено створити нову губернію з центром у м. Олександрівську, яка пізніше перейменована на Запорізьку. 15 серпня 1920 року було створено Кременчуцьку губернію [18].

Отже, на кінець 1920 року територія УСРР за АТП поділялася на 12 губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Одеську, Миколаївську, Кременчуцьку, Катеринославську, Олександрівську (з 1921 р. – Запорізьку), Донецьку, а в жовтні 1921 р. з південної частини Таврійської губернії була створена Кримська АСРР, яка входила до складу РСФРР.

Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні 1920 року була майже на 15 відсотків більшою, ніж до 1917 року, а кількість волостей, на базі яких пізніше утворилися райони, досягла 1900 одиниць. З метою подальшого вдосконалення АТУ республіки в жовтні 1920 року її уряд приймає постанову, яка ставить завдання перед місцевими органами влади в питаннях будівництва адміністративно-територіальних одиниць і скорочення волостей. Пропонувалося при їх утворенні виходити із середньої кількості населення в 10 тисяч чоловік [19].

Слід відзначити, що в Україні у 1921 році все ще відбувались числені зміни поділу окремих губерній, повітів, волостей. У цей період були створені Жмеринський повіт в Подільській губернії, Коростенський і Полонський – в Волинській, Геничеський – в Запорізькій, Шостенський – в Чернігівській. Було ліквідовано Ананівський повіт в Одеській губернії. Переяславський повіт з Полтавської губернії було переведено в Київську. Порівняно з передреволюційним часом на початок 1922 року кількість адміністративних одиниць на території УСРР збільшились таким чином: губерній – з 8 до 12, повітів – з 86 до 102, волостей – з 1652 до 1989 [20].

У результаті перший етап реформи системи АТУ (1917-1921 рр.) мав певний економічний ефект, ослабив засилля бюрократії. Відбувалася також еволюція способу і органів державного управління. Хоч як і раніше влада формально належала радам і їх виконавчим комітетам, проте фактично керівництво здійснювали партійні органи. У наступні роки досвід України в проведенні адміністративно-територіальних перетворень 1917-1921 рр. був успішно використаний радянською владою при створенні нової системи АТУ.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные административно-территориальные изменения на украинской территории в 1917-1921 гг., рассматриваются внутренние и внешние обстоятельства преобразований в ряде губерний и волостей, эволюция системы местного управления.

SUMMARY

The main administrative-territorial changes in Ukraine in 1917-1921 are analyzed. External and internal circumstances of reforms in some gubernias and volost are investigated. The development of the system of local government is studied.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Недух А.А. Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української РСР у 1919-1978 рр. // Архіви України. – 1979. – №5. – С.59-67.
2. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919-1920 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – №6. – С.68-78; 2004. – №1. – С.43-52.
3. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). Вид-во Акад. наук України, 1961. – 384 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.1, оп.2, спр. 231, арк. 49; Пам'ятки України: Історія та культура. – 1991. – №2. – С.16.
5. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1996. – С.400.
6. Там само. – Т.2. – С.181-182
7. Хронологічне зібрання законів, указів Президії В.Р., постанов і розпоряджень уряду УСРР. – Т.1. – 1917-1941. – К., 1963. – С.16.
8. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины (СУ УССР). – Харьков, 1919. – №3. – Ст. 27. – С.28.
9. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т.1. – С.30.
10. Бугай М.Ф. Депортації населення з України // Український історичний журнал. – 1990. – №10-11. – С.100.
11. ЦДАВО України, ф.1, оп.1, спр. 1, арк. 39.
12. Алексеенко А.Г. Городские Советы Украинской ССР (1917-1920). – К., 1960. – С.124.
13. Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрою України в 1919-1920 рр. Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1994. – С.76.
14. Недух А.А. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР (1919-1970 рр.). – Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С.199.
15. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф.7, оп.1, спр. 56, арк. 4; ф.р.-1163, оп. 1, спр. 2, арк. 18-20.
16. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР). – Харків, 1920. – №7. – Ст. 121. – С.180-181.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К., 1970. – С.37.
18. СУ УССР, 1920. – №23. – Ст. 463. – С.666.
19. Там само.
20. ЦДАВО України, ф.1, оп.3, спр. 611, арк. 2.

Надійшла до редакції 18.06.2008 р.

УДК 327 (477)

ПОЛІТИКА США ЩОДО УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ЇЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

О.В.Крапівін

Події останнього часу дуже актуалізували місце та роль України в зовнішній політиці Сполучених Штатів Америки. Світові ЗМІ оцінюють візит американського президента Дж.Буша в Київ на початку квітня 2008 р. як найвищу точку в американо-

українських відносинах за останні 10 років. Буш приїхав до столиці України для підтримки курсу Києва на членство в НАТО і закріплення впливу Вашингтону на владу в Україні. Аналогічну позицію США займали в останнє десятиріччя XX ст., тільки тоді головним питанням був ядерний статус України, й тому Вашингтон мав намір (як, до речі, й сьогодні) зробити нашу державу послабленою, лишивши її ядерної зброї. Замість цього США запропонували Україні стратегічне партнерство.

Дослідники приділяли увагу питанням україно-американських відносин 90-х років XX ст. [1]. Але на жаль, в українській історичній і політичній науці практично немає комплексних, ґрунтовних робіт, потреба в яких дуже назріла. Громадськість України повинна знати і оцінювати реалії проблеми.

Із часу набуття незалежності Україна послідовно виявляла прагнення підтримувати тісні відносини зі США як могутньою наддержавою, статус якої визначається їх економічною і військовою могутністю, впливом на міжнародні фінансові організації, лідерством у розробці і впровадженні новітніх технологій. Перші кроки на міжнародній арені незалежна Україна робила під пильним наглядом з боку США. Американський фактор був присутній усюди. Які б питання не доводилось Україні вирішувати в перші роки незалежності, всі вони так чи інакше торкалися США. Та це й не дивно, адже Україна на хвилі ейфорії та «романтизму» вбачала в Сполучених Штатах союзника, гаранта та еталона демократії, а США, в свою чергу, бачили в Україні можливість поширення свого впливу в Центрально-Східній Європі.

Однак налагодити партнерські і довірливі відносини зі США вдалося не одразу. Хоча спочатку потенціал розвитку відносин між Україною та США був досить не поганий, він не був реалізований через «ядерну спадщину» України. Ядерне питання було вирішальним для визнання незалежності України світовою спільнотою.

Початком формування сучасних відносин між Україною та США можна вважати кінець вісімдесятих років минулого століття. Вже починаючи з цього часу провідні аналітичні школи США стверджували про неминучість проголошення незалежності в Україні, відзначаючи при цьому геополітичну важливість країни для забезпечення безпеки в регіоні [2]. Головною передумовою успішного розвитку України вважалась послідовна підтримка з боку США, бо за прогнозами, без такої підтримки шлях України до незалежності пролягав би крізь міжетнічні конфлікти, диктаторські режими та економічну кризу, що, в свою чергу, призвело б до потрясінь та нестабільності в регіоні. Але разом з тим багато хто вбачав в незалежній Україні саме небезпеку для стабільності регіону, а не новий історичний шанс для Європи. Цим пояснюється досить суперечливе ставлення до України з боку провідних західних країн, зокрема і США, які були досить обережними в питаннях, що стосувалися українського статусу в міжнародній політиці. Так під час зустрічі першого заступника міністра закордонних справ України А.Зленка з заступником шефа підуправління Держдепартаменту з питань Радянського Союзу Куртісом Кемманом у вересні 1990 р., на запитання про можливість розширення безпосередніх зв'язків США з Україною той відповів, що США підтримує відносини з Радянським Союзом, а будь-які зв'язки з республіками мають бути узгоджені з Москвою [3].

Цей приклад є гарним свідченням того, що до кінця 1991 р. офіційні кола США перебували в досить неоднозначній ситуації: з одного боку, перед ними стояла чітка установка не робити жодних кроків, які б могли загрожувати стабільності Радянського Союзу (хоча існує думка, що останнього удару по Радянському Союзу завдала саме Америка – О.К.), з іншого – вони не могли не бачити процесів, що йшли в Україні, де вже простежувалося прагнення до незалежності.

До розпаду Радянського Союзу американська адміністрація на чолі з Президентом США Дж.Бушем-старшим всерйоз не передбачала можливості дезінтеграції СРСР та існування його республік як незалежних держав, про що свідчить візит американського

лідера до Києва у серпні 1991 р., буквально за декілька днів до проголошення незалежності України. Тоді перед українськими парламентаріями він заявив: «Свобода – це не те саме, що незалежність. Американці не підтримують тих, хто прагне до незалежності задля того, аби замінити колишню тиранію місцевим деспотизмом. Вони не допомагатимуть тим, хто підтримує самовбивчий націоналізм, базований на етнічній ненависті» [4]. Це був початок доктрини так званої «курячої сліпоти» або «котлети по-київськи» суть якої полягала в тому, що офіційний Вашингтон не підтримував українських прагнень до незалежності, оскільки це б означало підтримку екстремістського націоналізму, тобто порушення безпеки в регіоні. Виступ Буша у Верховній Раді УРСР також засвідчив про лояльне ставлення до Михайла Горбачова як до політичного партнера.

Треба відзначити, що не всі в правлячих колах США ставились до України скептично. У 1991р. Г.Кіссінджер висловив занепокоєння з приводу того, що серед російськомовного населення України ведеться активна агітація проти проведення референдуму з приводу незалежності України, а також стосовно постійних заяв російських офіційних представників про «приналежність» України до Росії, яка раніше чи пізніше поверне її собі.

Після візиту Дж.Буша в Україну, у вересні-жовтні 1991р. відбувся у відповідь візит української делегації Верховної Ради на чолі з Л.Кравчуком, який тривав 8 днів. На той час це була дуже важлива зовнішньополітична подія як для самої України, так і для визнання її Сполученими Штатами. В ході візиту відбулась зустріч Л.Кравчука з Дж.Бушем, під час якої президенти обговорили майбутнє місце України в історії « нової Європи » Дж.Буш, запевнив українського спікера в тому, що докладе зусиль, щоб переконати Росію у мирному вирішенні спірних питань. Забігаючи вперед необхідно відмітити, що багато таких запевнень так і залишились запевненнями країни, яка у стосунках з будь-якою державою керувалась тільки своїми власними, національними інтересами.

Навіть перед всеукраїнським референдумом щодо незалежності України, який відбувся 1 грудня 1991 р., посадові особи з адміністрації Дж.Буша-старшого не сподівалися, що за неї проголосують етнічні росіяни [5]. Це було наслідком політики США, спрямованої на сприяння Росії стати єдиною наділеною всіма повноваженнями, спадкоємницею СРСР та якомога швидше перебрати на себе всю радянську зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну структуру, успадкувати надпотужний ракетно-ядерний потенціал.

При цьому роль інших країн нинішнього СНД просто применшувалася. За твердженням посла України в США Ю.Щербака, американська влада з 24 серпня (після путчу в Москві) до 1 грудня 1991 р. переживала процес переоцінки цінностей і зміни своїх зовнішньополітичних орієнтирів [6]. І все ж таки як не намагались Сполучені Штати ігнорувати українське питання 25 грудня 1991р., після складання М.Горбачовим повноважень, Дж.Буш у зверненні до нації заявив про визнання Сполученими Штатами української незалежності. Цього дня США також визнали й інші нові незалежні держави – Росію, Білорусь, Вірменію, Казахстан та Киргизстан. А вже 22 січня 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між Україною та США. В лютому 1992 р. до Вашингтона була відряджена українська делегація для організації дипломатичного представництва України в США. 5 травня перший посол України в США Олег Білорус вручив вірчі грамоти президенту Дж.Бушу. А 10 червня 1992 р. перший посол США в Україні Роман Попадюк (до речі, має українське походження) вручив вірчі грамоти президенту України Л.Кравчуку.

Особливе значення для становлення державної незалежності України та її визнання Сполученими Штатами мав офіційний візит до США у вересні-жовтні 1991 року делегації Верховної Ради України на чолі з Леонідом Кравчуком. З Дж.Бушем вони підписали спільну заяву про українсько-американські відносини і розбудову демокра-

тичного партнерства, а також угоди про торговельні відносини, про сприяння інвестиціям, про здійснення програми «Корпус миру» США в Україні, та про гуманітарне і науково-технічне співробітництво. Відразу після цієї поїздки стартувала справжня лавина візитів офіційних делегацій України до США. За вісім місяців 1992 року їх відбулося понад тридцять. І більшість з них чекав теплий прийом ділових кіл та обережний інтерес офіційних представників. Однак американська офіційна сторона проявляла стриманість, на відміну від ділових кіл, які спочатку проявляли неабиякий інтерес до новоствореного українського ринку збуту, вбачаючи в ньому довгострокові перспективи.

Якщо 1991 рік пройшов для українсько-американських відносин під знаком поступового зближення, то наступний рік ознаменувався насамперед безпрецедентним зростанням тиску на Україну. Сполученні Штати вимагали від України одного – негайно і безумовно відмовитися від ядерної зброї. Питання про ядерний потенціал України посіло перше місце в порядку денному україно-американських відносин. Вірогідніше за все саме ці проблеми не дали реалізувати українським дипломатам позитивний потенціал у відносинах з США.

З 5 по 11 травня 1992 р. відбувався візит президента України Л.Кравчука до США. в ході якого було підписано спільну заяву про україно-американські відносини і розбудову демократичного партнерства, а також угоду про торгівельні відносини, про захист інвестицій тощо. Президент України провів ряд зустрічей з найвищими посадовими особами США, зокрема з президентом США Дж.Бушем. Під час переговорів українська сторона запевняла американську про свою рішучість відмовитися від ядерної зброї, але в обмін на гарантії безпеки з боку США, що було продиктовано відкритою антиукраїнською політикою Росії [7]. Така ситуація зрозуміло непокоїла український політичний істеблішмент, який виявляв побоювання щодо розвитку найгіршого сценарію розвитку з Росією.

Починаючи з кінця 1992 р. на Україну поступово збільшується тиск з боку США через невирішеність головного питання – чи відмовиться Україна від ядерної зброї чи ні. Поступово позиція США стає все більш жорсткою та безкомпромісною. Нерідко така американська позиція носила характер відкритого ультиматуму. Так Дж.Буш, який на той час вже програв вибори демократу Білу Клінтону, 8 січня 1993 р. під час зустрічі з віце-прем'єр-міністром В.Шмаровим заявив: «Якщо Верховна рада не ратифікує договір про СНО-1 та ДНЯЗ відповідні висновки зробить і нова адміністрація» [8].

Доля третього у світі за потужністю ядерного арсенату України з моменту проголошення її незалежності і приблизно до середини 1996р., залишилась пріоритетним питанням практично на всіх контактах України із Західними державами та Росією. Ця проблема була в епіцентрі міжнародної політики. На час розпаду колишнього СРСР на території України знаходились 222 ядерних носіїв. Відповідно до умов Договору про скорочення наступальних озброєнь (СНО) за цими носіями числилося сумарно 1594 ядерних боєприпасів. Крім того, на території України знаходилася значна кількість тактичних ядерних боєприпасів, вивезених Радянським Союзом з території країн-членів колишнього Варшавського договору напередодні розпаду СРСР.

Без'ядерний курс України вперше був проголошений ще у Декларації про державний суверенітет від 16.07.90 р., яка засвідчила прагнення України дотримуватись трьох без'ядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Прагнення набути без'ядерного статусу було неодноразово підтверджено і в наступних документах Верховної Ради, зокрема і у заяві українського парламенту від 24 жовтня 1991 р. де проголошувалось ряд принципових положень, які визначили позицію України в сфері ядерного роззброєння, а саме було викладено, що Україна проводитиме політику, спрямовану на знищення ядерної зброї у мінімальні строки. Ці документи ви-

значили основні напрямки ядерної політики України, і позиція України головним чином базувалась на них [9].

Перший раунд переговорів між Україною та США з приводу ядерної спадщини відбувся у жовтні 1991 р. На ньому було озвучено позицію України щодо ядерного питання. Вона включала такі положення: по-перше, Україна розглядає себе повноправним власником ядерної зброї і має підстави нею користуватися; по-друге, Україна усвідомлює усю відповідальність за ядерний арсенал; по-третє, Україна дотримуватиметься трьох без'ядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Ще тоді згідно угоди про спільні заходи щодо ядерної зброї підписаної між Україною, Росією, Білоруссю та Казахстаном в Алма-Аті 21 грудня 1991 р., почалося поступове вивезення тактичної ядерної зброї з території України в Росію. Однак на той час Росія не була в змозі прийняти на своїй території таку кількість зброї, причому постійно з'являлась інформація в ЗМІ що Росія всупереч своїм обіцянкам не знищувала ядерний арсенал. Тому 12 березня 1992 р. Л.Кравчук заявив про зупинення виведення тактичної ядерної зброї з території України, що було також підтверджено у постанові ВРУ від 9 квітня «Про додаткові заходи забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу». Але згодом, згідно угоди між державами-учасниками Співдружності Незалежності Держав щодо стратегічних сил від 30 грудня 1991 р. [10], вивезення тактичної ядерної зброї відновилось і до кінця травня 1992 р. тактичні ядерні боеприпаси були повністю вивезені з території України.

Треба зазначити, що консультації та переговори між Україною та США на початку 90-х років відбувались неактивно. В той час часті переговори Україна проводила саме з Росією. Так важливі переговори щодо майбутнього ядерної зброї відбулися 11 квітня 1992р. в Москві. В них взяли участь міністри закордонних справ Білорусі, Казахстану, Росії та України. Українська сторона висунула чіткі вимоги щодо вивезення ядерної зброї зі своєї території: надання гарантій національної безпеки Україні з боку ядерних держав, фінансова допомога та отримання відповідної компенсації [11].

США в свою чергу активно почали брати участь у переговорах з Україною тільки в середині 1992 р. Так у квітні 1992 р. в Україну прибули спеціальний помічник президента США з питань безпеки Едвард Х'юїтті та заступник міністра оборони Пол Вулфовіц, які під час переговорів зайняли принципову позиції щодо без'ядерного питання. Треба відзначити, весь процес переговорів щодо роззброєння України пройшов у дусі чи то пропозицій та обіцянок, чи то погроз, тиску та відвертих ультиматумів з боку США, навіть лунали такі заяви нібито Україна становить потенційну загрозу Сполученим Штатам. На фоні безпроблемної відмови від ядерної зброї Білорусі та Казахстану, США та Росія не хотіли навіть чути про вимоги України та продовжували політику тиску на неї.

Наступним визначальним етапом переговорів з питання роззброєння стала Лісабонська конференція з питання технічної допомоги новим незалежним державам, під час якої 23 травня 1992 р. був підписаний відомий протокол до Договору про СНО-1, який був укладений між СРСР та США 31 липня 1991 р. Згідно протоколу Україна, разом з Білоруссю та Казахстаном, взяла на себе зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава. Переговори про виробку тексту проходили дуже важко. Українська сторона наголошувала на включенні до ст.2 положення, яке передбачало б забезпечення рівноправного та послідовного виконання договору на території чотирьох країн правонаступниць СРСР [12], а також на гарантіях своєї національної безпеки від можливої загрози силою з боку будь-якої ядерної держави та на створенні Росією системи спільного контролю за незастосуванням ядерних стратегічних наступальних озброєнь, розташованих на території України.

Для США те, що Україна висуває вимоги, було нестерпним, американські представники постійно тиснули та погрожувала українській стороні вживанням «додаткових заходів», тобто, як політичних, так і економічних санкцій з боку Сполучених

Штатів. Така позиція була продиктована тим, що факт підписання Лісабонського протоколу фактично означав би визнання України власником ядерної зброї, що розташовувалась на її території. Таким чином було б юридично затверджено право України на отримання відповідної фінансової компенсації за матеріали, які містилися в боєголовках. Так, в перших, після підписання протоколу, офіційних візитах представників України до США, останні постійно наполягали на скорішій ратифікації ВРУ Договору про СНО (хоча сенат США ратифікував Договір про СНО лише 1 жовтня 1992 р.), побоюючись того, що ядерний потенціал України незаконно «розійдеться» по всьому світу, про що вони неодноразово попереджали. Українська сторона зі свого боку наполягала на отриманні фінансової допомоги та гарантій [13].

Наприкінці жовтня 1992 р. новим президентом був обраний демократ Білл Клінтон, що дещо обнадіяло українських політиків щодо пом'якшення позиції США в питанні ядерного роззброєння. Однак останні продовжували свою політику щодо українського питання в дусі попередньої, республіканської адміністрації. Тобто наголос робився на без'ядерний статус України як на основну передумову для розвитку партнерських відносин з Україною. На відміну від прогнозів українського істеблішменту щодо можливої зміни позиції нової адміністрації, ця позиція не тільки не змінилась, а стала ще більш жорсткою. Стало очевидним, що США готові віднести Україну до країн-ізгоїв. На той час у самих США щодо України домінували дві протилежні концепції. Основний прибічник першої – Збігнев Бжезінський – вважав, що Україна – ключовий чинник європейського розвитку, основна перешкода поширенню влади Росії на пострадянському просторі [14]. Другої прибічник був Ірвінг Крістол, на його думку, Україна приречена стати напівпротекторатом Росії, бо Україна є найголовнішою ланкою зовнішньополітичних інтересів Росії, які підуть на все за для повернення своїх «спокоєвчих імперських земель» [15].

23-25 березня 1993 р. США відвідала українська урядова делегація для проведення переговорів. Українська сторона висунула пропозицію щодо отримання гарантій безпеки ще до того як ВРУ ратифікує договір про СНО-1. Знову постало питання про компенсації, зокрема, фінансування технічних програм ліквідації стратегічної наступальної зброї, технологічну допомогу для подолання екологічних наслідків і т.д. Також було запропоновано створення цільового міжнародного фонду ядерного роззброєння за участю США, Японії та міжнародних організацій. США зі свого боку дуже цікавила відповідь на питання: чи ратифікує український парламент необхідні договори, якщо отримає всі необхідні гарантії та чи влаштує Україну сума американської допомоги. Переговори проходили дуже важко, не в останню чергу через негативну думку громадськості щодо процесу роззброєння України. Вважалося, що Україна взагалі не хоче відмовитись від ядерної зброї, а лише намагається розіграти ядерне питання щоб «вибити» більше поступок з боку США. І все це відбувалось на фоні заяви КНДР про свій вихід з ДНЯЗ та початок розвитку своєї ядерної програми.

Стосовно позиції Росії до ядерного питання, то вона не бажала визнати Україну правонаступницею ядерної спадщини Радянського Союзу, крім того, і російські політтехнологи дуже вдало та старанно використовували «проблемне» питання для дискримінації України на світовій арені. Але всі намагання Росії щодо формування негативного іміджу «неслухняної» України стали марними через те, що Дума РФ прийняла відому постанову щодо м. Севастополь. Таким чином український суверенітет був поставлений під сумнів. Така зухвалість не могла не викликати негативну реакцію світового співтовариства, зокрема і США. До того ж ще 25 грудня 1991р. Президент Росії Б. Єльцин видав указ в рамках якого передбачалось використання атомної зброї без згоди країн, на території яких воно було розміщено, і без консультації з іншими державами співдружності [16]. Для України це були докази небезпідставності її вимог щодо отримання гарантій безпеки з боку провідних ядерних держав.

23 жовтня 1993 р. був підписаний рамковий договір між Україною та США щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї, а також запобігання розповсюдженню зброї масового знищення. В договорі були визначені загальні умови та механізми надання Україні допомоги за програмою Нанна-Лугара. 18 листопада 1993 р. ВРУ ратифікувала Договір про СНО-1 із 13 застереженнями що стосувались «надійних гарантій своєї національної безпеки, надання, достатньої міжнародної фінансової і технічної допомоги та повернення Україні компонентів ядерної зброї для їх використання в мирних цілях або компенсацію їх вартості» [17].

Відразу після ратифікації ВР договору прослідувала бурхлива реакція з боку Вашингтона та Москви, які заявляли про невизнання такої ратифікації. США апелювали до зобов'язання України знищити всю ядерну зброю, що містилося у листі Л.Кравчука на адресу Дж.Буша від 7 травня 1992р. (США розглядали лист як невід'ємну складову Лісабонського протоколу – О.К.). Вперше Україна опинилась за крок до світової ізоляції. Україну звинуватили в ухилянні від виконання зобов'язань взятих нею та зафіксованих в документах, що визначали зовнішньополітичний курс України на без'ядерний статус. Після візиту до Києва 18 грудня 1993р. У.Перрі, С.Телбота та В.Мамедова для проведення переговорів у даному ключі українська сторона відмовилась від проведення переговорів на рівні експертів, наголосивши при цьому на проведенні зустрічі на найвищому рівні [18].

12 січня 1994 р. до Києва прибув Б.Клінтон, який зустрівся з Л.Кравчуком. На останнього було вчинено безпрецедентний тиск, С.Телбот пізніше писав: «Клінтон та Крістофер (державний секретар США), яким не властиво вичитувати голів держав цього разу зробили виключення. Вони сказали Кравчуку так відверто, наскільки це було можливим, що якщо він відмовиться від вже досягнутих домовленостей, то це стане серйозним регресом у відносинах України як з Росією, так і з США» [19]. За результатами зустрічі президентів України та США відбулась прес-конференція під час якої Б.Клінтон сміливо заявив, що всі боєголовки будуть вивезені з території України протягом двох-трьох років.

14 січня 1994р. три президенти: Л.Кравчук, Б.Клінтон та Б.Єльцин – підписали відому тристоронню заяву, яка покінчила з питанням «де? коли? як?» Україна стане без'ядерною державою [20].

Основними положення тристоронньої заяви були:

1. Україна отримує гарантії національної безпеки відразу після набуття чинності Договору про СНО-1 та приєднання до ДНЯЗ. Такі гарантії надасть їй і Велика Британія;

2. США та Росія зобов'язались поважати суверенітет України, утримуватись від застосування сили чи погрози силою, а також від економічного тиску;

3. США та Росія зобов'язались надати технічну та фінансову допомогу Україні для демонтажу ядерної зброї і зберігання матеріалів, що розщеплюються;

4. Контроль України над розукомплектуванням і знищенням стратегічних ядерних боезарядів на території Росії;

5. Надання Україні справедливої та своєчасної компенсації за вартість високозбагаченого урану з боку Росії та США [21].

Реакція світової спільноти була переважно позитивною, на відміну, від ВРУ, яка дала заяві різко негативну оцінку. Депутати закликали не визнавати положень заяви, навіть була спроба винести на порядок денний питання про імпічмент президенту.

3 лютого 1994 р. ВРУ зняла застереження щодо ст.5 Протоколу до Договору про СНО, ухваливши Постанову №3919-ХП. Вже 16 листопада 1994р. ВРУ ухвалила Закон про приєднання України до ДНЯЗ з шістьма застереженнями, які стосувались переважно таких питань, як підтвердження за Україною права власності на ядерну зброю, попередження проти використання загрози силою чи сили, а також про використання

економічного тиску з боку ядерних держав. У пункті 6 цього закону було зазначено, що закон вступає у силу після надання ядерними країнами гарантій безпеки Україні. 5 грудня 1994 р. в ході Будапештського саміту держав-учасниць НБСЄ відбувся обмін ратифікаційними грамотами за Договором про СНО. З цього моменту документ набув чинності і почав діяти [22].

Завершенням епопеї з українським ядерним арсеналом можна вважати перше червня 1996 р. Саме тоді остаточно завершився процес вивезення з території України стратегічних ядерних боєприпасів до Росії.

Відмова від ядерної зброї була одним з важливих питань, яке Україна прийняла не в останню чергу задля поглиблення відносин зі Сполученими Штатами. Але негативний «осад» все ж залишився. І хоча політика обох американських адміністрацій щодо України в період «ядерного гейту» була жорсткою та безкомпромісною, думка провідних політичних діячів США була протилежною. Провідний представник реалістичної школи міжнародних відносин Джон Мершаймер із Чикагського університету розкритикував політику США стосовно української ядерної зброї з двох причин. По-перше, він доводив, що Україна припустилася фатальної помилки відмовившись від ядерної зброї, розташованої на її території після розпаду СРСР. Він наголосив, що уряд Сполучених Штатів «хоче змиритися з фактом, що Росія може спустошити Україну», тому, що «США неспроможні захистити Україну, а Україна неспроможна захистити себе». По-друге, він переконував, що ідея розширення НАТО на Польщу, Угорщину, Словаччину, Чеську республіку лише підштовхне Росію до відновлення своєї військової гегемонії у Києві, аби не допустити приєднання України до НАТО [23]. Ця точка зору була також підтримана Баррі Позером, провідним фахівцем із військового планування Масачусетського інституту технології. Він доводив, що без ядерної зброї Україна не зможе захищатися під час звичайної війни з Росією. Їх висновки були однозначними: США мали не тиснути на Україну, а допомогти фінансово на утримання ядерного арсеналу, проведення політичних, економічних та соціальних реформ за для ефективного протистояння поширенню впливу Росії на пострадянському просторі.

Для США питання ядерного роззброєння було питанням принципу. Політика Сполучених Штатів була чіткою – тільки Росія має володіти ядерною зброєю. Така політика була продиктована рядом факторів: по-перше, офіційний Вашингтон побоювався, що ядерна зброя може бути нелегально продана за кордон, насамперед країнам-ізолятам, що ускладнювало б розподіл сил на світовій арені, по-друге, наявність ядерної зброї в трьох (не враховуючи Росію) пострадянських республіках звели б до нуля усі спроби світового співтовариства регулювати процес режиму ядерного розповсюдження, а також автоматично переставали діяти багатосторонні міжнародні договори, які були укладені з метою регулювання режиму ядерного нерозповсюдження. Крім того, для Сполучених Штатів була б просто неприпустима ситуація коли окрім Росії, ще три країни колишнього Радянського Союзу володіли ядерною зброєю. І, нарешті, останнє, без процесу ядерного роззброєння на теренах колишнього Радянського Союзу процес формування європейської безпеки, проголошений в рамках НБСЄ зазнав би поразки. США використовували різні засоби впливу на Україну тому що вона на відміну від Білорусі та Казахстану, висунула умови, на яких була згодна відмовитися від ядерної зброї.

Можна стверджувати, що Україна на погляд США, які завжди керуються тільки своїми геополітичними інтересами, розглядалась як засіб послаблення позицій Росії в регіоні, а не як незалежна держава, суб'єкт міжнародних відносин, хоча де-юре США визнали Україну. На початку травня 1993 р. під час закритого засідання Ради національної безпеки США було затверджено нову політичну стратегію стосовно України. Стратегія передбачала посилену підтримку України з метою перешкоджання об'єднуючій ролі Росії на пострадянському просторі [24]. В рамках цієї стратегії в червні 1993 р. посол США з особливих доручень привіз в Україну проект вже

згадуваної Хартії українсько-американського партнерства, основою якої було положення про готовність України стати без'ядерною державою і передати свої боеголовки Росії. Цікавим моментом тут є те, що на той час всі питання щодо «українського роззброєння» були узгоджені з російською стороною, причому українська сторона в більшості випадків не була проінформована про такі консультації [25].

16-19 лютого 1993 р. колишній президент США Р.Ніксон, під час свого візиту в Україну, провів зустрічі з президентом України та прем'єр-міністром Л.Кучмою. До останнього тоді була прикута пильна увага американських ЗМІ, як до реформатора, який до того ж не походив на людину колишньої радянської партійної номенклатури. 14 січня 1994 р. відбулося підписання відомої тристоронньої заяви президентів України, США та Росії, що закріпила домовленості країн з питань ядерного роззброєння, компенсації та надання гарантій.

РЕЗЮМЕ

В статті дана оцінка політики США в отношении України в началі 90-х років ХХ століття, основний зміст якої зводиться до того, що Вашингтон, оказав тиск на Київ, добився відмови України від володіння ядерною зброєю.

SUMMARY

In the article the estimation of policy of the USA is given in regard to Ukraine at the beginning of 90th of XX century, basic sense of which is taken to be, that Washington, taking on the rebound on Kiev, obtained the waiver of Ukraine of possessing by her by a nuclear weapon.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Страны бывшего СССР и Европейская безопасность. – Материалы международной конференции. – М., 1994; Бжезинский З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – М., 1998; Його ж. План для Європи // Політика і час. – 1995. – №5; Його ж. Україна у геостратегічному контексті. – К., 2006; Гончар Б.М., Гончар Ю.Б. Ставлення США до проблем інтеграції країн Центрально-Східної Європи в західноєвропейські об'єднання // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1996. – Вип.72; Камінський Є.Є., Шашкевич А.В. Політика США щодо України. – К., 1998; Мошес А. Політика Запада в отношении Украины // Мировая экономика и международные отношения. – М., 1996. – №2; Международная и европейская безопасность и Украина. – Донецк, 2008 та ін.
2. Збігнев Бжезинський. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів-Івано-Франківськ, 2000. – С.46-47, 92-93; Taras Kuzio. Ukraine: The Linchpin of Eastern Stability// The Wall Street Journal Press (European Edition). – №9 (May 11). – P.10.
3. Зленко А. Дипломатія і політика. – Х.: Фоліо, 2003. – 348 с.
4. Голос України. – 1991. – №252.
5. Камінський Є. Два ювілеї. США – Україна: становлення партнерства // Президентський вісник – 2001. – 1 вересня. – С.7-9.
6. Щербак Ю. Позначені безпрецедентним динамізмом. До 5-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною і США // Політика і час. – 1996. – №1. – С.4.
7. Литвин В. Зовнішня політика України / Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.634.
8. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та

- сучасний стан. – К., 1997. – С.494.
9. Заява Верховної ради України про без'ядерний статус України // Відомості Верховної ради (ВВР). – 1991. – №31. – С.10-15; Звернення Верховної ради України до парламентів і народів світу // Відомості Верховної ради. – 1992. – №8. – С.199; Постанова Верховної ради України Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу // Відомості Верховної ради. – 1992. – №29. – С.405.
 10. Угода між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил // Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіційне видання. Том 1: 1990-1991 рр. – К., 2001.
 11. Нариси з історії дипломатії України. – С.634..
 12. Зленко А. Дипломатія і політика. – С.356.
 13. Протокол до Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь // Зібрання чинних договорів України / Під редакцією А.Зленка: МЗСУ, офіц. вид. – К., 2001 – С.69-73.
 14. Бжезинський З. Вказ. праця.
 15. Програма допомоги Нанна-Лугара почала реалізовуватися 1991 року, коли Конгрес США схвалив закон, поданий на розгляд сенаторами Семом Нанном та Річардом Лугаром. Згідно цього закону загальний обсяг допомоги у 1992-95 р. становив \$357,06 млн.
 16. Попов Г. Жесты и манифесты // Корреспондент. – 2004. – №16 (105). – С.66.
 17. Постанова ВРУ «Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року, і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року» // Відомості Верховної Ради. – 1993. – №49. – С.464.
 18. Зленко А. Дипломатія і політика. – С.420.
 19. Talbot S. Hand of Russia. – NY Press. -2001. – P.49.
 20. Трехстороннее заявление Президентов России, США и Украины / Україна на міжнародній арені: Зб. документів та матеріалів. У 2-х кн. – К., 1998. – Кн.1. – С.98-101.
 21. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї / Закони України: Зб. док. У 16 т. – К., 1996. – Т.14. – С.361-369.
 22. Про виконання Президентом України та Урядом України рекомендацій, що містяться в пункті 11 Постанови Верховної Ради України «Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 року і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 року» // Відомості Верховної Ради. – 1994. – №22. – С.147; Закон України Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року // Відомості Верховної Ради. – 1994. – №47. – С.421.
 23. Peter Rutland. Conference on Ukraine national security// Tranzition – Yel University Press, W.D.C. – 1995. – №5. – P.12-45.
 24. Unated States Security Strategy for Europe and NATO. – Washington, 1996. – P.4.
 25. Телбот Струуб. Билл и Борис: Записки о президентской дипломатии. – М., 2003. – С.157.

Надійшла до редакції 10.06.2008 р.

УДК 327.8-32

НАТО В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ США наприкінці 1990-х – початку 2000-х років

М.О.Володіна

Пропонована стаття є продовженням дослідження авторки з питань співробітництва США та Великої Британії в реформуванні Північноатлантичного альянсу (НАТО) в 90-ті роки XX ст. [1]. Йдеться про таку маловивчену сторінку зовнішньої політики Вашингтона, як роль Альянсу в здійсненні європейського вектору зовнішньополітичної концепції США після закінчення «холодної війни».

Кінець XX початок XXI століття завершився тріумфом для американської зовнішньої політики: не існує більше претендентів на домінування в Європі, а це означає, що США можуть не хвилюватись, що в даному регіоні може знову виникнути загроза для національної безпеки США, схоже на зразок того, як це було за часів Першої і Другої світових війн, а також «холодної війни». Не зважаючи на великі зміни, які відбулись на світовій арені за останні десятиліття, Європа продовжує залишатись важливим союзником і партнером США. Крім того, в Європі розміщена велика кількість американських військовослужбовців, Європа – це єдине місце на землі, де на постійній основі за межами американської території розміщені американські тактичні ядерні боеприпаси. Зрозуміло, військово-стратегічне значення Європи для США не обмежується лише тим, що цей регіон є стратегічною військово-американською базою. Американська присутність в Європі має важливе значення і для захисту економічних інтересів США. Важко недооцінити і геостратегічне значення Європи для Сполучених Штатів: адже без військових баз та підтримки союзних країн захист життєво-важливих інтересів США в самій Європі і за її межами став би набагато складнішим і потребував би більших зусиль. Після розпаду СРСР та закінчення «холодної війни» у відносинах між країнами-членами НАТО і США виникло ряд непорозумінь та невідкладних завдань, які потребують нового підходу у їх вирішенні. І лише вироблення нової політичної стратегії може їх або зберегти, або ще більше ускладнити. Сполучені Штати звичайно хотіли б знаходитись в однополярній системі, де б вони володіли положенням гегемона, і іноді вони діють так, наче однополярна система існує. З іншого боку, великі держави надали б перевагу багатополарній системі, в якій вони могли б переслідувати свої інтереси власними силами, уникаючи при цьому обмежень, примусу і тиску єдиною наддержави. Вони відчувають стремління Америки до глобальної гегемонії [2].

У Сполучених Штатів лише один спосіб досягнути максимального зближення з ситуацією однополярності. Він полягає в тому, що «глобальність має своїх помічників». Для цього Америці слід знайти можливість свого роду контролю над другим за значенням регіоном землі – Західною Європою. На європейські країни – члени НАТО припадає 60% населення всього Північноатлантичного союзу і більше 60% загальної чисельності військових сил Альянсу. Професор Каліфорнійського університету М.Трахтенберг доходить висновку, що «Сполучені Штати зробили ставку на систему міжнародної безпеки, яка базується на могутності їх армії. Європа продовжує робити ставку на розвиток регіону. Європейському вибору, можливо більш ефективному на більш довгий період часу, присутня відносна дипломатична непослідовність» [3]. Але укріплення американської імперії породить «образи» і небезпеку в майбутньому. «Ми можемо прийти до того, що потравимось нашою силою, дамо поштовх безрозсудній політиці, заснованій на нав'язуванні своєї системи і нашої ідеології усьому решта світу» [4]. Врахуємо при цьому, що Пентагон витрачає на роз-

виток військової галузі 28 тис. дол. на одного солдата, в той час як західноєвропейці в середньому 7 тис. доларів.

Отож, безумовне лідерство Сполучених Штатів Америки у світі після закінчення «холодної війни» стало актуальною темою дискусій, як серед політиків, так і серед спеціалістів-міжнародників. Говорячи про причини домінування США, більшість дослідників вказують на такий факт – як домінуюча роль, яку відіграють Сполучені Штати у провідних міжнародних організаціях [5].

Атлантичний напрямок – найбільш пріоритетний для США [6]. Отже, можна погодитись з думкою дослідників, які вважають, що саме через посередництво створених міжнародних організацій США відіграють провідну роль у міжнародних справах [7]. І серед цих інститутів особливе значення для офіційного Вашингтону має Північноатлантичний альянс.

Об'єднуючи два найбільш економічно розвинуті регіони планети – Північну Америку та Західну Європу, НАТО протягом більш ніж півстоліття залишалось наймогутнішим в історії військовим союзом. Провідні позиції Сполучених Штатів у світі здебільшого зумовлені їхнім лідерством в Північноатлантичному альянсі. Втрата цієї першості в результаті розпаду НАТО чи втратою альянсом колишніх військово-силових можливостей не може не підірвати і позицію США. Поряд із цим в останні декілька років ситуація в НАТО розвивається таким чином, що подібна перспектива стає все більш реальною [8].

Протягом ХХ століття основним завданням американської зовнішньої політики в європейському напрямку було недопущення військово-політичної гегемонії однієї держави на континенті. Незважаючи на великі зміни, які відбулись на міжнародній арені за останні десятиліття, Європа продовжує залишатись найважливішим союзником і партнером США [9].

Закінчення холодної війни розділило позиції країн в європейській політиці в галузі оборони і безпеки. По-перше, зникла «радянська загроза» і в цих умовах союзники по обидва боки Атлантики могли вже не боятись того, що власні зусилля європейців в галузі оборони і безпеки можуть бути використані радянською стороною. По-друге, в кінці 1980-1990-х років різко збільшились темпи західноєвропейської інтеграції і в цих умовах зберігається ситуація, у відповідності до якої Західна Європа була «економічним гігантом», залишаючись в той же час «військово-політичним карликом» [10]. Діалог між США і Західною Європою з військових проблем розвивався на протязі останніх десятиліть не просто. Вашингтон болісно поставився до намагань західноєвропейців збільшити свою самостійність у військовій сфері. А після приходу до влади нової республіканської адміністрації у січні 2001 р. цей діалог став ще складнішим.

Військово-стратегічне значення Європи для Сполучених Штатів не виключається тією обставиною, що даний регіон фактично залишається провідною американсько-військовою базою за межами США. Американська військова присутність в Європі має суттєве значення і для захисту економічних інтересів США. Необхідно зазначити і геостратегічне значення Європи для Сполучених Штатів: адже без військових баз та інфраструктури союзних країн, доступних американцям завдяки угодам з європейцями в оборонній сфері, захист життєво важливих інтересів США в самій Європі і за її межами був би набагато складнішим [11].

Зацікавленість Сполучених Штатів у збереженні військово-політичної присутності в Європі не викликає сумнівів. З точки зору американської еліти, НАТО не зуміло належним чином адаптуватись до нових умов, які виникли у світі після закінчення «холодної війни», тому невизначеність політики Північноатлантичного альянсу тягне за собою ряд проблем та дискусій, як між самими його членами, так і з боку світової громадськості щодо нового курсу.

Події початку 1990-х років у колишній Югославії мали величезне значення для початку поступового, а потім стрімкого перегруповання основних гравців у НАТО. Збентеження і обурення охопили Альянс, що виявився неготовим і не оснащеним для розв'язання кризи за межами зони відповідальності та врегулювання кривавого внутрідержавного конфлікту (події у Косово в 1998 р. це підтвердили – М.В.) [12].

Водночас Євросоюз об'єктивно має усе для того, щоб через декілька років мати в своєму розпорядженні реальні військові сили, здатні діяти, як сумісно з НАТО, так і проводити самостійні військові операції. Європейський Союз, в принципі, здатний створити ефективні сили швидкого реагування для забезпечення захисту від загроз, які можуть виникнути, як на території континенту, так і за його межами [13].

Отже, Європейський оборонний проект загалом видається добре обґрунтованим. Європа має чималий військовий потенціал, але через практичні та процедурні обмеження Європейський Союз зараз не здатен виконувати військові операції. До того ж, Вашингтон перманентно вдається до односторонніх дій та інколи демонструє специфічне розуміння європейських інтересів. Пропозиція створити європейські сили, незалежні від Сполучених Штатів, які будуть здатні виконувати миротворчі операції в неспокійних сусідніх регіонах, здається розумною. Європейський Союз заявляє про власну політику безпеки, але він нерозривно пов'язаний з американською безпекою в Європі. То чи рухаються ЄС і США в тому ж самому напрямку? Чи мають вони спільні або близькі погляди на загальноєвропейську стратегію? Дискусії тривають. Під час «холодної війни» Сполучені Штати захищали країни Європи від Радянського Союзу, поширюючи свої принципи, але після того, як ця загроза зникла і безпека в Європі зросла, розпочалось загострення відносин, зменшилась стабільність, виникли нові загрози і тому головним завданням є створення нової ефективної системи безпеки. Цілком зрозуміло, що США не хочуть втрачати свої позиції, якими вони володіли протягом півстоліття, але з іншого боку, зрозуміле бажання країн Європи: вони прагнуть самостійності. З цією метою й було створено ЄС. Намагаючись об'єднати зусилля, країни Європи прагнуть економічно протистояти США, та все ж у сфері безпеки у них не існує чіткої програми. Тому у відносинах між ЄС і Сполученими Штатами розпочався новий етап – етап обговорення нової спільної трансатлантичної стратегії.

Намагання виправити дисбаланс, який існує в НАТО, відбулося декілька разів; так в ході Вашингтонського саміту Альянсу (квітень 1999 р.) була прийнята «Ініціатива оборонних можливостей» (Defense Capabilities Initiative), головною метою яких було підвищення рівня взаємодій в ході майбутніх спільних операцій. У відповідності з даною ініціативою передбачалось збільшення рівня мобільності військових сил Альянсу, їхньої витривалості в бою, реорганізація військового командування [14].

Значна зміна у відносинах США з західноєвропейськими союзниками відбулась між жовтнем 1998 р. і березнем 1999 р. Тоді, в жовтні, Сполучені Штати прикликали нанести удар по Югославії, не маючи формального доручення чи згоди Ради Безпеки ООН. Європейська половина НАТО заперечила такому виразному самоствердженню блоку. Але в березні 1999 р. західноєвропейська частина НАТО вже не змогла встояти перед американським тиском. Мова йшла, перш за все, про те, щоб вийти за межі ст.5 Вашингтонського договору про створення Північноатлантичного союзу (військовий напад на одну державу буде означати напад на всіх – М.В.). Американські дипломати наголошували на тому, що в майбутньому «НАТО змушений буде мати справу в основному з проблемами, які виходять за рамки ст.5» [15]. І їм вдалося переконати партнерів.

Головними ознаками реформи, яку проводила команда Клінтон-Олбрайт, полягали в тому, що Північноатлантичний союз повинен в Європі тримати свої двері відкритими і поповнювати свої ряди. Адміністрація Клінтона не планує обмежувати географічні рамки Альянсу. Мотивація тут була здійснена під час інтенсивного обміну думками в ході Мадридського (1997 р.) саміту: європейська безпека не базується

більше на визначенні чіткої загрози чи на геополітичній калькуляції, які дають ясно виражену лінію потенційної конфронтації. Ціллю НАТО стає створення інститутів, які не мають попередніх обмежень, умовою вступу являється створення певного набору вимог [16]. До квітневого саміту 1999 р. американські офіційні лиця стали стверджувати, що політика НАТО має бути спрямована на розширення і що нові, додаткові місії, повинні бути додані до вже існуючого репертуару Альянсу [17].

Розширення географічної зони Альянсу як допомога Вашингтону у його глобальній місії (вихід за межі Європи, глобалізація функцій НАТО) – теж один з важливих аспектів реформування НАТО. Маючи таку колосальну підтримку США можуть продовжити, як вони вважають, будувати однополярний світ. Сполучені Штати висловлюють свою турботу: або НАТО вийде за межу Європи, або буде згублена будь-яка його цінність [18]. Найбільш «революційна» в створенні нової стратегії Північноатлантичного союзу є розгляд можливості виходу НАТО за межі Європи.

Це і є головний елемент реформації Альянсу – відмова від фіксації географічних кордонів дії Північноатлантичного Союзу. Процес святкування 50-річчя НАТО – був також і новим ознаменуванням відкриття для дій Альянсу східного та південного напрямку. Вашингтон добився того, що НАТО в декларації про нову доктрину офіційно визнала свою відповідальність за безпеку і стабільність на Балканах і у всій Південно-Східній Європі на десятиліття вперед [19]. Цей перехід стратегічного центру з півночі на південь безумовно збільшив американську силу в Альянсі. Р.Хантер, який довгий час представляв США в НАТО звернувся до головного, ключового моменту: «Союзники по НАТО повинні вирішити питання розширення своєї діяльності за межі Європи – потенційно в Північну Африку, за Кавказьким хребтом, на Близький Схід та в Персидську затоку» [20].

За таких обставин стала під загрозу глобальна місія ООН. Американські стратеги заявляють, що від нині для того, щоб підвищити легальність статуту НАТО «не кожен вид військової дії повинен відбуватись у відповідності з прямим мандатом Ради Безпеки ООН» [21]. Переломний момент відбувся у грудні 1998 р., коли міністр закордонних справ Франції – останнім серед провідних союзників США «наполягав на тому, що у всіх випадках звернення НАТО до силових дій необхідні санкції ООН; а його американський колега стверджував, що альянс має власні права приймати дії без мандату РБ ООН» [22]. Втім, у результаті довготривалих дискусій перемогла американська точка зору. В результаті повітряні удари по Югославії були нанесені 24 березня 1999 р. без мандату РБ ООН.

У Вашингтоні у квітні 1999 р. на святкуванні 50-річчя НАТО, в процесі створення нової концепції Альянсу більш чіткішим ніж раніше проявили себе декілька тенденцій, розвиток яких в майбутньому принесе суттєву корективу у внутрішньому співвідношенні сил на Заході.

Керівництво Т.Блера, ніби, остерігаючись німецької гегемонії в Європі, зробило декілька рішучих кроків в сторону зближення з США. Британці підтримали Америку у її функціях глобального поширення. Вони не кидались на захист інтересів європейської половини блоку, не пропонували своїх проєктів по створенню механізмів стримування американського впливу в Європі. Більш того, вони досить чітко виразили небажання «роз'єднання» двох частин НАТО, небажання виходу американців (особливо з Німеччини), і, звичайно ж, без будь-яких коментарів повністю підтримали балканську політику Вашингтону [23].

Але пізніше виступаючи в королівському військовому інституті 8 березня 1999 р., прем'єр-міністр Блер прикликав Європейський Союз до власного європейського захисту, щоб бути готовими до виклику ХХІ століття. Британія також насторожено відноситься до процесу поширення НАТО і вимагає того, щоб між першою хвилею вступу і подальшими відбулась пауза, яка дозволить встановити рівень «засвоєності» нових членів.

Франція – як і в старі голістські часи – виступила головним захисником західноєвропейських інтересів. «Франція, – вважають експерти британської палати общин, – дотримується тієї точки зору, що формування європейської оборонної ідентичності повинно бути незалежним процесом, а не кроком до укріплення трансатлантичного союзу» [24]. Зусиллями президента Ширака, які показали пряму протидію американцям, була зроблена обмовка про північноатлантичну хартію НАТО. Він зарезервував можливість потенційного розвитку Західноєвропейського союзу як військової організації Європейського Союзу.

Німеччина, завершуючи внутрішню перебудову і вперше так відкрито збільшивши свої військові сили за межами натовських кордонів, в загальному була солідарна із Францією, а не з Британією. На конференції в Мюнхені з проблем європейської безпеки у лютому 1999 р. канцлер ФРН Г.Шредер заявив про те, що існує «суттєва загроза проведенням Сполучених Штатів одностороннього курсу» [25]. А міністр закордонних справ Фішер в американській пресі заявив про «зріст тенденції в американській політиці уникати багатосторонніх рішень, і це Європа розглядає як виклик своїй політичній владі» [26]. Стало більш ясно, як ніколи, що можна говорити про німецько-французький кондомініум в Європі, який значно розходиться з лінією Лондона. Німеччина все ще побоюється бути флагманом європеїзму, але вже, в лиці канцлера Шредера, виразила свій легітимний інтерес до західноєвропейського самоуправління, де вона бачить для себе місце лідера [27].

У глобальному аспекті суперечності між США і НАТО призвели до декількох проблем:

По-перше, виявилось, що те, що важливо і являє інтерес для Вашингтону, (передусім, допомога на глобальному рівні), не є предметом хвилювання і зацікавленості для західноєвропейських столиць. І навпаки, там де західноєвропейці стикаються з самими гострими для них проблемами, – США або індиферентні, або класифікують їх як другорядні проблеми. Так, скажімо, вони цікавляться діалогом ЄС з середземноморськими країнами; Вашингтон мало хвилює західноєвропейська безробітність і загальне відставання ЄС від американських темпів розвитку [28].

По-друге, глобалізація функцій НАТО лякає західноєвропейців. Їх лідери мають глибокі сумніви по відношенню до дій в етнічних конфліктах, які відбуваються за межами дії НАТО, і вони навряд чи готові вступити в дію, якщо їх не підштовхують екстраординарні політичні імперативи [29].

По-третє, американцям і західноєвропейцям, у випадку розбіжностей взаємосприйняття, надзвичайно непросто домовитись один з одним – нема загальноприйнятої практики, ні механізмів компромісного зближення поглядів.

По-четверте, західноєвропейці недостатньо змирились з постулатом про верховенство рішень НАТО над ООН. Навіть американська пропозиція розпочати бомбардування Югославії в березні 1999 р. було до останнього не сприйнятою Європою, її прийняли лише тоді, як на карту було поставлено саме існування Північноатлантичного союзу. Нагадаємо слова британського прем'єра Т.Блера, який сказав напередодні 24 березня: «Відійти зараз від рішень означало би зруйнувати здатність довіряти НАТО» [30]. В словах британського прем'єра звучить невпевненість, і навіть безвихідь. Ще більш жорстко висловився німецький канцлер Шредер на конференції в Мюнхені в березні 1999 р., переконуючи слухачів, що ігнорування РБ ООН у випадку Югославії було виключенням і не повинно ставати правилом [31]. Вже після закінчення війни проти Белграда Шредер підкреслив, що громадські права не повинні автоматично ставати «священною коровою» в якості приводу для втручання НАТО, що кожна міжнародна ситуація потребує окремого розгляду [32]. В майбутньому, вважав німецький канцлер, дії Північноатлантичного Союзу повинні бути обмежені власною територією [33]. Навіть сам секретар НАТО Х.Солана, пізніше фактично приєднався до

тієї точки зору, заявивши, що подібні випадки повинні бути скоріш «виключенням з правил, ніж спробою створити міжнародне право».

П'яте, об'єктивні обставини – співвідношення військових сил. Їх якісні характеристики в США і в західноєвропейських країнах говорять про рішучу диспропорцію, а це веде до неадекватної союзницької допомоги. І Європа про це знає: В той час, коли оборонна промисловість США підлягала значній реструктуризації, європейці не приймали жодних зусиль [34]. Обмежені рамки військової діяльності Франції, Британії та інших західноєвропейських країн будуть звужуватись ще більше тому, що низький рівень капіталовкладень у військову сферу не дозволяє їм сподіватись на якесь зближення рівнів в майбутньому. Навпаки спостерігається тенденція відриву США від їх найближчих союзників [35].

Намагаючись вийти з-під повної американської опіки, французи та британці в грудні 1998 р. запропонували своїм європейським партнерам приймати військові рішення не на рівні Західноєвропейського Союзу, а на вищому форумі Європейського Союзу [36].

Можна очікувати, що Комісія ЄС (скоріше форум керівників країн ЄС) в майбутньому візьме на себе певні військові функції, а американці спробують «дорожче» продати свою згоду на приватний європейський сепаратизм. Мова йде про спробу продати цю згоду на внутрішній американській політичній арені. Домінуючі в США мотиви: не гасити західноєвропейську військову активність тотально, не породжувати у європейців почуття безсилля і заздрості, концентруватись на реальних проблемах, використовувати ЄС в головному – солідарному спільному контролі над Центральною та Східною Європою. Адже головна ідея – спільна: інкорпорувати європейський Схід і Великий Захід [37].

І все ж головний факт, який впливає на майбутнє, полягає в незалежності ЄС і відсутності формальних зв'язків між НАТО і ЄС. В минулому реалізація плану Маршала і процес створення НАТО, забезпечивши економічне і військове зближення двох берегів Атлантики, опинились синхронними та взаємодоповнюючими. Сьогодні ж НАТО і ЄС ідуть різними сепаратними шляхами. Більшість західноєвропейських країн направляють свою зовнішньополітичну енергію на укріплення регіонального об'єднання, а не на вироблення міжатлантичної єдності. Мова йде про валютну та економічну політику.

Формуючи бажання однополюсного світу, США починають чинити тиск в напрямку зближення ЄС і НАТО, в плані прямої і непрямої координації діяльності цих двох міждержавних механізмів. Тому європейці зосереджені на процесі внутрішньої регіональної інтеграції, явне укріплення ЄС перед консолідацією всіх північноатлантичних зон. Американський інтерес до трансатлантичної співпраці буде пропорційним до готовності Європи зустріти виклик майбутнього. Альянс не виживе ні за яких обставин, якщо європейці і американці не домовляться про розподіл праці. Європа контролює ЄС і разом з Америкою вони співпрацюють у НАТО [38].

Події 11 вересня 2001 р. призвели до подальшого збільшення військового диспаритету між США та їх європейськими союзниками. Відчувши себе у стані війни з міжнародним тероризмом, Сполучені Штати пішли на різке збільшення бюджету Пентагону, таким чином, розрив в оборонних витратах по дві сторони Атлантики досягнув безпрецедентних розмірів.

Насамперед нинішньою адміністрацією було розроблено три вірогідні варіанти американської військової політики щодо Європи:

1. Продовження попереднього курсу, накресленого ще в ході Вашингтонського саміту НАТО 1999 р., який розглядався в рамках «Ініціативи оборонних можливостей», за яким має відбутись «підтягування» всіх членів Альянсу до американського військово-технічного рівня;

2. Вихід із НАТО і повне виведення американських військ з Європи;

3. Знаходження компромісу між першим і другим варіантом.

Очевидно, що нинішня адміністрація обрала третій варіант. Рішення, прийняті на саміті НАТО в Празі (листопад 2002 р.), означають, що США «залишаються в Європі», але при цьому підхід офіційного Вашингтону до європейських союзників буде відбуватись за принципом «coalitions of the willing and able» (коаліція з тими, хто бажає і може) [39].

Іншими словами, американці не відмовляються від тих елементів військово-технічного потенціалу своїх європейських союзників, які можуть надати реальну допомогу в боротьбі з новими загрозами – тероризму та розповсюдженні зброї масового знищення, і на думку офіційного Вашингтону, ці елементи мають бути зведені в Сили швидкого реагування НАТО, які створені з авіаційних, морських та сухопутних компонентів. Вважається, що ці сили, спорядженні найсучаснішою зброєю, володітимуть необхідною гнучкістю і мобільністю, відрізняючись при цьому високим рівнем взаємодії і стійкості в бою. Вони можуть бути використані в будь-якій і частині земної кулі, оскільки така загроза, як міжнародний тероризм і розповсюдження зброї масового знищення, мають глобальний характер.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется политика США в отношении НАТО после Вашингтонского саммита 1999 г. Особое внимание уделяется стремлению Вашингтона сохранить и укрепить свои позиции в Европе используя фактор Североатлантического альянса.

SUMMARY

In the article the policy of the USA is analysed in regard to NATO after the Washingtonian summit 1999. The special attention is spared aspiration of Washington to save and infix the positions in Europe using the factor of Severoatlanticheskogo alliance.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Крапівина М.О. Вплив США на еволюцію євроатлантичної безпеки в 90-х роках ХХ ст. // Історія української науки на межі тисячоліть. – К.-Луганськ, 2006. – Вип.26; Ї ж. Передумови реформування НАТО Сполученими Штатами Америки (1989-1998 pp.) // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П.В.Добров. – Донецьк, 2007. – №1/2(31/32); Володіна М.О. Трансатлантичне партнерство США та Великої Британії в 90-ті роки ХХ ст. // Вступ до міжнародних відносин. – Донецьк: вид. ДонНУ, 2007. – Вип.6; Ї ж. Проблемы безопасности во внешней политике США / Международная и европейская безопасность и Украина: Учебное пособие. – Донецк, ДонНУ, 2008 та ін.
2. Huntington S. The Lonely Superpower // Foreign affairs. – 1999. – Mar./Apr. – Vol.78. – №2. – P.35.
3. Trahtenberg M. Test by Terrorism // National Interest. – Spring 2002. – P.54.
4. Ibid. – P.55.
5. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. – М., 1998. – С.34-45; Майне Ч. Сверхдержава Америка // International Politik. – 1998. – №8. – P.12-15; Соколов Н. Монополюсный мир в зеркале теории международных отношений // США: СПИ. – 1998. – №7. – С.51-65; Уткин А. Американская стратегия для XXI века. – М., 2000. – С.34; Dole R. Sharing American Global Future // Foreign Policy. – 1995. – №5. – P.12-23; Kagan R. The Benevolent Empire // Foreign Policy. – №111. – Summer 1998. – P.3; Mastanduno M. Preserving the Unipolar Moment. // International Security. – Vol.21. – №4. – Spring 1997. – P.23-30.
6. Шишков Ю.В. Место и роль Евросоюза в современном мире. Европейский союз на рубеже веков. – М., 2000. – С.11-29; Бжезинский Зб. Вк. тв. – С.34-45; Страус А. Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка // Полис. –

1997. – №2. – С.34-56.
7. Ickenberry G. Institutions, strategic, Restraint and the Presistence of American Postwar Order // International Security. – Vol.23. – №3. – Winter 1998-1999. – P.56-78.
 8. Батюк В.И. Отношения США и НАТО в начале XXI века // США-Канада. – 2003. – №10. – С.31-44.
 9. Бейлс А. Силы быстрого реагирования НАТО // International Politik. – 2003. – №1. – С.48-49.
 10. Громыко А.А. Становление нового мирового порядка // США-ЭПИ. – 2002. – №11. – С.78-88.
 11. Смирнов П.Е. США и НАТО: Есть ли будущее у Альянса? // США-Канада. – 2002. – №11. – С.25-44.
 12. Дван Ф. Спільна європейська політика безпеки і оборони: запобігання та врегулювання криз // Національна безпека і оборона. – 2001. – №9. – С.43.
 13. Зелонка Ян. Основні характеристики європейської політики безпеки і оборони // Національна безпека і оборона. – 2001. – №9. – С.48-51.
 14. American in the World. 1989-1995. – NY, 1995. – P.123-127.
 15. House of Commons. Session 1998-1999. Report: The Future of NATO: The Washington Summit. – L., 1999. – P.XII.
 16. Уткин А.И. США и Европа: перспективы взаимоотношений на рубеже веков. – М., 2000. – С.30.
 17. Там само.
 18. Там само. – С.31.
 19. Там само.
 20. Hunter R. Maximizing NATO. A Relevant Alliance knows How to Reach // Ibid. – P.190.
 21. Уткин А.И. США и Европа. – С.32.
 22. The NATO Summit and its Implications for Europe / Report by Tom Cox MP submitted to the WEU. – Brussels, 1998. – P.3.
 23. Уткин А.И. США и Европа. – С.35.
 24. House of commons. Session 1998-99.Report: The future of NATO: The Washington Summit. – L., 1999. – P.XIII.
 25. New YorkTimes. – 1999. – February 15.
 26. Ibid.
 27. Уткин А.И. США и Европа. – С.36.
 28. Там само.
 29. Foreign Affairs. – 1999. – May-June. – P.214.
 30. Уткин А.И. США и Европа. – С.37.
 31. Europäische Sircherheit. – 1999. – Band 43. – №3. – Marz. – P.10.
 32. Ibid.
 33. Цит. по: Maynes Ch. W. Pax America: The impossible Dream // Foreign Service Journal. – 2000. – Mart. – P.21.
 34. Seventh, Report, Session 1997-98. Aspects of Defense Procurement and Indystrial Policy, HC 675. – P.XXIX.
 35. Уткин А.И. США и Европа. – С.38.
 36. Там само.
 37. Там само. – С.39.
 38. Economist 1998. – December 12. – P.20.
 39. Davis R. Nuclear Offensive Arms Reductions – Past and Present // An Electronic Journal of the U.S. Departament of State. – Vol.7. – №2. – Juli 2002. – P.145-156.

Надійшла до редакції 20.06.2008 р.

УДК 327.8-32

ПРОБЛЕМА ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ В ПОЛІТИЦІ СРСР, США ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НАПРИКІНЦІ 1980-х – ПОЧАТКУ 1990-х рр.

А.М.Каракуц

Пропонована стаття є продовженням дослідження автора з питання політики Сполучених Штатів Америки та Великої Британії щодо об'єднання Німеччини наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. [1]. Мова йдеться про маловивчені аспекти впливу Вашингтону та Лондону на процес уніфікації Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) та Німецької Демократичної Республіки (НДР).

На початку 1990 р., коли перспектива возз'єднання Німеччини стала цілком реальною, постали старі емоції та нові питання щодо того, якою буде країна, яка асоціюється одночасно із Тевтонським орденом та камерною музикою, романтичною поезією та концентраційними таборами. У той час як старше покоління мешканців Ізраїлю, СРСР, Франції та Великої Британії та ще й досі пам'ятало події Другої світової війни та злочини нацистської держави, молоде покоління цих держав асоціювало Німеччину із сучасними технологіями, розвинутою економікою та демократичною політичною системою.

Поява об'єднаної німецької держави створювала численні питання. Чи не призведе возз'єднання до німецької експансії та імперських амбіцій? Чи зможуть європейські країни та США контролювати нову державу, та на яких умовах? Чи зможе посткомуністична Східна Німеччина, приєднана до економічно успішної ФРН, сприяти в справі поширення ліберальної ринкової економіки в країнах Східної Європи, які тільки-но позбавилися комунізму?

Сучасна територія Німеччини напередодні 1871 р. складалася більш ніж з 200 окремих князівств, які постійно створювали тимчасові союзи для боротьби один з одним. Одночасно ці території зазнавали постійних атак із боку інших європейських держав та перебували під владою Франції, Данії, Швеції. Не існувало єдиної столиці, не було централізованої економіки, німецька культура як явище з'явилася лише у вісімнадцятому сторіччі. Тому на початку 1990 р. серед європейських країн існували побоювання, якою захоче бачити себе об'єднана Німеччина – чи це будуть кордони ФРН та НДР, чи кордони 1939, 1919, 1871, 1410, або навіть держави Карла Великого. Протягом другої половини 19-го та першої половини 20-го сторіч образ Німеччини невід'ємно асоціювався з агресією, і возз'єднання загрожувало поверненням цього явища.

Саме через вищезазначені причини за наслідками Другої світової війни, Німеччина була розділена на зони окупації країнами, які перемогли. Схожі зони окупації, які існували в Австрії в 1955 р. були ліквідовані, у Німеччині ж вони збереглися та трансформувалися в дві держави, відповідно під радянською та західною сферою впливу.

Британсько-американські зони були поширені за рахунок приєднання французької зони й в 1949 р. склали нову державу відому як Федеративна Республіка Німеччина. Через п'ять років після появи ця держава отримала право на участь у міжнародних відносинах та до 1960 р. відновила свою економічну інфраструктуру.

У відповідь на створення ФРН у радянській зоні окупації було проголошено Німецьку Демократичну Республіку. На відміну від демократичного ладу в Західній Німеччині – у Східній Німеччині встановилась авторитарна комуністична диктатура.

Початок конфронтації радянського та західного блоку, відомої як «холодна війна», зробив території двох німецьких держав переднім фронтом протистояння наддержав – США та СРСР. Берлінська блокада 1948-49 рр., криза 1958 р. та побудова Берлінського муру в 1961 р. – стали одними з найвищих конфронтаційних моментів «холодної

війни». ФРН та НДР були уособленнями відповідно західної та радянської системи цінностей. Перспектива возз'єднання двох держав виглядала примарною. У той же час для країн, які найбільше постраждали від Німеччини під час Другої світової війни, розділ та окупація цієї країни великими державами розглядалися як найкращі гарантії неможливості повернення німецької загрози [2].

Переламним моментом у справі возз'єднання двох Німеччин стала «східна політика» (*Ostpolitik*) ініційована канцлером ФРН В. Брандтом на початку 70-х рр. XX ст. Її сутність була у визнанні східного кордону ФРН, тобто НДР, та нормалізація відносин із комуністичною владою Східної Німеччини. «Східна політика» передбачала розвиток економічних та культурних контактів, обмеження озброєнь [3].

У Московській угоді 1970 р. між Радянським Союзом і ФРН боннський уряд підтвердив свій обов'язок «домагатися такої ситуації в Європі, у якій німецький народ здобуде свою єдність шляхом вільного волевиявлення». Це зумовило так звану «синхронізацію» східної політики ФРН, яка означала точне врахування можливостей та інтересів інших країн для подолання розколу Німеччини. Для цього вона, з одного боку, мала погоджувати свою східну політику із союзниками по НАТО та ЄС, а з іншого – брати до уваги думку Москви.

Важливим фактором для покращення відносин між двома німецькими державами став початок хельсінкського процесу. На початку 70-х рр. XX століття США та СРСР прийшли до висновку, що треба якось упорядкувати свої взаємини, додати співіснуванню двох систем цивілізовану форму, створити свого роду кодекс поведінки, що опирається на взаємоприйнятні принципи й положення. Був вироблений і в 1975 році підписаний у Хельсінкі Заключний акт Наради по безпеці й співробітництву в Європі. У наступні роки так званий "хельсінкський процес" одержав своє продовження й розвиток, виникла Організація по безпеці й співробітництву в Європі [4].

Із погляду Заходу, хельсінкський процес повинен був привести до корінних перетворень у Східній Європі, забезпечити зміну не тільки суспільно-політичного ладу, але й економічної системи, переорієнтувати ці країни на норми й принципи західної демократії.

Характерною рисою політики ФРН стосовно НДР у 80-ті роки було прагнення, спираючись на «теорію магніту», що з'явилася ще за часів Аденауера, тісніше прив'язати східного сусіда економічно, поступово домагаючись від нього поступок у політичній сфері. Згідно з цією теорією, рівень добробуту ФРН, демократичні свободи тощо — усе це мало приваблювати НДР. Нова тактика отримала назву «тактики малих кроків». Пріоритетними економічними напрямками діяльності уряду ФРН щодо НДР були розвиток і зміцнення загальнонімецької інфраструктури, створення спільних транспортних та енергетичних систем, модернізація зв'язку. У цьому ФРН убачала один із шляхів «досягнення єдності нації» [5].

Початок змін у Радянському Союзі, які супроводжувалися такими процесами як гласність та перестройка, створили нові можливості для об'єднання Німеччини. Незважаючи на те, що в середині 80-х рр. XX в. питання возз'єднання не порушувалось, новий канцлер Німеччини Г. Коль бачив «європейський мирний порядок» як ідеальний засіб возз'єднання Німеччини.

Для Радянського Союзу згода на об'єднання Німеччини мала б супроводжуватися обіцянкою статусу німецького нейтралітету, що в перспективі могло спричинити ліквідацію НАТО й припинення американської присутності в Європі. Але, з іншого боку, нейтральна Німеччина становила б велику небезпеку для СРСР та інших сусідів, бо, увійшовши до НАТО, вона була би пов'язана новими обмеженнями озброєнь в усій Європі, а будучи нейтральною, стала б військовою силою, яка не контролюється. Одночасна ж участь об'єднаної Німеччини в НАТО й ОВД була би просто безглуздою, тим більше що існування Варшавського Договору вже тоді ставилося під сумнів [6].

У липні 1989 р. радянський лідер відвідав ФРН. Основною темою радянсько-західнонімецьких переговорів було об'єднання Німеччини. Г. Коля підкреслив, що відповідно до західнонімецької конституції «німецький народ виявляє свою волю: в умовах вільною самовизначення відновити єдність і свободу Німеччини». У відповідь М. Горбачов наголосив, що дві держави «підбивають підсумок післявоєнного періоду» і відкривають «новий розділ» у своїх стосунках. Пізніше, на прес-конференції, радянський керівник зазначив, що «Берлінська стіна може впасти, коли відпадуть передумови, які її породили». В ході візиту було підписано 11 угод, серед яких головним політичним документом стала Спільна заява, що зафіксувала спільне бачення перспектив розвитку загальноєвропейського процесу та відносин між СРСР та ФРН. При підписанні нього документа М. Горбачов виходив із того, що в «загальноєвропейському домі» й надалі існуватимуть дві німецькі держави як його рівноправні члени.

Одночасно в НДР почала назрівати політична та економічна криза. Після того як у травні 1989 р. Угорщина відкрила власний кордон з Австрією тисячі східних німців скористалися цією можливістю задля того, аби втекти до ФРН.

У жовтні 1989 р. кількість східних німців, які легально й нелегально залишили країну, сягнула 200 тис. Почався широкий рух протесту східних німців проти політики уряду. У містах НДР проходили мітинги та демонстрації Найбільшою активністю вирізнялися Лейпциг і Дрезден. Протестантська церква, неформальні об'єднання та угруповання змогли консолідувати противників режиму голови уряду Гонеккера Непокірні піддавалися арештам, грошовим штрафам. Однак на більше репресивна машина НДР вже була нездатна [7].

9 жовтня в одному з найбільших міст НДР Лейпцигу пройшла 100-тисячна маніфестація під гаслом «Ми — народ», спрямована проти тих, хто ототожнював народ із партією. В НДР розпочинався процес, який не міг не призвести до кардинальних соціально-політичних змін, а керівництво країни не хотіло цього бачити. 17 жовтня політбюро ЦК СЄПН звільнило Еріка Гонеккера з посади Генерального секретаря партії. Наступного дня пленум ЦК усунув Гонеккера з усіх державних постів. Його наступником став Егон Кренц. Однак це не врятувало режим, і ситуація продовжувала загострюватися. У кінці жовтня в Лейпцигу в демонстрації протесту взяли участь 300 тис. чоловік, а 4 листопада близько мільйона жителів Східного Берліна вийшли на демонстрацію за вільні вибори й дотримання прав людини. В ніч на 9 листопада 1989 р. почалося руйнування Берлінського муру. Символ «холодної війни» і глобального протистояння Сходу й Заходу, мур упав, а з ним зник і поділ Берліна на Східний і Західний. 9 листопада було повідомлено про рішення Ради міністрів НДР дозволити всім, хто бажає, виїхати до ФРН чи до Західною Берліна без спеціальною оформлення, що фактично було відкриттям кордону. Доручення сформувати новий уряд НДР отримав Ганс Модров.

Руйнування Берлінського муру стало першим актом відмови НДР від свого суверенітету. Втім восени 1989 р. приєднання НДР до ФРН не стояло на порядку денному європейської політики: ні СРСР, ні Велика Британія, ні Франція, ані навіть США й ФРН ще не були готові до швидкого вирішення німецької проблеми. Позиція уряду ФРН знайшла відображення у «десяти пунктах» Г. Коля, проголошених у Бундестазі 28 листопада 1989 р. Це був план поетапної конвергенції двох держав у взаємозв'язку із загальним процесом західноєвропейської інтеграції. Коля поки не висував вимоги про негайне й повне об'єднання ФРН і НДР. Мова йшла про створення конфедерації, догвірного співтовариства, з наступним переростанням її у федерацію, хоча, зрозуміло, справжні плани керівництва ФРН ішли набагато далі [8].

Обережність Г.Коля була не випадковою. На скликаному 18 листопада в Парижі з ініціативи Президента Франції Фіттерана саміту Європейського співтовариства панувала крижана атмосфера. Німцям ясно дали зрозуміти, що свої плани вони повинні тіс-

но погоджувати із завданнями європейської інтеграції, не квапитися й поважати права чотирьох держав, які перемогли в Другій світовій війні та окупували Німеччину. Найбільш тверду позицію займала М. Тетчер. Вона довела до відома Г. Коля, що «возз'єднання не є на порядку денному». Вона заявила, що Хельсінкський Заключний акт чітко зафіксував непорушність європейських границь, включаючи границю між ФРН і НДР. Треба прагнути до ствердження європейських структур повсюдно в Європі, і лише потім, можливо, можна буде повернутися до питання про возз'єднання. Уряд ФРН усвідомлював тім, що, перш ніж приступати до реальних кроків по об'єднанню двох німецьких держав, треба розвіяти сумніви й побоювання в таборі своїх союзників, а також у Радянському Союзі. Що стосується союзників, то в Бонні були впевнені, що зможуть вирішити це завдання. З Радянським Союзом було складніше, незважаючи на сформоване до цього часу взаєморозуміння з М. Горбачовим і Е. Шеварднадзе. Але поворот у політиці радянського керівництва дав змогу канцлерові, не вдаючись до силових методів, за підтримки США перейти до прискореного об'єднання Німеччини.

Г. Модров, голова Ради міністрів НДР та заступник голови СЄПН висунув свій план поетапного об'єднання. Спочатку пропонувалося укласти договір про співробітництво й добросусідство, потім створити конфедерацію й згодом – єдину державу у вигляді німецької федерації чи німецького союзу. Новостворена держава мала вийти з військових блоків і стати нейтральною. Права й відповідальність чотирьох держав мали бути збережені.

Обговорення цього проекту відбувалося складно: каменем спотикання став майбутній військово-політичний статус Німеччини. Ідею нейтралітету країни Г. Коль відкинув беззастережно. Проблема збереження членства Німеччини в НАТО стала провідною у радянсько-західнонімецьких переговорах щодо зовнішніх аспектів німецького об'єднання.

Для Радянського Союзу відносини з Німецькою Демократичною Республікою мали особливе значення. У НДР розміщувалося найпотужніше угруповання радянських військ, НДР була найважливішою ланкою ОВД, «форпостом соціалізму в Європі». У 1987 р. М. Горбачов у принципі не виключав можливості возз'єднання німецької нації, проте вважав постановку цього питання в політичній площині передчасною й шкідливою.

Подальші розходження поглядів Горбачова й Гонеккера призвели до відчуження обох країн, яке завершилося відкритим розривом між ними в жовтні 1989 р. та усуненням керівника НДР. У 1987-1989 рр. у радянсько-німецькій політиці НДР поступилася місцем ФРН. З останньою Горбачов міг обговорювати й вирішувати питання європейської політики, роззброєння, економічного співробітництва та допомоги реформам у Радянському Союзі.

Тим часом стрімке падіння впливу Соціалістичної єдиної партії Німеччини набувало невідворотного характеру, об'єктивно сприяючи поглибленню загальної кризи в НДР, що врешті-решт підштовхувало до об'єднання за західнонімецьким сценарієм [9].

Перебіг подій у країні, яка була найважливішим партнером по ОВД, вимагав від СРСР ретельного вивчення ситуації та коригування свого зовнішньополітичного курсу. Натомість радянські керівники та їхні східнонімецькі колега вважали за доцільне ставити питання тільки про перспективи та форми об'єднання, яке могло відбутися лише тоді, коли стане відповідним рівень життя в обох державах, зблизяться їхні позиції щодо кардинальних міжнародних проблем, коли вдасться подолати ідеологічні бар'єри та повести серйозний діалог про нові структури безпеки в Європі. Радянська сторона втрачала ініціативу й разом з колегами з НДР віддавала розв'язок німецької проблеми на відкуп історії.

Наприкінці 1989 р. внаслідок зміни стратегічної ситуації різко зросла активність західнонімецьких політичних діячів. 5 грудня 1989 р. відбулася зустріч Г.Д. Геншера з М. Горбачовим. Міністр закордонних справ ФРН запевнив радянського керівника, що його країна твердо дотримується принципу непорушності кордонів у Європі та поважає

суверенне право народу НДР самостійно визначати розвиток республіки. Горбачов, у свою чергу, виявив занепокоєність наростанням доцентрових процесів у міжнімецьких відносинах. У досить відвертій формі він висловив Геншеру своє невдоволення виступом Коля в Бундестазі із планом об'єднання Німеччини на конфедеративних засадах без попередніх консультацій з партнерами.

На початку 1990 р. стало очевидним, що цілі, які стояли перед опозиційним рухом у НДР, були досягнуті. Колишня державно-політична система розвалилася. На першому етапі народно-демократичної революції превалювала ідея реформування суспільства в межах соціалістичного вибору. На другому етапі (січень-березень 1990 р., до виборів 18 березня 1990 р. до Народної палати НДР) мова йшла про вибір шляху подальшого розвитку. Теза про підтримання існування НДР у якості соціалістичної альтернативи ФРН зазнала повного краху. Після відкриття кордонів національна ідея почала міцно вкорінюватися у свідомості людей. Утім вирішальну роль у зміні настроїв населення мала «німецька політика» уряду ФРН, яка цілеспрямовано форсувала реалізацію своїх стратегічних цілей щодо поглинання НДР. Тенденції, які намітилися в грудні 1989 – січні 1990 р. у розвитку між-німецьких відносин, свідчили про неминучість державного об'єднання двох країн. Підсумки виборів, у результаті яких партії, що виступали за негайне об'єднання, отримали більшість у Народній палаті НДР, а представники «Альянсу за Німеччину» – можливість сформувати й очолити новий коаліційний уряд (прем'єр-міністром 12 квітня 1990 р. став Лотар де Мез'єр), розвіяли останні сумніви.

Якщо внутрішні аспекти об'єднання були визнані всім світом справою самих німців, то зовнішні стали предметом дипломатичної боротьби. На адресу уряду ФРН надійшли так звані «сім запитань Шеварднадзе». Радянський Союз цікавило, які політичні, юридичні, матеріальні гарантії того, що німецька єдність не створить у майбутньому загрозу національній безпеці інших держав і світові в Європі? Чи буде готова така Німеччина визнати наявні кордони в Європі та відмовитися від будь-яких територіальних претензій? Яке місце посяде нове німецьке утворення у військово-політичних структурах на континенті? Якими будуть реальний потенціал цього утворення, його військова доктрина, структура збройних сил? Чи буде воно готове піти на демілітаризацію, прийняти нейтральний статус, докорінним чином перебудувати свої економічні та інші зв'язки зі Східною Європою? Яким буде ставлення до перебування на німецькій землі союзницьких військ, до продовження діяльності військових місій зв'язку, до Чотиристоронньої угоди 1971 р.? Як буде співвідноситися процес об'єднання з гельсінкським процесом, і чи буде це сприяти створенню в Європі єдиного правового, економічного, екологічного, культурного та інформаційного простору? Чи будуть готові німецькі держави в разі обопільної згоди почати рух до єдності німців, ураховуючи інтереси інших європейських держав, шукаючи на колективній основі взаємоприйнятне вирішення всіх питань, у тому числі європейського мирного врегулювання?

У розпал дискусії про шляхи вирішення проблеми німецької єдності на початку січня 1990 року радянське керівництво звернулося до канцлера Г.Коля із проханням про термінову продовольчу допомогу. Зрозуміло, уряд ФРН відгукнувся позитивно й оперативно. Уже 24 січня Г.Коль підтвердив готовність поставки в СРСР за пільговими цінами 52 тис. тонн м'ясних консервів, 5 тис. тонн свинини, 20 тис. тонн вершкового масла й іншого продовольства, виділивши для субсидування цих поставок 220 млн. німецьких марок. Тімоті Гартон Еш у своїй монографії прокоментував цей факт, що було б абсурдно вважати, що Німеччина купила свою єдність за 52 тисячі тонн яловичини, але це був чіткий сигнал, що Горбачов може погодитись на перспективу німецької єдності [10]. Це було не єдине звертання керівництва СРСР за продовольчою допомогою до ФРН й інших західних країн. Незабаром почалися нові прохання такого роду, а також прохання про надання кредитів. Допомога зобов'язувала, ставила керівництво СРСР у ще більш складне положення на переговорах із ФРН.

10 лютого почався візит у Москву Г. Коля та Г.Д. Геншера, які провели переговори з М. Горбачовим та Е. Шеварднадзе. Головною метою Коля було переконати Горбачова в тому, то НДР рухається до краху. Добитися стабілізації становища в НДР, на думку канцлера, можна було тільки через створення валютного, економічного та соціального союзу. Після завершення переговорів радянська сторона заявила, що між СРСР, ФРН та НДР немає розбіжностей з приводу того, що питання про єдність німецької нації мають вирішувати самі німці. Під час бесіди у вузькому колі Г. Коль отримав «добро» М. Горбачова на приєднання до ФРН п'яти нових східних земель: Бранденбурга, Мекленбурга – Середньої Померанії, Саксонії, Тюрінгії та Саксонії – Ангальта на основі статті 23 Основного Закону ФРН. Обговорювалися також питання про непорушність кордонів у Європі та про військово-політичний статус майбутньої об'єднаної Німеччини [11].

Ключовою на цих переговорах постала проблема безпеки, тому було погоджено обговорити з усіма зацікавленими сторонами питання про належність майбутнього утворення до військово-політичних блоків. Канцлер погодився з тим, що в процесі об'єднання німцям НДР і ФРН треба буде враховувати інтереси безпеки СРСР. Однак через день після закінчення переговорів Москва вказала Заходові, що спроби поширення сфери НАТО на схід за рахунок території НДР можуть покласти край переговорам із розброєння та різко загострити міжнародну обстановку. Трохи пізніше в офіційному повідомленні для преси за підсумками зустрічі М. Горбачова з головою Ради міністрів НДР Г. Модровом говорилося, що з боку Горбачова з усією твердістю було заявлено про неприйнятність членства майбутньої Німеччини в НАТО.

12 лютого 1990 р. в Оттаві зібралася перша і єдина конференція міністрів закордонних справ держав НАТО й Організації Варшавського договору. Вона була присвячена проблемі «відкритого неба», заходам щодо зміцнення довіри у військовій області. Однак в історію вона ввійшла по зовсім іншій причині. Геншер поставив перед собою завдання вже на цій конференції домогтися формальної домовленості про початок переговорів у форматі «2+4». Дж. Бейкер активно підтримував його. Не заперечували й міністри закордонних справ Великобританії й Франції. Шеварднадзе не був готовий до настільки швидких темпів просування переговорів, але в остаточному підсумку дав згоду на опублікування спільної заяви шести міністрів про початок переговорів для обговорення «зовнішніх аспектів досягнення німецької єдності, включаючи питання безпеки сусідніх держав».

Несподівані складнощі виникли в західній «четвірки» із партнерами по НАТО. "Малі" члени альянсу відчували себе обійденими й учинили дискусію по цьому питанню, яку очолили міністри закордонних справ Італії де Микеліс і Нідерландів – Ханс ван ден Брук. Вони були глибоко уражені тим, що їх не тільки не запросили брати участь у переговорах, але навіть не проінформували про обмін думками, що проходив у кулуарах конференції, і вимагали поновлення переговорів з їхньою участю. Спільними зусиллями Дж. Бейкера й Г.-Д. Геншера конфлікт було ліквідовано. Партнери було досить прямо сказане, що вони не є учасниками переговорів, оскільки не входять до числа держав, які несуть відповідальність за Німеччину [12].

Г.-Д. Геншер вважав відсторонення «малих» держав НАТО від переговорів «2+4» своєю великою перемогою. Він побоювався, що в протилежному випадку коло учасників могло непомірно зрости, що зробило б неможливим оперативне вироблення погоджених рішень. А саме швидким темпам роботи в Бонні надавали особливе значення, побоюючись, що в міжнародній обстановці можуть відбутися несподівані зміни, могла непередбачено стати більш жорсткою позиція Радянського Союзу, що поставило б під питання об'єднання Німеччини.

Усі наступні тижні й місяці німецька сторона з неймовірною завзятістю підганяла переговори, прагнучи під будь-яким приводом прискорити їхнє завершення. Партнери прийняли запропонований темп, хоча виробленню зважених, збалансованих рішень це

ніяк не сприяло. В особливо складному становищі виявився Радянський Союз, який фактично вже втратив союзників і переживав найгострішу внутрішньополітичну кризу.

Тим часом уряд ФРН виявляв усе більшу стурбованість графіком проведення переговорів як із НДР, так і в рамках механізму «2+4». У Бонні явно квапилися й не приховували цього. На 2 грудня були призначені вибори в Бундестаг ФРН. Лідери правлячої коаліції ХДС/ХСС – ВДП розраховували, що це будуть уже вибори в парламент об'єднаної Німеччини, і сподівалися, що вони забезпечать їй переконливу перемогу як на заході, так і на сході країни на хвилі загальної ейфорії з нагоди об'єднання. Отже, необхідно було завершити всі переговори завчасно, щоб об'єднання Німеччини не загальмувало на заключному етапі, що могло б сильно ушкодити престижу правлячих партій і їхніх керівників.

До прискорення переговорів спонукувало й те, що 19-21 листопада 1990 року в Парижу повинна була відбутися конференція глав держав і урядів держав - учасників НБСЄ. В уряді ФРН побоювалися, що незавершеність процесу об'єднання Німеччини до цього терміну може перетворити зустріч на вищому рівні в Парижу у свого роду мирну конференцію по німецькому врегулюванню, чого в Бонні прагнули всіма силами уникнути. Паризька конференція повинна була лише «взяти до відома» результати роботи держав «шістки», не більше того.

Керівники ФРН цілеспрямовано використовували свої контакти з лідерами США, Великобританії й Франції, для того щоб схилити їх до підтримки німецького графіка проведення переговорів, і, зрештою домоглися його прийняття як погоджений варіант усіх західних учасників. Відповідна робота велася й із радянськими керівниками. Грали на їхніх побоюваннях щодо дестабілізації положення в НДР і можливих ускладнень навколо розквартированих там частин Радянської армії. Після трагічних подій на Кавказі й у Прибалтиці московське керівництво категорично не бажало виявитися перед необхідністю приймати які-небудь непопулярні рішення, пов'язані із залученням армії, тим більше за межами границь СРСР.

У травні-червні 1990 р. почав роботу механізм «2+4». Після підготовчих зустрічей експертів 5 травня в Бонні пройшла перша зустріч міністрів закордонних справ "шістки". Головною протягом зустрічі стала промова міністра закордонних справ СРСР. Він відзначив зміни, що відбулися в Європі після війни, орієнтованість німців на мир і співробітництво, упевненість у тому, що об'єднана Німеччина займе гідне місце в родині європейських народів. Було підкреслене значення Потсдамської угоди, прав і відповідальності чотирьох держав, важливість чіткого визначення військового статусу Німеччини, гарантій непорушності європейських кордонів.

Е. Шеварднадзе твердо заявив, що членство об'єднаної Німеччини в НАТО є неприйнятним, підкресливши, що таке рішення істотно зачіпає інтереси безпеки СРСР, порушує співвідношення сил у Європі й створює для СРСР небезпечну воєнно-стратегічну ситуацію. Досить сувора оцінка була дана політиці блоку НАТО..

Одна з останніх спроб домогтися від західних партнерів хоча б стриманої позиції в питанні про членство Німеччини в НАТО була почата 1-3 червня 1990 року в ході візиту М.С. Горбачова до США. Однак президент Дж. Буш не поступився своїй позиції й навпаки отримав від радянського лідера запевнення, що об'єднання буде відбуватися у відповідності до Заключного акту Хельсінкської наради, згідно з яким питання про членство в альянсі повинні вирішувати самі німці.

Кінець червня - початок липня 1990 року уряд ФРН використав для подальшої консолідації позиції західних партнерів на переговорах зі СРСР. Із цією метою повною мірою були використані зустрічі на вищому рівні держав ЄС у Дубліні 25-26 червня, НАТО – у Лондоні 5-6 липня й зустріч «великої сімки» у Х'юстоні 8-11 липня. ФРН і її західні партнери виходили на заключну стадію переговорів із Радянським Союзом з погоженої в деталях лінією, демонструючи високий ступінь готовності до взаємодії.

Усе більше став відчуватися цей тиск, у який поставили себе учасники переговорів, поступившись наполегливому прагненню уряду ФРН завершити їх до осені 1990 року. На 31 серпня було призначено підписання Договору про об'єднання ФРН і НДР, на 12 вересня – Договору про остаточне врегулювання у відношенні Німеччини, на 3 жовтня призначені вчистості в Берліні з нагоди об'єднання Німеччини, на 20 листопада – зустріч на вищому рівні НБСЄ, на 2 грудня - вибори в Бундестаг ФРН. Канцлер Г.Коль прагнув до того, щоб вибори проходили вже в об'єднаній Німеччині. Це давало б йому безсумнівні переваги перед соціал-демократичними конкурентами [13].

14 липня 1990 р. до Москви прибули канцлер ФРН Г. Коль, міністр закордонних справ Г.Д. Геншер та міністр фінансів Т. Вайгель. Переговори, які мали дати відповіді на питання про статус об'єднаної Німеччини та її відносини з Радянським Союзом, почалися в Москві, продовжилися на Ставропольщині та завершилися в Архизі, що на Кавказі. Кульмінацією діалогу стала фактична згода радянського лідера з тим, що ФРН після об'єднання залишиться в Північноатлантичному альянсі.

На момент зустрічі в Архизі результат переговорів був передбачуваним. Внутрішнє становище в СРСР, ситуація в НДР та інших державах Східної Європи, постійний тиск західних партнерів залишали радянському керівництву обмежений набір засобів. Ставши заручником політики «нового мислення», відмовляючись від будь-яких кроків, які могли б спровокувати щонайменше загострення обстановки й критику та кордоном, керівництво СРСР ще більше звузило політичні рамки своїх дій. Крім того, воно серйозно усвідомило, то співробітництво з об'єднаною Німеччиною, хай і членом НАТО, набагато вигідніше для Радянської Союзу, ніж конфронтація з непередбачуваними наслідками.

Зустріч в Архизі практично відкрила шлях до завершення переговорів «шістки» (2+4) і остаточного оформлення зовнішніх аспектів об'єднання. Вона засвідчила, з одного боку, применшення ролі Радянського Союзу в світі як наддержави, з іншого – спробу СРСР отримати широкомасштабну допомогу Заходу для виведення країни з кризи та стабілізації внутрішньополітичного становища. Пом'якшення радянських позицій пояснюється також бажанням інтегруватися в систему європейського економічного та політичного співробітництва, а також розрахунком на майбутні привілейовані відносини з єдиною Німеччиною.

Процес об'єднання Німеччини виявився швидкоплинним — воно сталося за 329 днів. Новий курс М. Горбачова сприяв зміні об'єктивної ситуації передусім у НДР, спровокував «вибуховий» характер об'єднання, яке врешті-решт відбулося за західнонімецьким сценарієм [14]. Керівні кола ФРН узяли ініціативу у свої руки за активної участі радянських керівників.

Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини був підписаний у Москві 12 вересня 1990 р. у результаті переговорів за формулою «2+4» — ФРН, НДР плюс СРСР, США, Велика Британія, Франція, хоча початковий задум полягав у реалізації (формули «4+2», тобто СРСР, США, Велика Британія й Франція мали провести переговори із двома німецькими державами та укласти договір. При цьому врегулювання відносин між ФРН та СРСР не стало пріоритетним: підписання «Великого договору» та угод про умови перебування й виведення радянських військ було відкладене. Воно відбулося у жовтні-листопаді 1990 р., коли висловлювати якісь побажання з боку СРСР було вже запізно.

Договір «2+4» чітко визначив статус об'єднаної німецької держави, її територію, кордони, права й відповідальність. В Європі не створювалася нова держава, але розширювалася Федеративна Республіка Німеччина, яка існувала з 1949 р. Зовнішні кордони об'єднаної Німеччини були проголошені остаточними, що було закріплено у відповідних документах, підписаних ФРН із Польщею та Чехією. Німеччина зобов'язалася не висувати жодних територіальних претензій до інших держав, проголосила, що з її території буде виходити тільки мир. Важливе значення має відмова Німеччини від виробництва, володіння, розповсюдження та розпорядження ядерною, хімічною та біологічною

зброєю. Обумовлювалося, що чисельність Бундесверу до 1994 р. буде скорочена до 370 тис. військовослужбовців, що й було зроблено [15].

Незважаючи на те що питання взаємовідносин між ФРН та СРСР було винесене в окремий «Великий договір», у статті 5 визначався статус території колишньої НДР під час перебування та після виведення з неї радянських військ. До моменту повного виведення радянських військ у нових федеральних землях могли розташовуватися тільки німецькі війська територіальної оборони, не інтегровані в союзницькі структури НАТО, а після виведення — німецькі війська, які входять до НАТО, але без носіїв ядерної зброї. У результаті дипломатичних дискусій статтю 5 було доповнено пунктом, за яким ядерна зброя не повинна розташовуватися в нових землях і після 1994 р. Договір не зачепив право об'єднаної Німеччини на участь у союзах, у такий спосіб, підтвердивши членство ФРН у НАТО.

Об'єднана Німеччина отримала повний суверенітет не тільки у внутрішніх, але й у міжнародних справах внаслідок відмови чотирьох держав від своїх прав і відповідальності щодо Берліна й Німеччини в цілому, від чотиристоронніх угод за підсумками Другої світової війни. Таким чином, договір шести держав – ФРН, НДР, США, СРСР, Великої Британії та Франції – під 12 вересня 1990 р. остаточно ліквідував Ялтинсько-Потсдамську систему міжнародних відносин. Руйнування повоєнного устрою в Європі мало значні наслідки: воно не тільки привело до руйнації системи союзів країн Східної Європи й до розпуску Організації Варшавського Договору, а й стало однією з причин розпаду Радянського Союзу.

Урочисте входження нових земель до ФРН відбулося 3 жовтня 1990 р. «День німецької єдності» було проголошено національним святом. 14 жовтня 1990 р. пройшли перші вільні вибори в ландтаги (парламенти) п'яти нових земель.

Підписання Договору про добросусідство, партнерство та співробітництво між ФРН та СРСР 9 листопада 1990 р., а також укладення у жовтні того ж року угод про умови перебування на німецькій території і виведення звідти радянських військ були наслідком остаточного вирішення німецького питання.

2 грудня 1990 р. на перших після 1945 р. загальних виборах Бундестагу явну перевагу отримує урядова коаліція ХДС/ХСС і ВДП, а 17 січня 1991 р. Гельмут Коль обирається Федеральним канцлером об'єднаної Німеччини.

Таким чином, німецьке питання було вирішено шляхом возз'єднання двох німецьких держав – ФРН та НДР. Нова держава зіткнулася з численними труднощами, насамперед економічними й обрала шлях на інтеграцію до європейських інститутів, відмовившись від амбіцій великої європейської держави, що певний час тримало в напрузі СРСР, США та Велику Британію наприкінці 1980-х – 1990-х рр.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізується процес об'єднання Німеччини в кінці 1980-х – на початку 1990-х гг. Особове внимание уделяется позиции других стран относительно унификации ФРГ и ГДР, прежде всего СССР, США и Великобритании.

SUMMARY

In the article the process of German Unification in late 1980s – at the beginning of 1990s is analyzed. The special attention is paid to the positions of other states towards unification of FRG and DDR, first of all – USSR, USA and Great Britain.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Каракуц А.М. Еволюція позиції СРСР щодо вирішення «німецького питання» у 1989-1990 рр. // Вступ до міжнародних відносин. – Донецьк: вид. ДонНУ, 2007. –

- Вип. 6; Позиция США и Великобритании в вопросе объединения Германии (конец 80-х – 90-е гг. XX столетия) / Международная и европейская безопасность и Украина: Учебное пособие. – Донецк, ДонНУ, 2008; Політика США щодо об'єднання Німеччини (кінець 1980-х – 1990-ті роки) // Історичні записки. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету, 2008. – Випуск 18; Британсько німецькі відносини у процесі об'єднання Німеччини (1980-ті – 1990-ті рр.) // Вісник ДонДУЕТа (серія «Гуманітарні науки»), 2008. – №1 (37) та ін.
2. Gellner W., Robertson J. The Berlin Republic: German Unification and a Decade of Changes. – Cass, 2003. – P. 83.
 3. Evans R. Rereading German History. From Unification to Reunification 1800-1996. – Routledge, 1997. — P. 201.
 4. Европа: вчера, сегодня, завтра / Институт Европы РАН; ред-кол. РАН: Н.П. Шмелёв. – М.: Издательство «Экономика», 2002. – С. 652.
 5. Bracher K. Turning points in modern times: Essays on German and European History. – Cambridge, 1995. – P. 135.
 6. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. – С. 708.
 7. Maier Ch. Dissolution: The Crisis of Communism and the End of East Germany. – Princeton University Press, 1997. – P. 305.
 8. Буш Дж., Скоукрофт Б.. Мир стал другим / Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 2004. – С. 228-230.
 9. Kahn Ch. Ten Years of German Unification: One State, Two Peoples. – Praeger Publishers, 2000. – P. 192.
 10. Крушинський В., Якубов В. Остаточне врегулювання німецької проблеми і кінець ялтинсько-потсдамської системи // Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки) / Під ред. Гайдукова Л., Кременя В., Губернського Л. – К., 2001. – С. 77-98.
 11. Ash T.G. In Europe's Name: Germany and the Divided Continent. – N.Y.:Random House, 1993. – P. 350.
 12. Glees A. Reinventing Germany: German Political Development since 1945. – Berg Publishers Ltd., 1996. – P. 27.
 13. Fritsch-Bournazel R. Europe and German Unification. – Berg Publishers, 1992. – P. 179.
 14. Терехов В. Как «закрывался» Германский вопрос // Международная жизнь. – №8. – 1998. – С.32-43.
 15. Горбачев М. Как это было: Объединение Германии. – М.: «Вагриус», 1999. – С.65-68.

Надійшла до редакції 22.05.2008 р.

УДК 94 (4): 94 (728)

ЄС ТА МЕРКОСУР: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТОК СПІВРОБІТНИЦТВА

А.В.Бредіхин, В.М.Завадський

Інтеграційні процеси на сучасному етапі стають однією з найголовніших складових частин економічного та політичного розвитку, при цьому вони визначають й майбутнє тієї чи іншої країни. Консолідація багатьох держав світу охопила майже всі континенти. Преважна частина сучасних інтеграційних об'єднань має не лише економічний характер, а й несе у собі й політичну складову. Світове господарство – це не лише сукупність та взаємодія національних економік. Іншою його складовою стають інтегра-

ційні комплекси, які включають в себе національні інфраструктури декількох держав, що відрізняються більш розвиненим взаємним розподілом праці, зближенням та взаємним прилаштуванням економічних механізмів, проведенням узгодженої економічної політики. Економічна співпраця вимагає проведення спільної політики. У свою чергу така економічна та політична інтеграція накладає відбиток на інші сфери життя, приводить до виникнення більш сприятливих умов в царині людських контактів, культури, узгодженої соціальної політики, тощо.

Саме інтеграція стає чи не найголовнішим фактором історичного розвитку усього сучасного світу. Сьогодні предметом дослідження фахівців у галузі всесвітньої історії стають не лише окремі події, а й світові інтеграційні процеси, які накладають відбиток на історію розвитку людства.

У запропонованій статті хотілося б розглянути історію створення та співробітництво на початку нового тисячоліття одних з найпотужніших міждержавних об'єднань: ЄС та МЕРКОСУР. Ці структури представляють два різні континенти, об'єднуючи значну кількість країн та роблячи заяву на лідерство в певній частині світу. Вивчення досвіду інтеграційних процесів на різних континентах є досить актуальним для України. Керівництво нашої держави проголосило європейську інтеграцію стратегічним напрямком у зовнішній політиці [1]. Отже аналіз досвіду інтеграції у Європі та Південній Америці є доволі корисним для української держави. Результати подібного роду досліджень могли б стати важливим аналітичним матеріалом під час вироблення стратегії відносин з Європейським Союзом, особливо на сучасному етапі.

Історії розвитку та функціонування Європейського Союзу й МЕРКОСУР присвячена значна кількість робіт як зарубіжних так і вітчизняних авторів. Визнаними фахівцями у дослідженні питань створення та розвитку ЄС є такі західні вчені як: С.Маріз [2], К.Фрейзер [3], Н.Грін-Ковлес, Д.Дінан [4]. Українські дослідники не лишилися осторонь вивчення питань європейської інтеграції. В.Копійка, Т.Шинкаренко [5], В.Посельський [6], вивчали історію виникнення та інституційне забезпечення функціонування Євросоюзу. Доволі значний внесок у розвиток європейських студій зробили й російські вчені: Ю.Борко [7], О.Буторіна [8], М.Арах [9]. Дослідженню інтеграційних процесів у Латинській Америці, а саме виникненню й розвитку МЕРКОСУР, присвячені роботи: Ю.Шишкова [10], К.Хачатурова [11], К.Пшеворського [12].

Становлення Європейського Союзу починається одразу після закінчення Другої Світової війни. У 1951 році було створено Європейське співтовариство вугілля та сталі, яке й започаткувало тісне співробітництво країн Європи. Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург створили інтеграційне співтовариство, головною метою якого була спільна політика в галузі видобутку вугілля та виробництва сталі. Вже у 1957 році ці ж самі країни створили ще одне співтовариство – економічне, метою якого було проведення спільної економічної діяльності та створення митного союзу. Сьогодні до ЄС входять 27 країн, які проводять не лише спільну економічну політику, а й досягли значних успіхів в узгодженій соціальній політиці, свободі пересування всередині Співтовариств. Євросоюз являє собою об'єднання інтегрованих країн у спільний простір, він є консолідуючим органом усього європейського континенту. ЄС на відміну від інших міждержавних організацій має представницький орган – парламент, до відома якого входить широке коло питань. Європейська комісія та Європейський суд у справах людини – одні ключових інституцій Співтовариств, не мають аналогів в жодному з інтеграційних об'єднань світу. В останні роки в ЄС робляться намагання перейти до більш глибокої інтеграції, а саме її поглиблення та політичного спрямування. Процес ухвалення спільної європейської конституції показав, що частина країн-членів ще не готова до політичного союзу. Однак, Європейські Співтовариства представляють собою одне з найрозвиненіших інтеграційних об'єднань у світі, члени якого є значно інтегрованими у єдину структуру.

Спроби розвитку регіональної економічної інтеграції у Північній Америці, за зразком європейської, мають довгу та не зовсім вдачу історію. Ще у 1960-ті роки у цьому регіоні виникла ідея створення зони вільної торгівлі, а пізніше Центральноамериканського спільного ринку. У 1960 році була створена Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі – LAFTA (з 1980 – Латиноамериканська асоціація інтеграції, LAIA), до якої увійшли 10 країн (Аргентина, Бразилія, Мексика, Уругвай, Парагвай, Перу, Чилі, Колумбія, Еквадор, Венесуела та Болівія). Однак, економічні та політичні кризи кінця 1960-х не дозволили вийти цим країнами на значний рівень інтеграції. Завдяки значним відмінностям між латиноамериканськими державами подальші спроби розвитку регіональної економічної інтеграції були спрямовані на об'єднання лише окремих країн, економічно більш близьких одна до одної. Так, у 1969 році всередині LAFTA виникла так звана Андська група (Болівія, Колумбія, Еквадор, Чилі; пізніше сюди приєдналася Венесуела, але вийшла Чилі). Ці структури не спромоглися досягти успіхів у розвитку спільної торгівлі [13].

Нова хвиля інтересу до інтеграційних угод виникли наприкінці 1980-х років, коли розчарування латиноамериканських країн у допомозі США після Фолклендської війни Аргентини та Великої Британії, стимулювало до зближення на південноамериканській регіональній основі. У 1986 році Аргентина та Бразилія – дві найпотужніші держави регіону, висунули спільний проект розвитку економічного співробітництва та інтеграції у майбутньому, проголосивши його при цьому відкритим для приєднання інших сусідніх країн. У березні 1991 року був підписаний договір про створення митного союзу та спільного ринку (МЕРКОСУР – ринок «південного конусу»). Першими членами цієї структури стали: Бразилія, Аргентина, Парагвай та Уругвай [14]. В літературі досить часто існують розбіжності у датуванні створення цієї організації. Така ситуація склалася завдяки тому, що фактично МЕРКОСУР оформився лише у 1995 році. Саме тоді угода між вищезазначеними країнами набула чинності та на зовнішніх кордонах країн-учасників стали діяти спільні митні тарифи на імпорту товарів з третіх країн. Асоційоване членство у організації отримали Чилі та Болівія. З 2004 року проводяться активні переговори з Мексикою.

Стратегічним завданням для МЕРКОСУР – є створення спільноти, яка б змогла гарантувати економічне зростання її учасників на основі інтенсивної взаємної торгівлі та ефективного використання інвестицій, а також підвищення міжнародної конкурентоспроможності економік субрегіону.

МЕРКОСУР має доволі розвинену систему управління. Головним органом є Рада Спільного ринку, яка збирається на вищому рівні, до її складу входять голови держав та урядів, а також міністри закордонних справ країн-членів. Цей орган здійснює політичне планування та розвиток інтеграції. Група Спільного Ринку – головний виконавчий орган, функціонує постійно, до його складу входить адміністративний секретаріат зі штаб-квартирою в місті Монтевідео, 10 технічних комісій, які займаються питаннями торгівлі, митного регулювання, технічних норм, валютно-фінансової політики, макроекономічної політики, транспорту, промисловості, сільського господарства та енергетики.

Спільний ринок МЕРКОСУР виявився найбільш ефективним ніж інші об'єднання Латинської Америки. Його створення привело до збільшення торгівлі між країнами-учасниками, за 1991-1997 спостерігається зростання цього показника в 7 разів. У зоні вільної торгівлі країн-членів ліквідовано мита та інші обмеження на 90 % товарів, узгоджені спільні зовнішні тарифи. Активно обговорюються умови створення у середньостроковій перспективі єдиної валюти.

Економісти відмічають, що створення МЕРКОСУР не раз допомагало стабілізувати економіки країн-членів. У 1990-ті стримування інфляції здійснювалося шляхом імпорту, регулювання митної політики сприяло «гальмуванню» темпів економічного спаду, наприклад, в Аргентині та Бразилії. Також відзначалося, що у період економічного застою

у Бразилії у 1991-1993 рр. місцева промисловість зуміла вистояти завдяки доступу на ринок Аргентини, економіка якої у той час була на підйомі. У 1994-1995 рр. в умовах економічного спаду в Аргентині, доступ на Бразильський ринок дозволив значно стабілізувати економічні показники. Досвід функціонування МЕРКОСУР показав, що задля успішного розвитку інтеграційного об'єднання необхідним є членство принаймні двох сильних в економічному плані країн. За час існування МЕРКОСУР відбулося розширення торгівельно-економічного співробітництва з іншими об'єднаннями Латинської Америки. Значний інтерес до співробітництва з «ринком південного конусу» виявили члени Карибського Співтовариства (CARICOM), Мексика та Чилі в силу свого геополітичного становища намагаються зайняти позицію свого роду містка між НАФТА та МЕРКОСУР. Центральноамериканська інтеграційна система SICA (створена у 1991 році, до її складу входять: Гватемала, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Панама, Сальвадор), у 1998 уклала угоду про об'єднання зони вільної торгівлі з аналогічною зоною МЕРКОСУР.

На сьогодні МЕРКОСУР залишається одним з найбільших інтегрованих ринків Латинської Америки, який об'єднує країни з майже 200 мільйонним населенням, з сукупним ВВП більше ніж 1 трильйон доларів США. На долю цього об'єднання припадає 40% прямих іноземних інвестицій (від усього об'єму, що надходить до Південної Америки), 60% сукупного товарообігу та 33% зовнішньої торгівлі континенту [12, с.123].

Не дивлячись на масу позитивних здобутків, МЕРКОСУР страждає від тих самих проблем, які гальмують розвиток майже усіх інтеграційних об'єднань «третього світу». Головні з них – неоднорідність країн-учасників та відносно низький рівень їхнього економічного розвитку. В межах МЕРКОСУР крупні та відносно стабільні нові індустріальні країни Бразилія та Аргентина намагаються інтегруватися з більш слабкими Парагваем та Уругваем. Створення єдиних умов промислової конкуренції призводить до того, що більш слабкі Парагвай та Уругвай ризикують опинитися в ролі підпорядкованих більш розвиненим сусідам. Тому для них постійно зберігаються деякі винятки з правил лібералізації торгівлі. Однак, все одно в невеликих країнах Південного конусу зберігається ситуація, коли в ці країни збуваються товари, які складно експортувати в більш розвинені країни. Однак, в той самий час участь Парагваю та Уругваю у цьому об'єднанні приносить свою користь.

Значно зросла інвестиційна активність, а також інвестиційна привабливість регіону для іноземних компаній. У грудні 1995 року між МЕРКОСУР та ЄС було укладено «Рамкову міжрегіональну угоду», яка мала на меті створення зони вільної торгівлі між блоками до 2001 року. Одним з ініціаторів угоди з боку ЄС була Іспанія, яка зберігає тісні економічні зв'язки з колишніми колоніями. Переговори у цьому напрямку велися досить довго, вони показали, що створення спільної зони вільної торгівлі, яка б охопила 10 % населення земної кулі, потребує подальшого узгодження та підготовки, тому відкладається на більш помірковані терміни, а саме 2010 рік [10, с.70].

Європейський Союз є другим за значенням торгівельним партнером країн-членів МЕРКОСУР, найважливішим джерелом прямих іноземних інвестицій та провідним донором підтримки цього регіону. Раз у два роки ЄС та всі країни Латинської Америки та Карибського басейну проводять двосторонні самміти з широкого кола питань – політичних, економічних, освітніх, наукових, технічних, культурних, тощо. Всі країни Латинської Америки уклали угоди про співпрацю або торгівлю з ЄС.

17 травня 2002 року відбувся самміт ЄС – МЕРКОСУР у Мадриді, на якому активно обговорювалася ідея створення зони вільної торгівлі між організаціями. Значну роль у поліпшенні відносин ЄС з МЕРКОСУР відігравала Іспанія, представники якої на Мадридському самміті заявили, що «сильний МЕРКОСУР є ключем до успішного розвитку усього регіону». МЕРКОСУР для ЄС не лише потужний торгівельний партнер, а один з найважливіших напрямків інвестування капіталів. Також у ЄС постійно вислов-

люють зацікавленість у постачанні сировини з країн-членів МЕРКОСУР. Доля інвестицій з боку ЄС в країни-члени МЕРКОСУР складала близько 50 % у 2002 році.

2003-2005 роки характеризуються стагнацією у відносинах ЄС-МЕРКОСУР. Багато в чому така ситуація пов'язана з розширенням Євросоюзу та його структурними реформами й розробкою загальноєвропейської конституції.

Діалог поновився у травні 2006 року, під час самміту ЄС-МЕРКОСУР було вирішено розробляти механізми до переходу до зони вільної торгівлі між двома організаціями. Достатньо складним було питання сільськогосподарського експорту з країн Латинської Америки, яке й зараз залишається не вирішеним.

Таким чином, ЄС та МЕРКОСУР представляють собою одні з найпотужніших інтеграційних об'єднань, що мають вплив на окремому континенті. Історія становлення Європейського Союзу починалася так само як і розвиток МЕРКОСУР, а саме з економічного союзу країн. На сучасному етапі розвитку ЄС перестав бути суто економічною структурою, він робить заявку на політичний союз країн, що до нього входять. Ринок «південного конусу» порівняно з ЄС достатньо молода організація, однак, за 13 років свого існування, вона продемонструвала власну життєздатність та дала перші результати. Керівництво цього латиноамериканського об'єднання має наміри трансформувати його у більш тісний союз за прикладом ЄС. Відносини ЄС з МЕРКОСУР постійно розвиваються в бік поглиблення співпраці та налагодження більш тісних економічних зв'язків, а саме створення зони вільної торгівлі. Незаперечною є зацікавленість обох структур у співробітництві, що стосується багатьох сфер.

РЕЗЮМЕ

Представленная статья посвящена исследованию истории создания Европейского Союза и МЕРКОСУР (общего рынка «южного конуса»). Авторы рассматривают основные этапы развития организаций, их институциональное обеспечение и основные направления интеграционной деятельности. Исследовано развитие сотрудничества в последние годы Европейских Сообществ и МЕРКОСУР.

SUMMARY

The present article is devoted to the researching of history of the EU and MERCOSUR. The main stages of the development of this organizations, their institutional system and main vectors of the integration activity are analyzed by authors. The development of partnership relations between the EU and MERCOSUR is also researched.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» // Відомості Верховної Ради. – 2003. – №3. – С.12.
2. Marise C. The enlargement of the European Union. – New-York: Oxford University Press, 2005. – 256 p.
3. Frazer C. The future of Europe. Integration and enlargement. – London: Rutledge, 2005. – 170 p.
4. Green Cowles M., Dinan D. Developments in the European Union.– London: Palgrave Macmillan, 2004. – 341 p.
5. Копійка В., Шинкаренко Т. Європейський Союз: заснування і етапи становлення: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл./ Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К.: Ін Юре, 2001.– 447 с.
6. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип. – 2002. – 168 с.

7. Борко Ю.А. От европейской идеи к единой Европе. – М.: Деловая литература, 2004. – 464 с.
8. Буторина О.В. Экономический и валютный союз ЕС в мире. Теория и практика. – М.: Ин-т Европы РАН, 2001. – 245 с.
9. Арах М. Европейский Союз. Видение политического объединения. – М.: Экономика, 1998. – 272 с.
10. Шишков Ю. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. – М.: Деловая литература, 2001. – 257 с.
11. Хачатуров К. Латиноамериканские уроки для России. – М.: Международные отношения, 1999. – 400 с.
12. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.
13. Гвоздарев Б. Интеграционные процессы в западном полушарии на современном этапе: позиция США, латиноамериканский аспект и интересы Российской Федерации. – Режим доступа: <http://iskran.iip.net/russ/works98/gvosdarev.html>. – Заголовок з екрану.
14. Швец Е. Страны Меркосур: природные ресурсы – энергетика – интеграция. – Режим доступа: <http://geo.1september.ru/article.php?ID=200301403>. – Заголовок з екрану.

Надійшла до редакції 21.05.2008 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 14 (477)

**ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
(ДОБА «РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ»)***Н.М.Смельянова*

Українська філософська думка представлена багатьма відомими іменами, які складають гордість вітчизняної культури. Філософська рефлексія була притаманна мислителям, що ввійшли в нашу історію як талановиті майстри слова. Письменники, котрі творили у так звані «смутні» часи, пережили трагічний досвід руйнування і рідної країни, і особистої долі. Їх літературно-філософська творчість, яка прийшлася на першу третину минулого сторіччя, віддзеркалила страшну силу державного насильства, що знищувало будь-який прояв вільнодумства. Доба «розстріляного відродження» стала трагічним етапом вітчизняної історії, в якому була зроблена спроба знищити українську національну культуру та який довів неможливість такого знищення. Зокрема, М.Хвильовий і В.Підмогильний належать до тих діячів відродження, що все життя присвятили служінню українському народу та зробили значний внесок у розвиток вітчизняної культури. Занепокоєність національними питаннями, проблемами свободи та духовності, розробка натхненних екзистенційних ідей – все це робить творчість цих мислителів дуже важливою та забезпечує нагальність теми.

Метою даної роботи є реконструкція світоглядних систем представників «розстріляного відродження» М.Хвильового і В.Підмогильного та визначення їх місця у вітчизняній філософії.

Завданням статті є аналіз філософських поглядів М.Хвильового і В.Підмогильного крізь призму відновлення історичної правди щодо постатей «розстріляного відродження».

Сутність даної проблеми розглядалась і продовжує досліджуватися такими філософами, як А.Бичко, І.Бичко, Ю.Вільчинський, Г.Горак, В.Горський, О.Забужко, В.Ільїн, С.Кримський, В.Нічик, М.Попович, В.Табачковський та ін. Однак творчість діячів «розстріляного відродження» є вельми багатогранною та залишає множину недостатньо досліджених проблем.

З'ясування екзистенційних особливостей філософської рефлексії української інтелігенції порівняно з бунтівною думкою західних мислителів, на зразку творчості М.Хвильового і В.Підмогильного, складає елемент наукової новизни даної роботи.

Перш за все, зазначимо, що вітчизняні мислителі завжди шукали шляхи до справжнього існування як у загальнолюдському, так і в національному аспекті. Ці пошуки виявляли сутнісні протиріччя історичного розвитку, в якому дехристиянізація світу досягала небувалих меж. У цих умовах загострювалася проблема синхронізації моральності з технічними досягненнями, а матеріалізм нерідко розглядався як світогляд, несумісний з націоналізмом. Проте багато з українських мислителів пройшли шлях від марксистського універсалізму до екзистенціалізму і героїчного персоналізму. Не відокремлюючи проблем національної свободи від проблем справжнього гуманізму, вони продовжували традиції трагічного оптимізму Тараса Шевченка і Лесі Українки.

Незаперечною є мужність тих майстрів слова, які працювали в найжорстокіших умовах радянського авторитаризму й умудрялися проносити визвольні ідеї в негативних умовах існування. Натхненний патріотизм вітчизняних мислителів базувався не на зоологічному (за Бердяєвим – *бестіальному*) націоналізмі, а на його творчому втіленні, яке реалізовувалося в екзистенційному світобаченні. Не замикаючись у вузьконаціональні межі, це світобачення ставало частиною європейської культури. Філософська думка українських внутрішніх дисидентів демонструвала натхненний трагізм незалежно від того, де перебували її творці – у радянському тоталітарному просторі або за його межами. Такі мислителі, як М.Хвильовий, В.Підмогильний, В.Винниченко та інші вистраждали свою гуманістичну позицію служінням ідеї героїчного індивідуалізму і національної свободи.

Творчість Хвильового вирізняла здатність вбачати позитив у страшній реальності, що восторжествувала в сталінській імперії. В екзистенційному просторі його умонастрою знаходили свою нішу і мрійність романтизму, і безнадійність розпачу, і натхненність світлого трагізму. У його орієнтації на Європу була глибока неусвідомлена інтуїція, заклик до створення героїчної, конструктивістськи ясної психіки. У цьому смислі й ранній Маркс, з його гуманістичним світовідчуванням, сприяв світоглядному становленню Хвильового. Однак практичне засвоєння марксових ідей у Росії не мало нічого спільного з гуманізмом класика, який мріяв про гармонійне єднання природи і людини, суспільства й індивіда. Хвильовий виявив двоєдушність ідеології, яка застосовувала нелюдські методи управління, але при цьому спускалася на гальмах до інтересів міщанина-середнячка. Письменнику була ясна єзуїтська сутність деспотичних режимів соціалізму, що маніпулювала свідомістю напівосвічених мас. Хвильовий розпізнав підступність імперативної системи, що викривляє свідомість людей, які ревно служать їй. Відіграючи роль гвинтиків у бездушному механізмі, ці люди добровільно стають жертвами ілюзорної Утопії, що цинічно перемелює людські долі. Але крізь чорну завісу свідомості, обтяженої ідолами інквізиторських цінностей, у героїв Хвильового проступає невідбутня туга: «Будні приймаю і серцем, і розумом. Але все-таки – туга» [12, с.88]. Екзистенціали розламані свідомості – туга, розпач, безнадійність, – пронизують творчість Хвильового, який опинився перед проблемою тотальної переоцінки цінностей. Юнацький радикалізм, що вимагав повного заперечення всіх попередніх традицій і знищення всіх зв'язків з буржуазною мораллю, виявив свою неспроможність.

Незважаючи на те, що західні ідеї мали вплив на формування філософської позиції Хвильового, на першому місці в нього залишалися національні інтереси. У гоголівському стилі він описував темні пустелі батьківщини, яка блукає за вітряками й ніяк не знайде веселого шляху [13, с. 71]. Відстоюючи свободу вітчизняної творчості, письменник виступав проти так званих «апологетів писаризму», які бачать у російській літературі духовного режисера української культури. Віковий тиск російської літератури він розцінював як диктат господаря становища, що привчає чужу психіку до рабського спадкування. Жорстока сила червоного терору, що душила національну культуру, прагнула не допустити зміцнення зв'язку національного й індивідуального. «Синтеза була лише одна, - писав Д.Донцов, – послух доктрині, яка – ще не знати – чи була доктриною загірної комуни, чи Івана Калити» [2, с. 9]. Але позиція пасивного спостерігача була далека Хвильовому, інтелектуально-душевні сили якого всотали в себе біль національної трагедії. На зміну почуттю безвихідності приходило бажання вирватися з зони помилкових уявлень про святість так званої «загірної комуни». Перед героями Хвильового відкривався весь жах революційного словоблудства; висловлюючись мовою Достоевського, вони усвідомлювали трагедію Ідеї, виваленої в бруді. В їх атеїстичних душах зароджувалася іскорка віри, яка не могла їх врятувати, але давала можливість ціннісного прозріння: «І справді: хіба я ввесь час не боролась із Богом? – пише героїня «Сентиментальної історії», яка стала жертвою революційного романтизму. – Я хотіла своїми власними силами пізнати напівабстрактну даль. Але без Нього (я пишу «Нього»,

бо Він справді був мені тоді безвихідною судобою) це неможливо було зробити» [11, с. 265]. Це звертання до Бога знаменувало екзистенційний перелом у змученій душі, зруйнованій більшовицькою отрутою.

Відмовившись від примар авторитарного розуму, Хвильовий опинився у ціннісній порожнечі, заповнити яку могла лише к'єркегорова несамолюбна віра або ніцшева любов до долі. Але в умовах сталінського епохального божевілья перше було нереальним, а друге – проблематичним. Світоглядні настанови вітчизняної інтелігенції, що перебувала в лещатах кризового часу, унеможливлювали індивідуалістичну позицію, характерну для *приватного мислителя*. Тому Хвильовий вважав непогамовний індивідуалізм, що ставить власні інтереси вище від добра спільноти, поважною хворобою, яка може довести до катастрофи. Це не означало, що він був прибічником ідеї колективізму; йому був близький ідеал сильної особистості, яка протистоїть масовій посередності. За словами Донцова, він висував гасло творчої, активної, «дерзкої» меншості, власної національної ідеї, щоб урятуватися від долі тих «розпечених і розм'яклих джугунів», які добровільно кладуть шию в ярмо [2, с.20]. Індивідуалізм Хвильового пластично вписувався в патріотичну основу його концептуальної ідеї. Воля до життя не відокремлювалася від волі до національної свободи: «Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокійної республіки нарешті заграє голубий промінь, і вона знайде те, чого так довго шукає» [10, с.582].

Божевільна любов до життя, про яку пише Хвильовий, співзвучна з amor fati Ніцше, який склав гімн життю, наповненому стражданнями. Однак українська ментальність Хвильового обумовила антеїстичну прихильність до рідної землі та до своєї нації. Якщо в Ніцше любов до життя пронизана мотивами порятунку європейської культури від низинних псевдо-цінностей, то у Хвильового ця ж проблема акумулюється в турботі про свою батьківщину. Первісний оптимізм, пов'язаний з відродженням нації за допомогою індустріалізації, змінюється в нього глибоким песимізмом, але останній знову трансформується у світовідчуження, проникнуте екзистенціалом надії. Опинившись у катастрофічній ситуації, Хвильовий, як і його герої, повинний був здійснити вибір. Це був вибір між життям і смертю, утвердженням і запереченням, партійністю і совістю. Але внутрішній простір цих бінарних опозицій відкидав однозначність будь-яких пріоритетів, змушуючи шукати силу в слабкості й мужність – у малодушності. Розмірковування К'єркегора, Шопенгауера, Камю та інших європейських скептиків, які осмислювали проблему самогубства і розцінювали останнє як прояв сили волі або, навпаки, свідчення її слабкості, – усі ці міркування залишалися далекими абстракціями. Певно, правий був К'єркегор, що визначав самогубство як негативний ступінь нескінченної свободи та вважав щасливим того, хто зможе знайти її позитивний ступінь. Але поранена душа Хвильового металася у лабіринтах трагічної думки і опинялася в тупиках, що не дозволяли знайти рятівний вихід. «Хто знає, – писав Донцов, – що думала людина з «розколоним я», – людина, подібна до його «фантастичної країни, що в леті – раптом зупинилася над безумною кручею» [2, с. 17].

Не бажаючи бути рабом хитромудрої і кровожерливої Системи, письменник вибрав негативний ступінь нескінченної свободи, тому що не знайшов позитивної; адже не можна знайти того, чого в нашому світі ніколи не існувало. Втілюючи у своєму натхненному трагізмі подвійність екзистенційного світовідчуження, Хвильовий пройшов через жах особистісного апокаліпсису. В цьому випробуванні він продемонстрував і неабияку мужність, і крайній ступінь того розпачу, що веде в небуття. Не дивно, що для Донцова він був не тільки бунтарем, який очолив духовну опозицію проти всесоюзного диктату, але і наївним романтиком, що сповідує ідеї неясного месіанства.

Проте деякі ідеї Хвильового були критично оцінені Євгеном Маланюком, який ввійшов в історію українського слова як поет пітьми, хаосу й апокаліпсису, але, у той же час – як майстер із плеяди трагічних оптимістів. Сам він, проголошуючи анафему

дегероїзованим епохам, називав себе апостолом кривавих шляхів. [3, с.36]. Вважаючи Тараса Шевченка геніальним майстром, Маланюк сприймав його як уособлення національного болю України. Тому він неприязно ставився до М.Хвильового, який вкладав у уста персонажу «Вальдшнепів» невтішну оцінку Кобзаря як малокультурної, безвладної людини, котра каструвала нашу інтелігенцію, виховала раба-просвітянина [5, с.115]. У свою чергу, Маланюк дає уїдливу характеристику Хвильовому, який, з його точки зору, не переживав розпачу, можливо тому, що не був інтелігентом. У той же час, бажаючи бути об'єктивним, Маланюк визнає у відомому антимосковському виступі Хвильового прояв національної мужності [4, с.225].

Треба сказати, що зайве суворі оцінка особистих і творчих якостей Хвильового продиктована пієтетом Маланюка стосовно велетенської моці шевченківського слова. Зневажливе висловлювання, що зачіпає честь Кобзаря, зумовило відповідну реакцію на творчість Хвильового. Насправді ж між Маланюком і Хвильовим набагато більше світоглядних зв'язків, ніж протиріч. Обидва мислителі сповідували світовідношення, просочене екзистенційною ментальністю. Обидва пов'язували кризу культурних цінностей із занепадом героїчних прагнень раціоналістичної епохи і переносили загальнолюдські проблеми на національний ґрунт. Як і Хвильовий, Маланюк був переконаний в аристократичності справжнього мистецтва і розцінював процес творчості як містерію.

Мужній романтизм, що давав сили зберегти незломленість духу в екстремальніших ситуаціях, був притаманний також В.Підмогильному. Йому виявилися близькими ідеї європейських мислителів, що перевернули самозаспокоєність освіченого розуму. Реалізуючи ці ідеї у філософських міркуваннях своїх літературних героїв, він апелює до західних авторитетів, які втілили у своїх концепціях кризовий стан індивіда. У «Невеличкій драмі» фельдшер Роттер бере епіграфом афоризми К'єркегора, проникнуті екзистенційним осмисленням життєвих радостей і життєвого болю. Далі йде посилення на Шопенгауера, який писав, що світ такий поганий, як тільки можливо з тою умовою, щоб він усе-таки якось існував; та коли б він був ще гірший, люди на ньому все-таки жили б [8, с.672]. Зіштовхуючи різні точки зору своїх героїв, Підмогильний шукає проблиск істини в міркуваннях циніків і меркантилістів. Душевний занепад, розчарування у вищих цінностях, меланхолія та інші атрибути негативного умонастрою пронизують їх розмірковування про справжнє і несправжнє, священне і повсякденне, глибинне і поверхнєве. Підкреслюючи негативи людського існування, автор відзначає ту життєву силу, яка примушує індивіда приймати їх і переборювати: «Адже я теж колись був ніцшеанець і навіть анархіст. Надлюдина – ну, чим це не привабливе?» [8, с.672]. Але ретельний аналіз цих ідей знову призводить до розчарування і внутрішньої порожнечі, яка поглинає високі устремління і творчу енергію.

Примітно, що ніцшеанство не сприймається Підмогильним з негативістського боку: він бачить у ньому не песимістичну теорію, а, навпаки, вчення, що малює людству оптимістичну перспективу. Точно так сама відмова від ідеї надлюдина не означає розбіжності з основними концептами ніцшевого нігілізму. Як і Ніцше, Підмогильний скептично поціновує досягнення цивілізації, що зробила людину більш витонченою, але залишила в ній ще багато від тварини. Він бачить, що великі ідеї перетворюються на козирі історії, а влада речей стає перешкодою до перемоги не тільки безпристрасного розуму, але і таємного почуття. Його герої ремствують із приводу того, що надприродне заперечене, а неприродне лишилося нашою єдиною утіхою. Преклоніння перед технічним розумом означає для Підмогильного глибоку помилку сучасної людини, яка, молячись цьому розуму, тим самим молиться своїй гордині. Але наука про життя, що стверджує ницість людської будови, водночас викриває цю ницість за допомогою найвищих духовних сил. «Злитися з світом у його безконечності і вічності – ось дійсний шлях світопізнання. Воно одне. Воно досягається тільки тим, з чим розум не має нічого спільного: вчуттям, прозрінням, екстазом» [9, с.290].

Звертаючись до ірраціонального начала в людині, Підмогильний, у дусі європейського скептицизму й одночасно – у дусі вітчизняного кордоцентризму, шукає екзистенційну точку опори. Осмислюючи боротьбу почуттів і розуму, він доходить висновку про те, що саме почуття є творчим чинником думки. Його захоплюють таємничі процеси душі, що знає більше й бачить далі, ніж бідний розум, що часто тільки дає санкції на ухвалені вже постанови, як той англійський король, що царює, не керуючи [7, с.407]. Однак у прагненні до нескінченного криється небезпека виявлення порожнечі; тому філософування героїв Підмогильного супроводжується екзистенційними переживаннями туги, смутку, розпачу. Перманентно переходячи від суму до надії, вони відчувають себе посланцями важливих, але чужих доручень, а натовп сприймають як людську масу, водночас близьку і далеку. Єдиний образ цієї маси, розділений і змінений у кривих дзеркалах на тисячі облич, уособлює для Підмогильного щільний масив того, що у подальшому одержало в Гайдеггера назву *das Man*. У голому, безглуздому натовпі письменник очима свого героя бачить старий порошок, який треба стерти. Руйнуючи безмежною мрією все навколо як вогненним мечем, він випробовує відразу до бездіяльних людей, збитих в анонімну масу: «Їх треба вимести геть, розчавити цю розпусну черву, і на місце їх прийдуть інші» [7, с.331].

Мрія про вищих людей, покликаних змінити тих обивателів, спосіб мислення яких визначається винятково *шлунком*, затьмарюється в Підмогильного усвідомленням історичної пасивності інтелігенції. Трагедія останньої, на його думку, полягає в тому, що воля її зв'язана, і, замість діяти, вона міркує: «В інтелігента розум покинутий сам на себе, а такий розум є вічний сумнів, що точить ідею, як шашіль стільці. Це він є справжній творець песимізму і світових туг» [8, с.671]. Однак і сам Підмогильний належав до інтелігенції, яка мучилася сумнівом і болем за той самий народ, що викликав її обурення. Відкидаючи жалість як нікчемне почуття, що перешкоджає великим здійсненням історії, він, у той же час, не міг не почувати жалю до принижених співвітчизників. Громадянську війну він розцінював як величезний масовий зрух, де одиниці були непомітні часточки, зрівняні в цілому й безумовно йому підпорядковані, де люди знеособились у вищій волі, що відібрала їм особисте життя і разом з ним всі ілюзії незалежності. Так само в неповноцінній українізації Підмогильний бачив безліч драм, комедій, фарсів і анекдотів [7, с. 413, 457]. Його туга за національною й особистісною свободою втілювалася в душевних муках героя роману «Місто», котрий усвідомив незначність свого письменства, в якому не знайшлося місця людині, що нидіє і буває, плазує і підноситься на верховини: «Він не знайшов у тих сторінках сумного карлика з велетенським розумом, дрібного звіра, що тягне на шуплих раменах вічний тягар свідомості; не знайшов чарівної дитини, що так мило плаче і сміється серед барвистих цяцюк існування, жорстокого войовника, що вмів вбивати й умирати за свої мрії, суворого поборника за далекі дні, невтомного гінця в майбутнє. І ця відсутність вразила його» [7, с.507].

Ми бачимо, що автор звертається до персонажів ніцшевого Заратустри і фактично веде мову про метафоричні перетворення духу. Звалити на себе тягар світового знання і здійснення, завоювати свободу у власній пустелі, стати новим починанням і святим словом утвердження – усі ці стадії гри творення, про які повідав Ніцше, знаходять відгук в умонастрої Підмогильного. Однак вони не знаходять місця в думках його літературного героя, і ця відсутність породжує в ньому глибокий розпач. Автора захоплює героїка, що пробуджує порив творчого духу, в якому сполучаються занепокоєння і відвага, екзистенційна тривога і рішучість. Підмогильний не визнає спокійного щастя, тобто щастя непрагнення, погодження з життям, підлягання йому. Такий стан він трактує як нікчемне щастя раба, що не має нічого спільного з величчю: «Щастя чуттєвої величі є щастя заперечення, а розумової – ствердження, чуття – обурення, розум – терпимість, чуття – запал, розум – гострота, чуття лишає кінець кінцем попіл, розум – тільки рані» [7, с.490]. Якщо щастя гармонії – це приємний сон, то щастя величі – це діяль-

ність, що знаменує високий тонус духовного життя. Для письменника такою діяльністю була його активна громадянська позиція, що зумовила і драматизм його людської долі, і натхненний трагізм його літературно-філософської творчості.

Виступаючи за відродження національної еліти, представники «розстріляного відродження» боролися із засиллям плебейських цінностей. Тому доречним буде зупинитися на цій проблемі детальніше. Оскільки поняття черні і плебейства носять зневажливий характер, у ХХ сторіччі, що вимагало толерантності, поширеним стало поняття масової людини. Однак оцінка цього людського типу продовжувала залишатися негативною. Так, для Ортеги-і-Гассета людина маси являє собою втілення моральної та політичної тупості, що була наслідком замкнутості душі й неможливості вийти за свої межі. Людину еліти, навпаки, відрізняє сувора самодисципліна, напружена творчість і шляхетні устремління. Обраний, пише Ортега, вимагає від себе багато чого, а пересічна людина перебуває в захваті від себе і не вимагає нічого [6, с. 76]. Іншу позицію в цьому питанні зайняв Гвардіні, який, визнаючи поголовне нівелювання особистості, усе-таки зволів побачити в людині маси неминучий історичний факт, котрий необхідно прийняти і виправдати. З одного боку, він пише про нову дикість, що відкриває у світі первісні прірви і ставить людину віч-на-віч з хаосом: «Усі чудовиська пустель, усі жахи пітьми знову раптом біля нас» [1, с.155]. З іншого боку, він апелює до можливості зосередження індивідом центру ваги в самому собі, тобто до духовної самоконцентрації, що означає спрямованість до Бога. Подібна позиція стала характерною і для багатьох філософів постмодерну, які намагаються знайти позитив у феномені тотального омасовлення. Правда, вони все рідше асоціюють масову людину із сакральною натхненністю, тому що в постсучасній свідомості глибини віддається поверхня.

Розмірковуючи про взаємозв'язки одиниці й нації, В.Янів підкреслює, що тільки воля до продовження життя і подолання часу стає основою творчих діянь, і що носієм дії завжди є конкретна одиниця чи пак їх гурт, а нація є вічна форма й фон дії [14, с.107]. Українська ментальність, що гармонійно об'єднує індивідуальне і національне, має внутрішню силу, здатну перебороти фальшиві принципи глобальної масовизації. Перед нами стоїть завдання не тільки подолання інтелектуальної рутини, але і повороту до відродження справжньої шляхетності духовної еліти. Необхідно відродити той досвід якості, котрий дає ясне усвідомлення особистісних прав і обов'язків, а також формує повагу до тих, хто її заслуговує. Національні завдання вирішуються у процесі демократизації життя, але ця демократизація повинна не виключати пієтет перед духовним аристократизмом, а, навпаки, зміцнювати його. Саме про це мріяли майстри слова, що у страшну добу сталінізму зберегли філософську віру в справжні цінності людини і суспільства.

Таким чином, дослідження літературно-філософської творчості представників «розстріляного відродження» дозволяє зробити наступні висновки.

1. Філософська рефлексія М.Хвильового і В.Підмогильного уособила в собі гіркий досвід поневолення вільної думки диктатом авторитарної влади. Незважаючи на гранично тяжкі умови творчості, письменники залишилися вірними твердим національним принципам і моральним переконанням, відбивши їх у своїх творах.

2. Літературно-філософська творчість М.Хвильового і В.Підмогильного пронизана екзистенційними мотивами справжнього та несправжнього існування, свободи і насильства, героїчних і профанних цінностей. Критично оцінюючи раціоналістичні досягнення своєї доби, вони апелювали до внутрішнього особистісного вибору, втілюючи вітчизняні інтенції антеїзму та кордоцентризму.

3. Діячі *розстріляного відродження* позитивно сприймали екзистенційну ментальність європейських мислителів, що прагнули відродити духовну аристократію суспільства. Проте українські майстри зберігали свою філософську самобутність, спря-

мовуючи енергію слова до органічного поєднання загальнолюдських цінностей та національних пріоритетів, які ставали їх власними імперативними переконаннями.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются особенности философской рефлексии М.Хвылевого и В.Підмогильного, являющихся представителями украинской интеллигенции эпохи *расстрелянного возрождения*. Осуществлена реконструкция их экзистенциальных идей, в которых нашел выражение вдохновенный трагизм духовной элиты украинского общества. Проблемы свободы и насилия, мучительные поиски подлинного существования, осмысление настоящих и иллюзорных ценностей – все это исследуется в русле компаративного анализа отечественной и западной философской мысли.

SUMMARY

Peculiarities of philosophical reflexion of M.Khvylyoviy and V.Pidmohylniy, who represent Ukrainian intelligentsia in period of «shot renaissance», are investigated in the article. The reconstruction of their existential ideas is done, in which the inspired tragic element of the spiritual elite of the Ukrainian society becomes apparent. The problems of freedom and violence, agonizing searches of real existence, trying to find the sense of real and insubstantial values are investigating in course of the comparative analysis of home and occidental philosophical thought.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гвардини Р. Конец нового времени // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 127-163.
2. Донцов Д. Микола Хвильовий. – Б.м.: Б.в., – 1942. – 25 с.
3. Маланюк Євген. Біографія // Маланюк Євген. Поезії. – Львів: «Просвіти», 1992. – С.35-36.
4. Маланюк Євген. Буряне поліття // Маланюк Євген. Книга спостережень: Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 210-227.
5. Маланюк Євген. Репліка // Маланюк Євген. Книга спостережень: Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 114-120.
6. Ортега-і-Гасет. Бунт мас // Ортега-і-Гасет. Вибрані твори / Перекл. з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К.: Основи, 1994. – С. 15-139.
7. Підмогильний В.П. Місто // Підмогильний В.П. Оповідання. Повість. Романи. / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В.О.Мельника; Ред. тому В.Г.Дончик. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 308-538.
8. Підмогильний В.П. Невеличка драма // Підмогильний В.П. Оповідання Повість. Романи. / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В.О.Мельника; Ред. тому В.Г.Дончик. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 539-741.
9. Підмогильний В.П. Півість без назви // Підмогильний В.П. Оповідання Повість. Романи. / Вступ. ст., упоряд. і приміт. В.О.Мельника; Ред. тому В.Г.Дончик. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 241-305.
10. Хвильовий М. Півість про санаторійну зону // Хвильовий М. Сині етюди: новели, оповідання, етюди / Упоряд. та передм. І.Ф.Драча; Прим. та комент. П.І.Майдаченка. – К.: «Радянський письменник», 1989. – С. 499-582.
11. Хвильовий М. Сентиментальна історія // Хвильовий М. Сині етюди: новели, оповідання, етюди / Упоряд. та передм. І.Ф. Драча; Прим. та комент. П.І.Майдаченка. – К.: «Радянський письменник», 1989. – С. 231-271.

12. Хвильовий М. Синій листопад // Хвильовий М. Сині етюди: новели, оповідання, етюди / Упоряд. та передм. І.Ф.Драча; Прим. та комент. П.І.Майдаченка. – К.: «Радянський письменник», 1989. – С. 87-99.
13. Хвильовий М. Солонський яр // Хвильовий М. Сині етюди: новели, оповідання, етюди / Упоряд. та передм. І.Ф.Драча; Прим. та комент. П.І.Майдаченка. – К.: «Радянський письменник», 1989. – С. 66-73.
14. Янів В. Психологічні основи окциденталізму / М.Шафовал (упоряд.). – Мюнхен: Б.В., 1996. – 205 с.

Надійшла до редакції 04.06.2008 р.

УДК 141.4

ЗНАЧИМОСТЬ СОЦИАЛЬНО-АКТИВНОГО ЧЕЛОВЕКА В «БЕЗРЕЛИГИОЗНОМ ХРИСТИАНСТВЕ» ДИТРИХА БОНХЁФФЕРА

Ю.В. Сириченко

Не существует религиозной системы, которая не содержала бы антропологических учений и представлений. До XX столетия в христианских странах существовал социально-религиозный комплекс, преобладающей в обществе религиозной системы.

Процессы секуляризации мирового сообщества обусловили формирование новых систем светских антропологических представлений, рефлекслируемых и генерируемых в различных вариантах социальной философии, и систем религиозно-антропологических представлений, рефлекслируемых и генерируемых конфессиональной теологией и философией, а также внеконфессиональной социально-религиозной философией.

В конце XVIII – начале XIX вв. в рамках протестантской мысли происходит существенный поворот в сторону дальнейшей этизации христианства и рассмотрения его не столько как религиозного, сколько как нравственного, социально-философского учения. Этот поворот в религиозном мировоззрении (характерный для либеральной теологии) способствовал дальнейшей эволюции идей в протестантской мысли и уже в XX веке привел к появлению новых, модернистских теологических концепций, развивавших идеи либеральной теологии. Ярким примером религиозного модернизма является теологический модернизм в современном протестантизме. Это течение теологической мысли характеризуется крайней неоднородностью, различием направлений и идей, суть которых состоит в попытке переосмысления как современной роли христианства, человека в нем, так и основных его идей. Наиболее значимым и интересным для социально-религиозной философии течением протестантской теологической мысли можно считать ту часть теологического модернизма, которая непосредственно развивала идеи либеральной теологии. В ней тенденция сделать человека социально-активным в безрелигиозном обществе приобрела наиболее отчетливый характер по сравнению с другими концепциями. Более глубоко проблема безрелигиозности и значимости социально-активного человека разрабатывается в трудах Д.Бонхёффера, Д.Робинсона, Д.Зёлле, Т.Альтицера, Х.Кокса, У.Гамильтона, П.Ван-Бурена.

Перемену акцентов в протестантской религиозной мысли можно рассматривать не просто как вынужденное приспособление христианства к изменившейся действительности, но и как более сложный и неоднозначный для понимания процесс, характерный для религии в целом. Мир, в котором мы сегодня живем – это, по образному выраже-

нию Д.Бонхёффера, «совершеннолетний мир», безрелигиозность в котором – массовое явление. Поэтому как никогда важным становится вопрос, поставленный еще в семнадцатом веке Пьером Бейлем о возможности существования общества неверующих, ведущих нравственный, гражданский активный образ жизни.

Актуальность выбранной темы обуславливается также значительным интересом к протестантскому модернизму в различных кругах философской, религиозной и общественной мысли на Западе. Это, не в последнюю очередь, связано с радикальной программой преобразования христианства, которую выдвигают теологи-модернисты, и его ролью в современном мире. Особенно значительным этот интерес был в 50-70 годы двадцатого века, когда под влиянием наследия Дитриха Бонхёффера в Европе и США выходят работы его последователей, в которых его идеи находят свое продолжение и развитие. Хотя в последнее время замечен спад интереса к этой теме в массовой публицистической и научной литературе, несомненно, что актуальной эта тема останется и в будущем. Причина тому – постоянно меняющийся мир, побуждающий христианство искать новые, адекватные времени ответы на вопросы, которые перед ним этот мир ставит. Очевидно, что ответ на эти вопросы всегда будет сопряжен для современной теологии и церкви с попыткой решения жизненно важных проблем, стоящих перед каждым человеком и всем человечеством в этом мире, и который возможен только в ситуации обращения к человеку, может быть, даже без обращения к Богу. А если это так, то мы должны говорить не о христианской, а о человеческой морали, ведь эта мораль не имеет смысла для Бога, а потому вопрос о последствиях перевода религии в этическую плоскость как для самой религии, так и для этики есть вопрос о возможности существования религии в таком качестве вообще.

Вопрос о роли этики, значимости активной личности в жизни общества в протестантской теологической мысли нельзя считать достаточно разработанным. Это обуславливается тем, что феномен модернизации теологии протестантизма, начавшийся еще в XIX в., рассматривался большей частью с позиций религиоведения, причем основное внимание уделялось анализу доктринальной части теологических концепций. Что касается социально-философской составляющей, результатов последовательной этизации и модернизации теологии для самой религии, этому вопросу не всегда уделялось должное внимание. Это понятно, поскольку большая часть литературы, посвященной проблеме религиозного модернизма, разработана религиоведами, а не философами. Однако утверждать, что данная проблема не имеет научного базиса, было бы неверно. Таковы исследования известных российских религиоведов В.И.Гараджа, К.И.Никонова, Д.М.Угриновича, Л.П.Воронковой, С.А.Исаева, Л.Н.Митрохина, В.И.Добренькова. Так, в частности, в работах В.И.Добренькова проводится довольно подробный анализ многих концепций протестантского модернизма («Модернизация идеи бога в христианской религии», 1978) [1]. Другой российский автор В.И.Гараджа в своих работах («Критика новых течений в протестантской теологии», 1991; «Кризис современного протестантизма и поиски «новой теологии», 1973) также делает акцент на религиоведческой стороне проблемы: однако автор больше внимания уделяет вопросу развития теологии протестантского модернизма в Европе [2, 3]. В целом, большинство исследователей рассматривают теологический модернизм как результат прогрессирующей секуляризации, как крайнее проявление важной социальной тенденции, характеризующей приспособительную деятельность религиозных организаций. В ряду исследований, посвященных актуальным вопросам современной протестантской теологии, следует отметить работу К.И.Никонова («Современная христианская антропология: анализ основных направлений и методологии обоснования религии», 1990) [4], в которой, с привлечением большого библиографического материала, проведен основательный анализ различных течений теологической мысли как в Европе, так и в США. Исследованию отдельных элементов теологии протестантского модернизма посвящено

диссертационное исследование Е.Г.Осиповского («Концепция атеизма в современной протестантской теологии», 1989). Проблема соотношения религии и морали рассматривается в работе Л.Н.Митрохина («Философия религии: опыт истолкования Марксова наследия», 1993) [5]. Исключением можно считать кандидатскую диссертацию В.В.Антропова (Проблемы этики в теологии протестантского модернизма, 2005), в которой делается попытка анализа этической составляющей работ этого теолога, рассмотрение в контексте идейной связи его учения с предшествовавшими и появившимися впоследствии теологическими концепциями [6]. Таким образом, анализ литературы показывает, что, несмотря на существующие исследования в данной области, проблему социальной философии и религии в теологии протестантского модернизма невозможно признать достаточно разработанной, что, скорее всего, обусловлено ее междисциплинарным характером. Следовательно, степень разработанности темы в социальной философии и философии религии в частности нужно признать недостаточной.

Целью данного исследования является выявить значимость социально-активного человека в христианском и секулярном обществе с позиции протестантской теологии Д.Бонхёффера. В соответствии с целью исследования в работе были поставлены следующие **задачи**:

- рассмотреть проблему значимости социальной активности человека в теологии Д.Бонхёффера – основоположника теологии протестантского модернизма;
- проанализировать содержание понятия «социальная активность» в контексте теологии Д.Бонхёффера;
- используя результаты проведенного анализа, рассмотреть вопрос: возможно ли бытие человека в современном мире, когда традиционные христианские ценности (а в более широком смысле — ценности общерелигиозные) полностью разрушены? И что в этом случае приходит на смену священному: парадоксальные формы обновленного религиозного сознания или же принципиальная установка на внерелигиозное «самостояние человека в мире»?

Научную новизну исследования автор видит в следующем:

- Впервые в отечественной литературе проведено исследование социально-философской проблемы – социальной активности человека в безрелигиозном обществе – в теологии Д.Бонхёффера как основоположника теологии протестантского модернизма.
- В статье показано, что в XX в. в рамках теологии Д.Бонхёффера происходит процесс нарастающей этизации христианства, связанный с рассмотрением его не столько как религиозного, сколько как социально-философского, нравственного учения.

Непосредственное влияние на появление и развитие протестантского теологического модернизма в XX в., в контексте социальной философии, оказала теология немецкого лютеранского пастора Дитриха Бонхёффера. Его идеи «безрелигиозного христианства» можно считать отправной точкой в формировании теологии протестантского модернизма. Однако, в отличие от многих других теологов, основные положения теологии Бонхёффера были сформулированы в последние годы его жизни в виде отдельных заметок и писем, адресованных своему другу Эберхарду Бетге [7]. Собранные воедино и изданные в послевоенные годы под названием «Сопротивление и покорность», они стали основным источником взглядов Бонхёффера не только на задачи христианства в современном мире, но и на его сущность вообще [8, с.14]. Помимо «Сопротивления и покорности», в последний период жизни он приступил к написанию «Этики», в которой намеревался выразить новый подход к вопросам христианской морали, роли человека в обществе. Однако «Этика» так и осталась незавершенной, представляя собой, по сути, совокупность набросков. Однако, несмотря на то, что в «Сопротивлении и покорности» социально-философские вопросы не ставятся прямо, а в «Эти-

ке» нет обращения к темам «совершеннолетнего мира» и «безрелигиозного христианства», именно первая работа является источником для рассмотрения проблемы становления социальной активности человека, поставлен вопрос о сущности христианства в современном мире.

Мысли о совершеннолетию мира, который не нуждается ни в Боге как «моральной, политической и естественнонаучной гипотезе», ни в религии, в традиционном ее понимании, разумеется, имеют свои предпосылки, коренящиеся, с одной стороны, в диалектике западноевропейского Просвещения, а с другой – в преемственности его основных идей с «либеральной» и «диалектической» теологией. Кроме того, важно учесть антинацистскую направленность теологии Бонхёффера, в которой одну из основных ролей играет не только «покорность», но и «сопротивление».

Для взглядов, выраженных в «Этике», была характерна точка зрения, что этическое имеет свое определенное место и время. Это значит, что не в каждый момент своей жизни человек совершает выбор между добром и злом, исполняя «высочайшее назначение и последний долг». Человек просто живет, а не решает те или иные проблемы общества и межличностных отношений. Однако пограничные моменты – «этические феномены», имеют свое место и время; в момент их проявления происходит переживание *должного*, сознательно принимаемое решение между добром и злом, направление жизни к «высочайшим нормам». И в этих границах этическое становится проблемой, соотносимой с деяниями Христа в этом мире [9, 367]. Этические феномены относятся к пограничным явлениям сущего, а, стало быть, человек должен быть активным в мирской жизни, не подпадая под действие рефлексии. Активное участие предполагает, прежде всего, ответственность, а «ответственная жизнь» – это жизнь в соответствии с действительностью, такая жизнь, которая имеет место только в полной преданности собственной жизни и жизни других людей. Критерий ответственности рассматривается в христологическом контексте. Именно в Иисусе Христе Бонхёффер видит то основание, которое определяет нравственное поведение человека в его жизни. Нравственная действительность – это действительность ставшего человеком Бога, «так как в Иисусе Христе собрана вся действительность, так как она в нем имеет происхождение, сущность и цель, поэтому только в нем и через него возможно действие, соответствующее действительности» [10, с.430].

Ключевой установкой Д.Бонхёффера является реализация христианина в мирской, «посюсторонней» жизни. Человек должен жить в гуще задач, вопросов, успехов, неудач, жить, копию опыт, убеждаясь в своей беспомощности. Тогда он оказывается всецело в руке Божьей, ощущает не только боль, но и страдание Бога в мире – это есть вера. Тогда происходит становления человека, христианина [11, с.76].

Основным тезисом Бонхёффера является утверждение о наступлении принципиально нового периода в истории христианства, в котором современный человек не нуждается в религии с верой в потустороннего Бога. Христианство должно честно признать, что мир стал «совершеннолетним» и больше не нуждается в такой религии, которая изначально была компенсацией его незрелости и слабости, не нуждается в таком Боге, который до этого играл роль компенсатора человеческого бессилия. В условиях безрелигиозного мира все прежние христианские положения становятся бессмысленными, а потому все те вещи, которые раньше имели значение – искупление и спасение, возрождение и Святой Дух, жизнь во Христе и христианское послушание – становятся чуждыми современному миру. Но «повзросление» личности и «повзросление» мира должно привести к тому, что человек сам может найти в себе моральные основания свободы и ответственности, которые он прежде искал в Боге. В конечном итоге, выносится приговор представлению о Боге ортодоксальной теологии: «Бог как моральная, политическая, естественнонаучная рабочая гипотеза упразднен, преодолен» [6, с.95]. Однако факт безрелигиозности мира вовсе не означает отсутствия Бога в этом мире. Процесс прогрессирующего совершеннолетия мира

имеет не только отрицательный аспект, но и положительный: он открывает перед человеком неожиданную перспективу найти Бога там, где его до этого не искали – «в гуще жизни». Несмотря на то, что реальное развитие мира на пути его совершеннолетия, конечно, ведет к уничтожению христианского Бога, к отсутствию религии в жизни человека, это развитие нельзя понимать как антихристианское. С точки зрения автора «Сопротивления и покорности», речь идет не только об отрицании Бога традиционной христианской теологии, Бога как «рабочей гипотезы», исторически обусловленной и поэтому преходящей формы человеческого самовыражения, но и об утверждении действительного Бога, становящегося реальностью во Христе. Христология является тем моментом, с помощью которого «безрелигиозное христианство» становится подлинным христианством, в котором реализуется, с одной стороны, противопоставление христианству «религиозному» с его потусторонним Богом, а с другой – поклонение новому посюстороннему богу, который, должен составить основу «безрелигиозного», а значит, подлинного христианства. Христология является основой, которая осуществляет секуляризацию христианства и его мирскую интерпретацию, сведение к чисто земным, человеческим проблемам, решение которых должно стать первоочередной задачей христианства в «совершеннолетнем» мире. Бог, вынуждающий нас жить в этом мире, является тем Богом, перед которым мы постоянно находимся. Жить без Бога – значит жить, будучи ответственным, прежде всего, перед самим собой, делая все то, что требуют от человека жизненные обстоятельства, не обращаясь к нему за помощью. Потому исходной жизненной установкой для человека должно быть такое поведение, которое, будучи этически правильным, подразумевало бы активную жизненную позицию, начиная от помощи ближнему и кончая борьбой против зла.

Лишенный Бога традиционного христианства, человек остается наедине с собой, но именно это состояние и есть тот отправной пункт, в котором человек может открыть подлинного Бога и подлинное к нему отношение [12, с.254]. Подлинное отношение человека к Богу, а, значит, и подлинное христианство, есть, прежде всего, такое отношение человека к человеку, при котором человек перестает быть только средством; отношение, при котором жизнь, посвященная другому, является единственно правильной формой существования и формой веры, которая, в то же время, есть не что иное, как форма жизни во Христе и по Христу. Письма из тюрьмы не дают конкретных указаний о том, какое реальное социально-этическое содержание вкладывал Бонхёффер в этическое учение о «любви к ближнему» и в «существование для других». Однако многие его высказывания, и особенно его практическое поведение, позволяют заключить, что «человек для других» – это не просто абстрактное требование жить для других, не проповедь любви к ближнему, но такое понимание деятельной жизни христианина, которое подразумевает его ответственность за все, что совершается в обществе, государстве и мире. В этом смысле было бы правильной сказать, что это такая ответственность, которая сродни ответственности Христа, принявшего её, на себя, как бремя всего мира.

Что касается размышлений немецкого философа о смысле жизни христианина, то человек становится христианином не в религиозном обряде. Участвуя в страданиях Бога, христианство сможет изменить и обновить мир, а потому необходимыми качествами христианина должны быть не только «покорность», но и «сопротивление». Таким образом, можно сказать, что этические взгляды Бонхёффера носят социально-активный характер, а христианская этика предстает для него учением, способным преобразовать земные отношения людей. Потому он так часто апеллирует не к Новому, а к Ветхому Завету, в котором ему импонирует его «социальный» дух. Ведь, в отличие от Нового Завета, в Ветхом речь идет об «историческом спасении», то есть о спасении «по эту сторону границы смерти», а потому у христианина нет последней лазейки в вечность для избавления от земных дел и трудностей, но, как Христос, он должен сполна испить чашу земной жизни, и только в том случае, если он так поступает, Распятый и Воскресший стоит рядом с ним, а он с Христом распинается и воскресает. Мир этот не мо-

жет быть снят до срока. В этом – общее у Нового и Ветхого Заветов [13, с.587]. Итак, здесь и сейчас, в этом мире, путем деятельного служения ближнему и борьбы с пороками этого мира должен реализовать себя христианин. А потому христианство для немецкого теолога проявляется не в словах, а в делах, в поступках, в отношении к другим людям. Исходя из этого, он приходит к парадоксальному выводу, согласно которому нерелигиозный, секулярный человек может быть большим христианином, чем религиозный [14, с.320]. Всесильный и всемогущий Бог традиционного христианства в представлении Бонхёффера превращается в страдающее и сострадающее начало в самом мире, воплощающееся в таком же отношении человека к человеку [15, с.122]. С этой точки зрения, человек, отдающий всю свою жизнь без остатка другим людям, уподобляется тем самым Христу, и быть «человеком для других» означает быть сопричастным Богу. Именно в заботе о ближнем реализуется отношение человека к Богу: именно так отвечает мыслитель на вопрос об обнаружении в повседневном жизненном опыте современного человека присутствия Бога, именно в этой мирской жизни Бог становится реальностью для человека.

Христос для немецкого философа – одновременно и «над», «вне» мира, и, в то же время, внутри него. Именно в жизни во Христе человеческий мир обретает свою цель и подлинный смысл, а подлинным христианином становится тот человек, который в своем поведении во всем следует принципам Христа, главный из которых – не столько религиозный, сколько светский принцип жизни для других. Итак, жизнь перед Богом означает, прежде всего, жизнь для других людей. Именно в сфере человеческих отношений, понимаемых вполне обыденно и даже совсем не в евангельском духе, как отношений между самыми близкими людьми – родителями и детьми, женой и мужем и т.д. – реализуется его отношение к трансцендентному, именно в этом выражается подлинно христианская вера. Открытие Бога в «жизни для других» можно рассматривать, по сути, как реализацию трансцендентного в человеческой жизни, мирских отношениях между людьми. Само трансцендентное становится своеобразным измерением человеческой жизни, становится имманентным, растворяясь в «гуще жизни», проникая в сферу «личного и внутреннего мира».

Имманентно-пантеистическая трактовка трансцендентного становится ответом на вопрос о том, в чем должна заключаться суть нерелигиозной интерпретации Бога и христианства. Именно в теологии немецкого мыслителя и философа определилась типичная для современной протестантской теологии тенденция антропологизации христианского учения на основе его пантеистически-этического истолкования. Мир человеческих отношений, требующий для своего улучшения непосредственного вмешательства христианина (в этом состоит понимание ответственности христианина и роли Бога в этом мире), – вот что должно стать точкой опоры для секулярного христианства. Поэтому теологию Бонхёффера, ориентированную на этизацию и пантеистическую интерпретацию христианства, можно рассматривать как социально-философского учение, заложившее основу для появления впоследствии различных видов «секулярной теологии», с их поиском имманентного Бога в том мире и в тех сферах человеческой деятельности (истории, революции, обществе), к которым принадлежит человек.

Итак, рассматривая нерелигиозную интерпретацию христианства, которую даёт Бонхёффер, можно утверждать, что такое христианство, по существу, сводится к этике, а теология превращается в своего рода учение о любви к ближнему. Безрелигиозное христианство – это христианство, не имеющее религиозного культа, но настаивающее на чисто человеческих отношениях, без признания характерных религиозных, или, наоборот: рассматривающее человеческие отношения как религиозные. Это христианство, рассматривающее служение Богу как служение людям в данной конкретной ситуации, предусматривающее ответственность человека не только за себя, но и чуть ли не за весь мир. Смещение понятий, производимое философом, позволяет ему уверенно говорить о существовании неверующих в традиционном смысле этого слова, являющихся

в большей степени христианами, чем христиане верующие. Только в целостном человеке, о котором говорит Библия, можно, увидеть настоящего христианина. А потому христианин должен быть среди людей, в гуще жизни, даже если ради этого следует страдать. В этом смысле человек становится равным Богу в его созидательной деятельности. Реализация христианской морали происходит в ответственности христианина за все, происходящее в мире, а потому его долг – не безропотное принятие происходящего, но активное сопротивление любому злу и несправедливости, творимых человеком, стремление сделать земную жизнь лучше и справедливей. Вопрос о том, чем должен руководствоваться христианин в подобной борьбе, очевидно, не вставал перед немецким философом: явственность зла для христианина должна быть так же очевидна, как истина Христа. А потому вряд ли путь рефлексии является верным в оценке доброго и злого и средств борьбы со злом.

Безрелигиозная интерпретация сущности христианства требовала решения вопроса о роли и месте церкви в современном мире. Этой проблеме Бонхёффер всегда уделял большое внимание. В частности, в «Этике» он отмечал, что церковь всегда должна быть обращена к человеку во всей его полноте, ко всему, что имеет отношение к человеческому существованию в мире во всех его проявлениях. Огромную ошибку традиционной христианской церкви он видит в ее ориентации на достижение спасения в потустороннем мире и игнорировании реальных земных потребностей человека. Кроме того, чрезмерное внимание к проблеме собственного самосохранения привело ее к забвению своего истинного предназначения, заключающегося не в существовании ради себя, но ради человека. Современный, «совершеннолетний» мир неизбежно должен перевернуть традиционное понимание сущности и назначения церкви в мире. И «безрелигиозное христианство», а также его Бог, спустившийся на землю к людям в образе Христа, – человека «в существовании для других», должны этому способствовать.

Революцию во взглядах на христианство Бонхёффер распространяет и на собственные представления о миссии и организации церкви. Церковь только тогда является церковью, – пишет он, – когда это церковь для других. Чтобы положить начало, она должна свою собственность раздать нуждающимся. Пасторы должны существовать за счет добровольных приношений общины или же иметь какую-нибудь мирскую профессию. Церковь должна участвовать в выполнении мирских задач общественной жизни, не господствуя, но помогая, служа. Она должна сказать людям всех профессий, что такое жизнь со Христом, что означает – «жить для других». Следовательно, церковь не есть религиозная общность людей, называемых христианами, главная цель которой удовлетворение исключительно религиозных потребностей, но такая общность, которая представляет собой пример реализации принципов жизни Христа, общность, посвящающая себя бескорыстному служению людям и стремящаяся к осуществлению идеалов христианской жизни на земле. Основной задачей церкви теолог считал нравственное воспитание людей в духе христианской этики, которая для него, очевидно, не имела религиозной наполненности. Нравственные отношения людей в безрелигиозном мире для Бонхёффера, в отличие от Фейербаха, не требовали «освящения» пастором. Сама по себе нравственная жизнь человека (как морально правильное поведение) была нравственной, если эта была жизнь во Христе и с Христом. А основной критерий такой жизни – «жизнь для других». И здесь можно говорить о том, что «нет эллина и иудея», нет *homo religiosus*, а есть «просто человек – вот что такое христианин». При всей парадоксальности этого утверждения, оно в принципе соответствует взглядам философа на природу христианства: страстное желание ликвидировать характерный для традиционного христианства дуализм между религией и миром, Богом и человеком приводит его, в конечном итоге, к попытке создания имманентного миру христианства, в котором человек был бы ответственным за себя и за весь мир существом. В итоге не Бог, а ближний выступает для христианина как трансцендентное, а отношение «человек –

Бог» заменяется отношением «человек – человек». Подобную трактовку можно рассматривать как христианскую – с двух сторон. С одной стороны, подвергая критике традиционные христианские идеи, даже зачастую просто отбрасывая их, Бонхёффер, вместе с тем, не считает, что человек может жить без веры в Бога, а потому и предлагает свой вариант хотя и имманентного, безрелигиозно-секулярного, но все-таки христианства, в основе которого лежит истинное, по его мнению, понимание Бога. С другой стороны, это «истинное» понимание Бога и «истинное» же понимание сущности христианства, трактуемого с этической точки зрения, вряд ли можно назвать в полном смысле религией (хотя именно это слово в наименьшей степени применялось Бонхёффером к христианству). Но если обычные для христианства как религии вещи – культ, традиционные идеи и представления о мире и Боге – отодвигаются на второй план или просто отбрасываются как ненужные «совершеннолетним» миром и теологом, то что же остается в итоге? Христианство, так понятое Бонхёффером, настолько далеко от христианства традиционного, насколько традиционное христианство далеко от человека и его настоящих земных проблем.

Осуществленный в статье анализ проблем этики, значимости социально-активного человека в христианском и секулярном обществе в теологии Д.Бонхёффера, а также рассмотрение вопросов, поставленных в целях данного исследования, позволяет сделать ряд теоретических выводов и обобщений.

Итак, для теологии характерно основное, по сути неразрешимое противоречие: отвечая на вызовы своего времени и где-то приспособляясь к нему с помощью секулярно-этической интерпретации христианства, он, в то же время, ставит под сомнение традиционные догматические позиции христианства, размывает грань между религиозным и этическим, земным и небесным, ведя, по сути, к элиминированию основ религиозной веры вообще.

Секулярно-этическая интерпретация христианства сводится к реализации христианина в мирской, «посюсторонней» жизни, активной жизненной позиции, начиная от помощи ближнему и заканчивая борьбой против зла, поиском в себе моральных оснований свободы и ответственности. Несмотря на безрелигиозность мира, человек постоянно находится перед Богом. В сфере общественных отношений реализуется отношение к трансцендентному, выражается подлинно христианская вера. Роль общественного института выполняет церковь, всегда обращенная к человеку и всему, что имеет отношение к человеческому существованию в мире.

В этом контексте можно сказать, что теология Бонхёффера оказалась дальнейшим развитием той либеральной теологической традиции в протестантизме, основателем которой был Шлейермахер, став переходным этапом на пути к появлению современного протестантского теологического модернизма.

РЕЗЮМЕ

Розглядається проблема значення соціальної активності людини у теології Д.Бонхёффера. Людина формує нову історичну реальність через активну суспільну діяльність, любов до ближнього, боротьбу проти зла у рамках релігійного суспільства.

SUMMARY

The problem of the importance of person's social activities is being considered in D.Bonhoeffer's theory. A man is forming a new historical reality through active social activities, love to neighbour, struggle against evil in the religious society.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Добренъков В.И. Модернизм в современной протестантской идеологии (на материалах США). – Дисс. д.ф.н., М., 1979. – 444 с.

2. Гараджа В.И. Критика новых течений в протестантской теологии. – М.: Знание, 1991. – 63 с.
3. Гараджа В.Н. Кризис современного протестантизма и поиски «новой теологии». – М.: Знание, 1973. – 64 с.
4. Никонов К.И. Современная христианская антропология (Анализ основных направлений и методологического обоснования религии). – Дисс. д.ф.н., М., 1990. – 404 с.
5. Митрохин Л.Н. Философия религии: (опыт истолкования Марксова наследия). – М.: Республика, 1993. – 416 с.
6. Антропов В.В. Проблемы этики в теологии протестантского модернизма. – М., 2005. – 136 с.
7. Барт К. Очерки догматики. Лекции прочитанные в университете Бонна в летний семестр 1996г. – Спб.: Алетея, 1997. – 127 с.
8. Бонхёффер Д. Соппротивление и покорность. – М.: Прогресс, 1994. – 343 с.
9. Фейербах Л. Сущность христианства // Избранные философские произведения в 2-х тт. – М.: Знание, 1955, т. 2. – 406 с.
10. Штирнер М. Единственный и его собственность. – Харьков: Основа, 1994. – 557 с.
11. Ясперс К. Ницше и христианство. М.: Медиум, 1994. – 113 с.
12. Bonhoeffer Legasy. Essays in Understanding. – Michigan: William B.Erdmans Publishing Company, 1981. – 382 p.
13. Barth K. Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert. – Hamburg, 1975, Bd.2. – 611 s.
14. Bonhoeffer D. Nachfolge. – Muenchen: Chr.Kaiser Verlag, Band 4, 1989. – 390 s.
15. Bonhoeffer D. Ethik. – Muenchen: Chr.Kaiser Verlag, Band 6, 1992. – 566 s.

Надійшла до редакції 15.06.2008 р.

УДК 821.111(73)

SOCIETY AND SOCIAL MYTHS: THE ASPECTS OF INTERACTION

Elena V. Andriyenko

Myths are important elements of social reality. At first sight this statement may look unconvincing. Nowadays the rapid growth of the role of science in society gives people the possibility to have the rational and critical worldview. But on the other hand, the influence of myths remains very strong, particularly in such spheres as policy, ideology, mass-media, and science. Myths always exist in every social environment and post-soviet Ukrainian society is not an exception. In the context of the active social transformations the investigation of social myth becomes a question of great importance for adequate and deep understanding of many social and political processes of modernity such as globalization or democratization, and for making social prognosis for the future.

The problem of social myths has been investigated by many scholars. Among them are R.Barthes [1], A.Losev [2], N.Soboleva [3], V.Morgun [4], A.Maydanov [5], M.Marinovich [6], N.Kirilova [7], and Y.Puchchcaev [8]. But the majority of works are devoted to the general analysis of myths in cultural or political context. It is not enough for careful investigation of the mechanism of myths' influence on individual and social consciousness.

This article seeks to analyze the issue of interaction and interconnection between society and social myths.

The role of myths in society differed in different historical periods, but they were always one of the main factors of forming the culture and worldview of the epoch. For ancient Greece mythology became not only the basis of culture but also the source of philosophy and

first attempts of scientific understanding of the world. It may be proved by teachings of early representatives of ancient Greek philosophy – Thales, Anaximander and Anaximenes. In the Middle Ages the main direction of social development was determined by mythologies of Christianity (for European civilization) and Islam (for Arabian civilization). Modern concept of progress appeared exactly due to Christianity. It was derived from Christian interpretation of time as a line or arrow which was directed to the future (unlike the model of time-circle in ancient cultures). Christianity gave modern science the idea of rational rules and laws which dominated in nature and which people could get to know. A lot of today's principles of morality, democracy and tolerance are also mythical (in the positive sense of this word) and have their roots in Christian ontology.

Starting from the so-called «rational optimism» of the Age of Enlightenment myths were understood only in their negative aspect – as false and primitive notions which did not correspond to reality. This point of view was very popular among Soviet scholars. In the USSR the influence of myths on social life regarded as absolutely distractive. Myths were associated with the dark and ignorant past, in contrast to the rational and realistic present. In paradoxical way Soviet society was determined by a very rich and complex mythology itself – the mythology of communism. After the breakup of the USSR the position of science with reference to myths and mythology has greatly changed. Today many scientists try to find elements of scientific knowledge in myths. Ukrainian scholar V. Mogrun considers that one should search the roots of quant theory in the ancient Egyptian and Chinese mythological systems and in the philosophical doctrines of Plato and Pythagoras [4, p. 288-317]. Russian explorer of myths A. Maydanov stresses the importance of the analyses of mythology as a source of real knowledge about the world. The scholar gives an example of untraditional view on Indo-European myth about demon Vritra who was killed by celestial god Indra in cosmic struggle. According to A. Maydanov's theory, this myth should be decoded as the narration about «extraordinary natural disaster» [5, p.91] that really took place in Central Asia in the middle of 2000 BC. A. Maydanov also emphasizes the vital necessity of elaboration of a new approach to the analyzing of myths. This approach should include a system of methods to decode real social and cultural facts of the past. This point of view is sufficiently reasonable because myths always appear in the context of a certain society; hence, they reflect (with the help of symbols) the economic, political and cultural experience and the worldview of its members. Existence of so different approaches to myths says about the complex and many-sided nature of this phenomenon.

Myths do not only reflect the process of social development but make a great impact on it. Mythologization of external world is still one of the main directions of human activity. Unlike classic myths of ancient times modern social myths in most cases have an author. Sometimes it happens that a name of an author is forgotten as it was with the author of popular Russian myths «Moscow is the Third Rome» (i.e., the last orthodox kingdom in the world), monk Philophey.

Social myth is a system of semiotic values that has an ontological status and is actual for a certain society during the certain period of its development. As R. Barthes affirms, myth makes social, cultural, ideological and historical things turn into «natural» (the phenomenon of mythical inversion) [1, p. 47]. Social myths interconnect with a society in various ways. They reflect the interests and values of different social groups. Some myths are closely connected with policy and the interests of elites. Social myths are often used as an instrument of power. According to N. Kirilova, political mythology is practical mythology because every political myth includes interests of certain persons and social groups [7, p.131]. Political image plays the dominant role in this case. It may be identified as a process of development of «mythical inversion» which takes place in mass-media when the image of a certain official is endowing with the features of a superman. Then this image becomes an object of belief for many people even if it has nothing in common with reality. Usually the process of creating

political myths is intensified before election. For example, according to social monitoring before the election of the president of Russian Federation it is twice as many TV programs with the participation of V.Putin's successor D.Medvedev as TV programs with the participation of V. Putin himself. Besides that, 81% of topics and comments were positive and 19% were neutral. It is also not accidentally that Venezuela's president and the author of myth about «21st century socialism» H.Chavez is interested in mass-media so much that in 2007 he officially pledged to close an influential TV station and nationalize all telecommunications in the country [9]. Nowadays telecommunications are an effective device for spreading social myths. That is why the absolute freedom of mass-media in democratic societies is just a «quasi-liberal myth» [8, p. 4-5]. Every piece of information is not only a piece of information. It contains certain trend and corresponds to a certain social and political purpose. It does not mean that all mass-media are completely mythological but the situation when a person can see certain pictures only one time and fast tempo of giving the information has an influential suggestive effect. Mass-media create the illusion of real presence and lower the level of critical thinking. Like a myth, mass-media often try to be out of contradictions and first of all out of conflict between understanding and its absence. That is why mass-media are widely used for spreading various social myths.

The process of creating myths takes place in every society, but the highest level of this activity can be observed during the periods of dramatic social transformations when old and new mythologies coexist in social consciousness. Usually this coexistence is very far from harmony. For instance, it may be a conflict between myths of totalitarian past and myths of democratization that exist in many post-soviet societies.

In the USSR a political system was followed by forming of corresponding social mythology and rituals. There were such elements of social rituals as agrarian traditions, rituals and traditions of working class, personal and civil ritual (initiation ceremonies of factory or farm workers, tractor-drivers, students, etc.), professional festivals, jubilees, and calendar and family festivals. All these traditions were closely connected with large variety of social myths. But the core of Soviet mythology was the myth about perfect economy. As A. Losev affirms, in Soviet society economic life had the status of an Absolute; it had to be a substitute of God and human personality [2, p. 131]. Economy worked magic and performed sacral rituals. It was believed to be able to give people the cessation of suffering and cure society from its spiritual and ethical wounds such as envy, malice, and criminality. Several the most significant Christian festivals were substituted with state ones. For instance, the Day of Transformation was turned into the Day of Industrialization (i.e., the festival of symbolic transformation and saving of a toiler). In this case the Christian myth about saving of a sinful human soul was used. But instead soul we have economic life and instead saving – the process of industrialization [2, p. 132]. All social ceremonies and traditions of Soviet society had aesthetical and ethical meanings such as cultivating of collectivism, diligence and other socialistic values. But in fact their sense was much deeper. They were an integral part of the process of actualization of social myths (components of the world out-look of Soviet society).

Some myths and social rituals and festivals of Soviet period remained in social consciousness of post-soviet communities, although they were partly transformed. For example, in Ukraine, Russian Federation and other post-soviet states such Soviet holidays as the 8th of March (Women's Day), Victory Day on the 9th of May, the 23rd of February (former professional holyday of the Soviet army), and the 1st of May are still popular, though the attitude to them has somewhat changed. For example, in the eastern part of Ukraine Soviet values were firmer than in the western part of the country and today the attitude of people from eastern regions to former Soviet holidays is more positive. Not everybody remembers their original meaning but celebration of these dates has become a tradition. It also plays an important psychological role. It creates the illusion of stabilization and organization of unstable and transforming social reality. According to the results of sociological interrogation (2007) the most

favourite holidays of citizens of Kiev, Donetsk, Kharkov, Odessa and some other cities are New Year and personal birthday [10]. In western regions of the country where national Ukrainian folk and religious traditions preserved better the situation is not identical. For instance, in Lvov peoples' attitude to former Soviet holidays differs. One part of citizens still celebrates them together with traditional holidays, another part does not celebrate. Some citizens even have negative attitude to holidays which came from Soviet period. But on the whole the most popular holidays of Ukrainians are following: New Year' Day (83,9%), personal birthday (52,8%), Easter (37,5%), Christmas Day (36,6%), friend's or relative's birthday (25,2%), the 8th of March (23,6%), the October Revolution Day (3,5%), the 23rd of February (3,4%). This statistic speaks about significant role of Soviet traditions in modern Ukrainian society and also about the increasing impotence of Christian values and traditions which is connected with the "religious renaissance" of 1990s.

In Soviet society religious myths and dates of religious holidays were often substituted with socialistic myths and holydays. In modern post-soviet societies religion sometimes overlaps secular spheres. Today in Ukraine priests often take part in ceremonies of initiation of soldiers or students. Many social rituals involve such religious elements as collective prayers and blessings. Before 1989 such things were impossible. These facts characterize the transformations of social consciousness and ways of interaction between social and religious myths and rituals. Many of these transformations are caused by decline from totalitarian system. At the same time there is one more powerful factor – the process of globalization. Modern globalization (which is an equivalent to westernization) brings post-soviet societies new social myth. The «Great American Dream» is among them. A lot of modern people feel the impact of this myth and begin to interpret individual material success as a sense of life and way of saving from all problems. Historically this idea does not correspond to traditional Slav mentality and often causes a feeling of disorientation.

Social myths often include the idealistic project of the future social development. In successful social systems this project is deeply infiltrated into social consciousness. Sometimes it is articulated as a national idea which is able to become a powerful factor of social transformations itself. A national idea and other myths establish an ideal scheme of actions for all members of social community. It is the result of collective agreement between citizens of a state about the most important values and convictions. A national idea should not be obligatory connected with a certain nation. Its inner sense consists in potential ability to integrate and consolidate the whole social community which may be mononational (like in Japan) or multinational (like in Russia or Ukraine). A national idea is a national myth but it helps society to find its real position in the geopolitical and economical environment. Artificial creation of modern Ukrainian national idea speaks about its mythological nature. A success of any national idea depends upon that how firmly it is established in public mind. Every idea which has a national status plays a tremendous role in the economical, political and cultural development of a state because it operates as a unifying force within society. Many modern democratic societies become increasingly individualized. But at the same time they are based on a universal system of values which may not change for a very long period. Absence of such system or trying to transform it in mechanical way usually causes a deep social, political, and axiological crisis as it was in Ukraine after the Orange revolution (2004).

Most of post-soviet societies faced the problem of conflict between old and new myths. Modern Ukrainian society experiences it especially hard because of absence of stable democratic tradition. After the disintegration of the USSA political system many social myths of that period continue to act in modern society. The myths about the omnipotence of bureaucracy, about the defectiveness of national social system in comparison with other social systems, about the total social harmony are among them. Russian scholar N. Soboleva argues that there is a paradox in the process of forming of new social mythology: spreading of new social myths is always followed by setback for progress of social changes [3, p. 148]. If a society

has no powerful unifying idea this trend becomes dangerous and destructive. Many modern scientists express the view that the idea of private property is the most effective for social consolidation but on the whole, this theory remains open to question.

In the context of social transformations myths have the meaning of ideological convictions or objects of quasi-religious belief. A rapid change of social order is a serious stress for practically all members of the social community. When any rational planning does not correspond to reality the general strain is often realized in the active creating of social myths. The highest level of such activity can be observed during the wars, revolutions and other manifestations of social disorder. In this case the ancient mythical opposition «We – They» (or «Our – Their») is actualized. This phenomenon took place during the Orange revolution in Ukraine. The name of one of the most influential political forces of that time a party «Nasha Ukraina» («Our Ukraine») may serve as a bright example of the attempt to actualize the opposition «We – They».

Speaking about the situation in modern Ukraine many scholars argue that the country is open for infiltration of new ideas and trends, social, political and religious movements. As A.Kolodny and L.Philiphovich affirm, it is possible to characterize modern Ukrainian outlook as uncertain, disorientated, inconsistent, and unprotected from potentially negative influences [11, c.173]. Modern Ukrainian society is also described as increasingly open and this aspect explains the active process of creating new myths. At the same time this thought is not shared by all scholars. For instance, N.Kachan expresses the contrary position: Ukrainian society is closed, non-plural and oriented on its own identity [12, c.60]. According to this conception all today's political processes can be reduced to the attempts of the state to preserve its national independence. The idea of national state is proclaimed the highest purpose of social development. This trend causes the excessive concentration on the national history, forming of the «sacrifice complex», identification of national idea with the notion of sacred. All these phenomena prevent people from forming adequate and critical national self-awareness. Social mythology becomes a quasi-religion and even tries to substitute religion as a form of spiritual culture. It can be exemplified by establishing of the cult of national language, culture, state, and highly-politicized discussion about the problem of the Ukrainian National Church.

Social myths interact with society not only in cultural, economical, and political spheres. It is also strongly connected with a current ecological situation. Scientific and technical progress is a powerful factor that determines social development. It provides society with economical welfare. At the same time scientific and technical progress has negative consequences such as ecological problems, trends of consumerism and over-consumption, violence and dehumanization. Solutions to these problems necessitate new ways of thinking. Criticism of modern civilization often includes a discussion about the increasing crisis of humanism. But on the other hand, humanism as a mythology that proclaims an individual the highest value may cause the ecological crisis itself. Humanism is based on a myth about the dominant role of people in nature and provokes inadequate attitude to nature resources. The root of this myth can be found in Bible (Adam as a master of nature). In philosophy and science of the Age of Enlightenment this myth was transformed into the idea of omnipotence of a person armed with scientific knowledge. One of the brightest formulations of this idea is the words of Francis Bacon, who said: «Knowledge is a power». In spite of intensive scientific development it is obvious that society is still dependent upon nature and should try to harmonize relations between nature and culture. In answer to ecological crisis a mythology of ecological culture has appeared. This mythology takes place through policy, social and religious movements, science, and even fashion. Philosophy of Russian cosmism (V.Vernadsky and others) became one of the new alternatives to the traditional scientific paradigm based on a strict distinction between people and nature. Modern society needs to continue the elaboration of original approaches to nature and to renew the ancient mythological feeling of unity with it on the new practical and theoretical level. On the whole, phenomenon of ecological culture is not absolutely new. It goes back to the revival of traditional values of ancient period the most im-

portant of which were a belief in the inward relationship of all living beings and mythological image of Mother-Earth. A person of traditional culture was not a conqueror of nature. On the contrary, it tried not to destroy the natural and cosmic order of the world but maintained it through myths and rituals. A lot of modern theories of healthy way of life are based on ancient philosophical and religious traditions such as yoga or Daoism.

The worldview of modern society is based on scientific rationality but in certain moments of historical development irrational factors begin to play the dominant role. A clear example of it is the actualizing of the Christian myth about Armageddon after Chernobyl catastrophe of 1986 which was connected with a myth about a «sinful people» [6, p. 33]. In modern social consciousness the myth about Armageddon in most cases is connected with the global ecological crisis. Thus, today's ecological problems are perceived not only through real facts and processes but also through the lens of different social myths.

Therefore, social myths are an integrate part of any social system. Social myth and society interact on political, ideological, scientific, cultural, and ecological levels. Social myths express the interests of different social groups and may be used as an instrument of power or object of quasi-religious belief, etc. The activity of social myths increases during the periods of intensive changes and transformations of social reality.

РЕЗЮМЕ

У даній статті йдеться про поняття соціального міфу і про взаємозв'язок між міфами та суспільством як складною системою. Виділено ключові проблеми трансформації різноманітних соціальних міфів у пострадянському українському суспільстві. Визначений зв'язок між соціальними міфами та політичними, культурними, економічними, аксіологічними та екологічними аспектами соціального буття.

РЕЗЮМЕ

В данной статье речь идет о понятии социального мифа и о взаимосвязи между мифами и обществом как сложной системой. Выделены ключевые проблемы трансформации различных социальных мифов в постсоветском украинском обществе. Определена связь между социальными мифами и политическими, культурными, экономическими, аксиологическими и экологическими аспектами социального бытия.

BIBLIOGRAPHY

1. Барт Р. Из книги «Мифологии»: Пер. с фр. // Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – С.46-141.
2. Лосев А.Ф. Дополнение к «Диалектике мифа» (новые фрагменты) // Вопросы философии. – 2004. – №8. – С.117-133.
3. Соболева Н. И. Социальная мифология: социокультурный аспект // Социс. – 1999. – №10. – С.145-148.
4. Моргун В.А. Квантовая психистория как универсальная методология познания // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – №2. – С.287-317.
5. Майданов А.С. Миф как источник знания // Вопросы философии. – 2004. – №9. – С.91-105.
6. Маринович М. Уникання апокаліпсису: шанси та ілюзії // Топос поразки: Незалежний культурологічний часопис І. – Львів: Ю. М. І., 2002. – С.32-39.
7. Кириллова Н.Б. Медиакultura: от модерна к постмодерну. – М.: Академический проект, 2005. – 448 с.
8. Пуцаев Ю.В. Либерализм, квазилиберальные мифы и свобода СМИ (Карл Поппер о роли телевидения в обществе) // Вопросы философии. – 2006. – №8. – С. 3-14.

9. Lapper R. Oil-fired socialism // Financial Times. – 2007. – Wednesday January 24. – P.15.
10. Жители Украины назвали любимые праздники // Город. Современный еженедельник. – 2007. – №45(788). – С.11.
11. Колодний А.М., Филипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. – Львів: Логос, 1996. – 182 с.
12. Качан Н. Релігія як ідеологія в сучасному українському суспільстві // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Аста, 1998. – С. 52-63.

Надійшла до редакції 15.06.2008 р.

УДК 291.1 + 165.0

ЭПИСТЕМОЛОГИЯ РЕЛИГИИ И ТРАНСПЕРСОНАЛЬНЫЙ ПРОЕКТ

В.В.Волошин

Религиозное знание – специфическая система значений, символов, деонтических конструкций, предназначенных для кодирования и трансляции высших сакральных смыслов и регуляции жизнедеятельности локальных исторических сообществ. Эпистемология религии исследует основания, пределы, генезис, структуру и функционирование религии как знания, его гносеологическую, социокультурную, экзистенциальную релевантность, а также способы адекватной артикуляции результатов познания религии. Эпистемология – неотъемлемая составляющая философии религии, вне которой последняя малопродуктивна и эвристически незакончена. Эта дисциплина способствует познанию сущности когнитивных комплексов, связанных с различными духовными практиками прошлого и настоящего, в том числе возникшими в рамках новых религиозных движений. Можно смело говорить о том, что, эпистемология религии – фундаментальная религиоведческая дисциплина; она может продуктивно дополнить общую эпистемологию, эпистемологию культуры и т.д. Вопросами эпистемологии религии занимались представители различных философских и богословских направлений. Достаточно хорошо разработаны проблемы когнитивизма (А.Айер, С.Н.Булгаков, Э.Флю, К.Нильсен), экспликации смысла языка религии (Р.Брэйтуэйт, Г.Ионес, У.Олстон), определения категориальной принадлежности религиозных верований (Я.Барбур, А.Плантинга, П.Тиллих), применимости принципов верификации и фальсификации в отношении религиозных высказываний (Л.Витгенштейн, Р.Карнап, Д.Уйби), рациональных аспектов богопознания и доказательств бытия Бога (Б.Дэйвис, М.Томпсон, С.Л.Франк) и т.д. Но для постижения религиозного знания явно недостаточно ресурсов традиционной гносеологии. Она, нужно признать, тяготеет к позитивистской картине мира с ее дихотомией «субъект-объект» и соответствующим эмпирическим фундаментом, детерминизмом, когнитивизмом, апологией формально-логической релевантности. Проникновение в запредельное создает множество бифуркаций, вынуждает делать выбор в пользу той или иной системы артикуляции встречи с Абсолютом. Исследователь религии работает с информацией, появившейся в разных знаниевых ландшафтах. Поэтому продуктивным видится изучение феномена религии на основе междисциплинарного подхода, в контексте принципа дополнительности, когда для воспроизведения в знаковой системе целостного явления необходимы взаимоисключающие, дополнительные классы понятий и модальностей. В украинском религиоведении имеет

место явный крен в сторону истории, политологии и этнологии религии. Эпистемологии, как составляющей общего религиоведения, уделяется мало внимания (отметим, правда, работы Б.Лобовика и А.Сарапина). Отсутствуют в Украине исследования, посвященные трансперсональной психологии религии. Последняя игнорируется и в учебных пособиях, изданных на постсоветском пространстве. Единственное исключение: в учебнике «Введение в общее религиоведение» под редакцией И.Яблокова (М., 2001) дается краткая характеристика концепции С.Грофа. В то же время, есть примеры успешного использования трансперсонального проекта в фундаментальных работах Санкт-петербургского религиоведа Е.Торчинова.

В формате трансперсонализма рассматривается множество интересных религиоведческих проблем: феноменология религиозного сознания и его «языки»; теология и мистицизм; религиозный опыт и его типы; естественные науки и религиозный опыт; стадийность и черты мистического опыта; мистический опыт и синестезия; измененные состояния сознания (ИСС) и сциентистская гносеология; семантика, логика и темпоральность ИСС; эпистемология религиозного, мистического, трансперсонального опыта; внеязыковые семиотические процессы как составляющая религиозных дискурсивных практик; классификация религий; гнозис религиозной танатологии; психологические аспекты секуляризации; «вечная философия» и модели этернализма; восточные религии и западный рационализм и т. д. Остановимся только на некоторых из них. Цель исследования – обнаружение 1) **гносеологической** и **методологической** ценности трансперсонального проекта; 2) возможностей абсорбации его теоретических концептов эпистемологией религии. Не являясь профессиональным психологом, автор не претендует на анализ познавательного и аксиологического статусов трансперсонализма именно как направления в психологии.

Начало трансперсонального проекта было положено в середине минувшего столетия в Калифорнии. Он стал возможен благодаря „встрече” западной психологии (психоаналитическая, юнгианская, гуманистическая, экзистенциальная школы) с восточными религиозными направлениями (Тхеравада, дзен, Адвайта Веданта, даосизм) на фоне расцвета молодежной контркультуры 1960-х гг. У истоков трансперсонального движения стояли А.Маслоу, Э.Сутич, М.Вич, С.Гроф, А.Уотс, М.Мерфи. Позднее на вооружения были взяты положения теории относительности, квантовой механики, «буст-рэпной» гипотезы в физике, эмерджентного холизма и голографической гипотезы функционирования мозга в нейрофизиологии, новейшие разработки в области фармакологии и медицины, лингвистике и неклассической логике, сравнительном религиоведении и этнографии. Термин *transpersonal* первым использовал в 1905 г. У.Джеймс. Наряду с автором «Многообразия религиозного опыта» к предтечам трансперсонального проекта можно отнести Э.Андехилл, О.Ранка, В.Райха, К.Г.Юнга, Р.Ассаджиоли, М.Элиаде, Дж. Кэмпбелла. В настоящее время трансперсонализм представляет собой многовекторное, междисциплинарное направление в гуманитаристике. Ведущими являются холотропный подход С.Грофа, интегральная психология К.Уилбера и интегративная психология В.Козлова, процессуальный подход А.Минделла, систематика Ч.Тарта и Г.Ханта, плюралистическая теория соучастия Х.Феррера, трансперсональное религиоведение Е.Торчинова, трансперсональная антропология В.Майкова и другие.

Существует несколько определений, в основном контекстуальных, понятия «трансперсональное». У С.Грофа «трансперсональное это надличностная область психики. Ее основная характеристика – переживание «выхода за пределы обычных для человека границ тела и эго». Эта область отвечает за такие явления, как отождествление себя с другими людьми, животными и растениями; видения архетипических и мифологических существ и «царств»; наследственные, этнические и кармические переживания, отождествление с Космическим Разумом. Б.Скоттон определяет «трансперсональное» не более чем, как сферу, находящуюся за пределами личностного, общепринятого,

стандартного. По определению Р.Уолша и Ф.Воон, «трансперсональное» – это комплекс переживаний, «в которых чувство самотождественности выходит за пределы индивидуальной, или личной самости, охватывая человечество в целом, жизнь, дух и космос» [1, с. 20]. У К.Уилбера «трансперсональное» – это «личное +», которое включает в себя весь возможный спектр и потенциал сознания, в том числе, «глубокие и высокие аспекты человеческого опыта, которые трансцендируют обычные и повседневные переживания». А.Минделл, вслед за Грофом, настаивает на внеличном, нелокальном, «вселенском», на языке русской философии, характере трансперсональных событий, которые в «свернутом», зашифрованном виде находятся в глубинах нашей самости.

Наряду с трансперсональной составляющей, согласно С.Грофу, существует еще одна специфическая область психики – перинатальная. «Это хранилище сильных физических и эмоциональных ощущений, связанных с травмой рождения, таких как невероятные физические боли в разных частях тела, ощущение удушья, переживание сильной тревоги, безнадежности и ярости... Данная сфера содержит богатый спектр соответствующих символических образов, сосредоточенных вокруг рождения, смерти и насилия» [2, с. 24]. В формате четырех базовых перинатальных матриц (БПМ), складываются представления о рае и тождестве с Космосом, адских муках, борьбе смерти и воскрешения, демонах, искуплении и т. д.

Активированные БПМ впоследствии находят отражение в мифологии, шаманских инициациях, ритуалах перехода, догматике мировых религий, что блестяще продемонстрировано в работах Е.А.Торчинова. Под религией он понимает «комплекс представлений, верований, доктрин, элементов культа, ритуала и иных форм практики, базирующийся на трансперсональном переживании того или иного типа и предполагающий установку на воспроизведение этого базового переживания» [3, с.86]. Предлагается и оригинальная классификация. Религии (А) Торчинов делит на: религии с доминированием перинатального типа (Аа) и доминированием трансперсонального уровня (Аb). Класс Аа включает в себя архаические верования (Аа₁), религиозные системы древнего Ближнего Востока (Аа₂) и античности (Аа₃). Класс Аb состоит из Аb₁ – религий чистого опыта с преобладающей установкой на трансперсональные переживания (религии Индии) и Аb₂ – религии, где трансперсональный опыт хотя и имеет место, но не есть единственный и доминирующий путь к спасению (зороастризм, авраамические религии). Некоторые религии рассматриваются в качестве переходных. Например, даосизм, имеет признаки Аа и Аb, тантрическая йога – Аа и Аb₁. «Центральную позицию будут занимать религии чистого опыта в качестве конденсированного выражения самой сущности религиозного феномена как трансперсонального опыта. На двух полюсах, равноудаленных от этого центра, будут находиться религии с доминированием перинатально-архетипических переживаний и догматические религии (или религии откровения – так их можно назвать в силу трансформации в них идеи базового религиозного опыта в идею харизмы» [3, с. 59].

Нельзя не согласиться с тем, что религиозный, мистический опыт – сущностное ядро религии, но его невозможно в полном объеме артикулировать, транслировать с помощью знаков. Когнитивный ресурс этого ядра может быть раскрыт только тогда, когда религиозный опыт принимает форму «текста», как связной, полной и корректной последовательности знаков. В качестве такого «текста» можно рассматривать догматику (доктрину). Именно она отражает как базовые структуры религиозного опыта, так и культурно-исторические паттерны. Доктрина как раз поддается лингвистическому и формально-логическому анализу. Поэтому, продуктивным может быть синтез психологии, лингвистики, логики, этики. Взяв в качестве одного из критериев знаковые системы естественных языков, что сделал еще более ста лет назад М.Мюллер, можно классифицировать религии на основе формально-логического анализа доминирующих в доктринах высказываний, императивов, вопросов и действий.

Теперь о демаркации понятий «религиозный опыт», «мистический опыт», «трансперсональный опыт». Религиозный опыт – предельно общее понятие философии и психологии религии, фиксирующее первоэлемент любой религии. Он есть совокупность **всех** психических состояний, определяемых тем или иным исповеданием. Такой опыт может быть как визионерским, так и деятельно-активным, включать в себя как ИСС, так и «профанные» явления психики. Пожалуй, ни одно понятие религиоведения не является столь многозначным как «мистика». Неопределенными являются и образованные от него прилагательные. «Мистическими» называют камлание сибирского шамана и сеансы Кашпиоровского, учение Мейстера Экхарта и «встречи» с НЛЮ, даосские психотехники и астрологию с мантикой. Когда анализируется религиозное сознание, необходимо лишить паранаучные, оккультные объекты признаков, именуемых «мистическими». Это позволит уйти от путаницы и негативных коннотаций, связанных со словом «мистика», ограничит предмет исследования, упростит эпистемологический анализ. Исходя из специфики авраамических и восточных религий, в отношении последних целесообразно, как предлагает Торчинов, вместо понятия «мистика» использовать понятия «йога». Под «мистическим опытом» мы понимаем неартикулируемые в полном объеме ИСС максимальной интенсивности и силы (но темпорально ограниченные), позволяющие верующему устанавливать (восстанавливать) связи с сакральными объектами, вплоть до слияния с ними. То есть понятие «мистический опыт» меньше по объему, чем «религиозный опыт», но, соответственно, больше по содержанию. Можно сказать, что «мистический опыт» – своеобразная «теоретическая база» психопрактик и ритуальных действий, направленных на постижение универсального инобытия, Абсолюта, конечной области священного, трансцендентного. Актуализация этой области – гарантия спасения, онтологического и экзистенциального метасмысла. Классификация трансперсонального опыта еще не закончена, поэтому, выделим два его уровня: тождественный во всех традициях (нечто близкое ноуменальным архетипам Юнга) и уровень выражения и описания, который разнится в силу дифференциации культур и логико-семантических игр. Допустимо говорить о том, что понятие «мистический опыт» находится в отношении подчинения к понятию «религиозный опыт». «Трансперсональный опыт» можно, следуя терминологии Уилбера, характеризовать как «мистическое + ...». Вслед за Торчиновым предлагается гипотеза, согласно которой, такой опыт есть некая форма познания – гносиса, постигающая особым образом собственную природу и природу универсума в силу латентного голографического тождества сознания индивида с онтологической основой мира. Познание движется от ментально сконструированного мира явлений к неконцептуализированному знанию реальности (таковости) как она есть. Отметим, что, «трансперсональный опыт» не всегда религиозен, его провокация с помощью ЛСД-терапии, или холотропного дыхания есть нечто искусственное, хотя и убедительно подтверждающее тезис о наличии объективных оснований опыта религиозного. Понятия «мистический опыт» и «трансперсональный опыт» находятся в отношении пересечения. Допустимо говорить о том, что многие трансперсональные переживания (но не опыт, как многоплановый синтез по Грофу) – основа мистицизма.

Трансперсональные переживания и опыт в эпистемологическом контексте – главное, что нас интересует. Трансперсональные переживания возникают как в процессе глубокого самоисследования, так и спонтанно. Их очень трудно интерпретировать. «С одной стороны, они образуют непрерывный эмпирический континуум с биографическими и перинатальными переживаниями. С другой – они, по-видимому, непосредственно, без помощи органов чувств, подключаются к источникам информации, явно находящимся вне традиционного доступа человека» [4, с.197]. Гроф рассматривает трансперсональный опыт, с его холотропным (греч. holos – целое, trepein – двигаться в определенном направлении) модусом сознания как альтернативу ньютоно-картезианской парадигме западной науки, где доминирует модус хилотропный (греч.

hile – материя). Трансперсональный опыт подвергает сомнению аксиоматику этой гносеологической парадигмы, утверждая следующее: «Плотность и дискретность материи – это иллюзия, порожаемая определенной «оркестровкой» событий в сознании; время и пространство совершенно условны; можно быть одновременно и частью и целым; одно и то же может быть истинным и неистинным в одно и то же время; форма и пустота существования и несуществования взаимозаменяемы...» [4, с.282]. В ходе трансперсональных переживаний человек может отождествлять себя с другими объектами живой и неживой природы, вспоминать прошлые воплощения, погружаться в сферу коллективного бессознательного, получать информацию о различных аспектах Вселенной. Все это показывает, что границы между индивидуальной человеческой психикой и Космосом произвольны, и каждый из нас соизмерим с полнотой Бытия. «Практически это означает, что все, воспринимаемое нами в обычном состоянии сознания как объект, в холотропном состоянии сознания может переживаться как соответствующий субъективный опыт. Помимо переживания элементов материального, мы также можем переживать и множество аспектов других измерений реальности» [2, с.25], – констатирует эпистемическую ценность своих открытий С.Гроф. «В трансперсональном модусе (холотропном у Грофа – В.В.), – проводит аналогии с квантовой физикой Ф.Капра, – происходит трансцендирование ограничений сенсорного восприятия и логического мышления – восприятие фиксируется теперь не на твердых объектах, а на потоках структурированной энергии» [5, с.113]. Холотропный и хилотропный модусы являются «комплиментарными». Они существуют в разных системах координат, и не могут друг другу противоречить. Термин «комплиментарность» для описания отношений между частицей и волной в микромире предложил Н.Бор, под влиянием работ У.Джемса. Для описания спонтанных, спорадических «холотропных» состояний и событий Юнг предложил термин «синхрония». Эти состояния и события, «необъяснимы с точки зрения обычной физической и социальной причинности и потому логически должны считаться случайными, однако оказывают столь мощное непосредственное воздействие и вызывают такое сильное ощущение, что мы субъективно не можем не приписывать им смысла» – отмечает Г.Хант. Он не разделяет эмпирического оптимизма Грофа и его школы: «Попытка перенести эти спонтанные феномены в лабораторию придает таким исследованиям оттенок странного донкихотства, поскольку они пытаются получать необъяснимое с помощью экспериментальной парадигмы, сутью которой должны быть предсказуемость и закономерность» [6, с.452]. Еще более категоричен Х.Феррер: «Отсутствие критериев для определения того, что могло бы считаться достоверным трансперсональным знанием, делало трансперсональную теорию общедоступным предприятием, открытым для любого рода метафизических домыслов» [7, с.41]. Критика Феррера актуальна в отношении многих концепций психологии религии. Ставится очень важная проблема, – проблема когнитивизма. Долгое время она занимала ведущее место в эпистемологии религии. В трансперсональной психологии, с ее критикой рационализма, критикой, нередко, слабо аргументированной, акцент делается на фоновых культурных контекстах, экзистенциальной релевантности и гносеологическом плюрализме. Эти эпистемологические принципы К. Уилбер в работе «Интегральная психология» называет «поликонтекстной восприимчивостью» и «интегральным аперспективизмом» (познание не должно незаконно отдавать предпочтение ни одной отдельно взятой точке зрения) [8, с. 216, 220]. Хотя сторонники трансперсонального проекта сами же и игнорируют эти принципы, принижая значение логико-математического знания. В другом своем труде Уилбер соглашается с тем, что «образное знание, высокая фантазия и интенциональность» – это «высшая форма познания, выходящая за пределы, как инфантильного первичного процесса, так и вторичного процесса вербального рассуждения» [9, с. 94]. Тем самым, предлагается иерархическая эпистемология, когда знание Духа, созерцание, гнозис признаются более ценными, чем рациональное знание и объектив-

ный опыт. В работах С.Грофа, Дж. Уайта, Р.Уолша нередко, привлекательные «живые метафоры сознания» поглощают рациональный дискурс, знание парит над фантастическими ландшафтами, не опускаясь на землю «рутинного», но столь необходимого для научного познания здравого смысла. Приглашает к дискуссии утверждение, что успех трансперсонализма «будет зависеть от того, в какой мере его представители смогут стать представителями романтической эпистемологии – способа познания, при котором познающий постигает внутреннюю жизнь космоса, включая высшие достижения и интимнейшие детали его природы, величественные и прозаические компоненты человеческого опыта и исследовательского поиска – от науки, через философию и историю, до религии и искусства» [1, с.70]. Такой «романтизм» возможен, но при условии „цензуры разума” (И.Кант). Таковая, например, присутствует в работах одного из основателей трансперсонального проекта в СССР В.В.Налимова. Опираясь на концептуальные положения традиционной и математической логики, лингвистики, семиотики, Налимов строит новационную теорию сознания как многомерного пространства смысловых фильтров. Его труды посвящены конструированию вероятностно-ориентированной картины мира, смыслы которой распаковываются через текст. Смысл у Налимова понятие онтологическое, раскрываемое через логику творческого процесса, религиозная мысль – бесконечная реинтерпретация исходных текстов. Логическим атомам, как элементарным и неделимым частицам смысла, Налимов предлагает противопоставить непрерывную функцию распределения смысловых значений. Из теоремы Геделя, Налимов делает вывод: «мышление человека богаче его дедуктивной формы», в науке нет терминов с «вечными» объемом и содержанием. Действительно, «если понятие объясняет все, оно не объясняет ничего» (Л. Витгенштейн). Полиморфизм языка, наличие нечетких и неотчетливых по своему смыслу слов с «неровными краями областей их значений», многообразие и пестрота разграничительных смысловых линий, позволяют нарушать законы, принципы, правила традиционной логики. Наши рассуждения «должны быть, с одной стороны, достаточно логичными, т. е. должны базироваться (именно, базироваться, но не догматически следовать – В.В.) на дедуктивной логике, с другой стороны, они должны быть построены так, чтобы допускались логические переходы типа индуктивных выводов и правдоподобных заключений, не укладывающихся в строгую логику системы постулатов и правил вывода (иначе система будет тавтологической). Полиморфизм языка – это один из способов допущения «нестрогости» логики при внешнем сохранении видимости дедуктивной строгости; он позволяет вводить в нашу систему суждений ту «рассогласованность» без которой она была бы неполна» [10, с. 92-93]. Понятие, имя в религиозных системах имманентно скрытым силам природы и интенциям человека. Здесь иная эпистемическая модальность, другая логика действия. «Достаточно разработанная религиозная система может состоять из догматов – формулировок, сделанных на словесно-логическом уровне, символов веры – имен, смысл которых может быть понят лишь внутренним углублением в себя, и ритуалов, которые являются игровыми проявлениями именной символики» [10, с.220]. В религиозных текстах отдельные высказывания могут быть построены грамматически правильно, но все содержание не воспринимается как логическая конструкция. Это воспроизведение какой-то тайны, которую нужно разгадать, и тот, кто ее разгадает, по „замыслу” памятника, уже перестанет быть единицей профанного бытия.

Как бы продолжая теорию семантической вселенной Налимова, Уилбер строит концепцию четырех секторов так называемого Великого Гнезда Бытия: Я (интенциональный, субъективный), Мы (культурный, интерсубъективный), Оно (поведенческий, объективный), Оно во множественном числе (социальный, интеробъективный) [8, с. 81-97]. Каждый сектор человек «видит» и познает по-разному, для интерпретации двух последних секторов достаточно аппаратов классической логики и бихевиоризма, методов традиционной гносеологии. Первые два сектора требуют более сложного анализа.

Картины мира изменчивы. «Если у вас есть только ощущения, (чувственные) восприятия и побуждения, то мир представляется архаичным. Когда у вас появляется способность оперировать с образами и символами, мир выглядит магическим. Когда ко всему этому добавляются понятия, правила и роли, мир становится мифическим. Когда возникают формально-рефлексивные способности, мир становится рациональным. С возникновением зрительно-логического мышления появляется экзистенциальный мир. Когда появляется тонкая сфера, мир становится божественным. Когда появляется каузальная сфера, самость становится божественной. Когда появляется недвойственная сфера, мир и самость постигаются как единый Дух» [8, с.158-159]. Налицо противоречивая, нестабильная, но продуктивная «логика возможных миров», комплекс автономных знаний о различных уровнях и волнах бытия. Комбинированными должны быть и познавательные стратегии, когда формально-логические операции дополняются операциями зрительно-логическими («визионерская логика» Уилбера), новыми методами освоения профанных проявлений священного. Действительно, «методология – это не только система принципов приемов и средств теоретического познания действительности, но также и практического воздействия на нее. Знания являются «реализованной силой» в той мере, насколько оно может служить потребностям общества и личности. Методология должна быть «соизмерена» обыденностью человеческого существования и инструментально адаптирована к его проблемам жизни в обществе. Именно это является условием ее эффективности» [1, с.283]. Однако трансперсонализм предлагает столь сложное расширение смысловых пространств и усложнение «языков сознания», что рождение «порядка через хаос» можно ожидать пока лишь в методологической перспективе.

Трансперсональные переживания, нередко, будучи артефактами, требуют интерпретирующей аккуратности и очень серьезной критики. Эпистемология этих переживаний должна работать не на разработку новых техник и технологий достижения ИСС (некоторые из них могут быть галлюцинаторными по своей природе), а на обретение освобождающей интуиции, духовной мудрости. Экзистенциальную ценность религиозных мыслей, когда они покидают периферию сознания и занимают центральное место в картине мира человека, Джемс описывает следующим образом: «Обращение, возрождение, обретение благодати и веры, достижение внутреннего мира – все это выражения, обозначающие медленный или внезапный процесс, которым раздвоенная и сознающая себя недостойной и несчастной душа приходит к внутреннему объединению, к сознанию своей праведности и к ощущению счастья: она находит твердую опору в своей вере в реальность того, что ей открыли ее религиозные переживания» [11, с.157]. Синтез познания сакрального и самопознания, образцы интуитивных прозрений, обращений и любомудрия дает нам многовековая история восточных и авраамических религий. В рамках религиозных традиций предлагаются не столько описания реальности, которые можно подтвердить или фальсифицировать, сколько предписания, **каким образом** связи в триаде «Абсолют – мир – человек» могут быть позитивно усложнены и усовершенствованы волевым усилием, через муки самосовершенствования. Трансперсоналисты часто сводят к минимуму такие составляющие опыта как воля и навыки. Религиозное знание, в отличие от научного, локализуется в структурах накопленного социокультурного опыта и подсознании субъекта, имеет, по словам Я.Барбура, коэффициент «личной вовлеченности». Оно начинается с внутреннего видения, с разработки способов вживаться в мир как совокупность потаенных сакральных связей. Неопределенность онтологических и аксиологических установок трансперсонализма, внутренний эмпиризм и эгоцентризм, не позволяют говорить о том, что трансперсональный опыт и соответствующие знания уже имеют высокий коэффициент «личной вовлеченности» и социокультурной значимости, а также могут претендовать на адекватную интерпретацию сакральных связей. «Нужно обосновывать достоверность духовного знания не на воспроизводимых духовных экспериментах, дающих допускающие фальсификацию

опытные данные, а на его способности освобождать и преобразовать самость, взаимоотношения и мир» [7, с. 114], – подчеркивает Х.Феррер. Любой религиозный, трансперсональный опыт может быть подвергнут рациональной интерпретации и выражен с помощью языка. Поэтому, артикуляция и интерпретация (но не опыт!) не могут не быть фальсифицируемы.

Ратуя за эпистемологический плюрализм, но не находя убедительных аргументов, представители трансперсональной психологии, нередко проводят политику «научного популизма», продуцируя появление постмодернистских околорелигиозных явлений (например, психоделическое движение в США, научно-религиоведческая теория В. и Т. Тихоплав, учение Г.Грабового, в России и др.). Нельзя не согласиться с мнением Е.Торчинова: «Трансперсоналисты собрали чрезвычайно интересный материал и осмыслили его. Но когда уровень осмысления начинает подниматься к философским высотам, они начинают произносить трюизмы в духе new age, не выходя за рамки рассуждения Олдоса Хаксли о «вечной философии». Между тем от проблемы измененных состояний сознания легко перейти к обсуждению онтологии сознания и ряда достаточно серьезных вопросов эпистемологии...» [12, с. 343].

Выводы. «Трансперсональное», «трансперсональный опыт» – неопределенные по содержанию и объему понятия. Поэтому предлагаем определение как гипотетическую конструкцию: «трансперсональное» – это надличностное, где личность приравнивается к уму, и есть отождествление самости не с психодуховным комплексом в целом, а с *ratio*, с сознательным уровнем психики, с тем, что обладает артикулируемым значением и смыслом. В отличие от **сознательного**, личностного, «трансперсональное» включает в себя **осознание и осведомленность** человека обо **всех** актуальных и потенциальных состояниях самости, конфигурациях и модусах бытия. Благодаря этому опыту человек открывает голографические архивы Вселенной, растворяется в Едином, Истинносушем. Религиозное знание бесконечно и коренится в Космическом первоначале, Абсолюте. Дешифровка высших сакральных смыслов происходит на уровне ИСС, которые далеко не всегда могут быть диагностированы как патология.

Трансперсональный проект расширяет понимание религиозного, мистического опыта. Экспериментально показана закономерность возникновения состояний, типологически аналогичных мистическим. Теория БПМ С. Грофа позволяет по-новому интерпретировать природу фундаментальных религиозных знаниевых конструкций. Предлагается смотреть на религиозные переживания как на специфические эпистемологические события. Возрождается, продуктивная для современной методологии, античная идея трех типов объектов познания чувственно постигаемого, рационального и эйдетического, постигаемого трансцендентальным созерцанием. Религиозное знание сокрыто, многослойно, голографично. Оно раскрывает те или иные свои грани в зависимости от временных координат, принципов, методов интерпретации и даже чувств, переживаний, волевых импульсов исследователя.

Познание не может быть лишь восприятием внешних объектов. Реальность многомерна, ее понимание не исчерпывается одним или двумя уровнями, исследователь должен стремиться стать адекватным тому уровню реальности, который хочет понять. Перефразируем Н.Бора: религиозная реальность принципиально несводима к классической гносеологии. Внеконфессиональная эпистемология имеет мало шансов постичь номенальную составляющую **каждой** религии, ее должны интересовать **взаимосвязи и закономерности** религиозного знания, говоря языком логики «результатирующий столбец таблицы истинности» той или иной картины мира. Нет ни одной такой «таблицы», которая была бы противоречивой (невыполнимой), либо выражала истину в последней инстанции, будучи законом. Но отсутствие универсальных эпистемологических стандартов не означает отсутствия стандартов **вообще** или произвольности любых суждений. Дедуктивная строгость, как минимум, в понимании В.Налимова – обяза-

тельна. Нет необходимости подвергать религиозное знание такой логико-методологической процедуре как верификация. Догматы и религиозные истины не могут рассматриваться как «протокольные предположения». В то же время, целесообразно избегать интрасубъективного редукционизма, как сведения основ религиозных знаний к индивидуальным переживаниям, но ставить проблему их эпистемологической значимости. Проблема в том, обладают ли освященные «инструментальные предписания» и познавательные религиозные конструкции, тем смыслом, которым их наделяют верующие, каково их экзистенциальное содержание. В целом, вопрос о фальсифицируемости созерцательных прозрений, их аксиологическом статусе остается открытым.

К недостаткам трансперсонального проекта можно отнести его «поп-философские» интенции, стремление «объять необъятное» на фоне проповеди некоего универсального постмодернистского пантеизма и скрытого релятивизма. За ними нередко следуют эклектизм выводов и практических рекомендаций, завуалированные «новейшими научными открытиями». Желательно, в рамках эпистемологии религии, преодолеть, присущие трансперсональному проекту гиперокрытость и неустойчивость методологических установок, смешение эмпирического и теоретического, внутрисубъективный редукционизм и уверенность в абсолютной релевантности и воспроизводимости внутреннего духовного опыта. До сих пор нет четкой эпистемологической схемы, в рамках которой следует понимать и оценивать утверждения трансперсонального знания. Последнее может стать как основой новой продуктивной эвристической научной парадигмы, так и, к сожалению, базисом Нью Эйдж.

Ознакомление с духовно-религиозными подходами и психопрактиками, которые легли в основу трансперсонализма позволяет расширить горизонты сравнительного религиоведения, по-новому взглянуть на проблему определения сущности религии, критериев ее классификации. Плюрализм трансперсональной парадигмы (иногда, правда, граничащий с нескритичностью) прививает научную терпимость, задает новые векторы познания сакрального. Богатый на интересные идеи трансперсональный проект формулирует не столько четко очерченный предмет эпистемологии религии, сколько новационную панораму его видения. Для адаптации этого проекта необходимо время. Эпистемологическое значение трансперсонального опыта еще нуждается в легитимизации современной наукой о религии. В этом плане, необходимо приветствовать обоснованный скептицизм (Г.Хант, Х.Феррер, Е.Торчинов и др.), попытки строить духовные исследования на основе эмпиризма, может даже и «радикального», как у Джемса. Это позволит избежать теоретических спекуляций, неаргументированных и принципиально непроверяемых гипотез.

РЕЗЮМЕ

В контексті зв'язку з трансперсональною психологією досліджуються специфіка, завдання, проблеми та перспективи сучасної епістемології релігії. Трансперсональний проект має евристичний потенціал, щоб допомогти епістемології релігії претендувати на: 1) достатньо вичерпне дослідження природи, сутності, структури, форм релігійного знання; 2) встановлення його когнітивної, соціокультурної, екзистенціальної адекватності; 3) формулювання принципів, методів пізнання релігії, фіксації його межі. Багатовекторність інтерпретації трансперсональних феноменів, невизначенність онтологічних, аксіологічних, емпіричних, логіко-методологічних складових обумовлюють гносеологічну обмеженість трансперсонального проекту.

SUMMARY

The specificity, goals, problems and prospects of modern epistemology of religion have been studies in the context of links with the transpersonal psychology. The transpersonal project

has heuristics potential in order to help the epistemology of religion to pretend to such key points as: 1) sufficiently exhaustive investigation of nature, substance, structure and forms of religion knowledge; 2) the establishment of its cognitive, social cultural, existential adequacy; 3) the definition of principles, methods of cognition of religion, the fixation of its limits. The multivector's interpretation transpersonal phenomenon's, ontological, axiological, experiental, logical-methodological element's ambiguousness provide gnoseological restriction of the transpersonal project.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Майков В., Козлов В. Трансперсональная психология: Истоки, история, современное состояние. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 603 с.
2. Гроф С. Космическая игра: Исследование рубежей человеческого сознания. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 248 с.
3. Торчинов Е.А. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния. – СПб.: «Азбука-классика», «Петербургское Востоковедение», 2005. – 544 с.
4. Гроф С. Путешествие в поисках себя: Измерения сознания. Новые перспективы в психотерапии и исследовании внутреннего мира. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 346 с.
5. Капра Ф. Уроки мудрости. Разговоры с замечательными людьми. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 318 с.
6. Хант Г.Т. О природе сознания: С когнитивной, феноменологической и трансперсональной точек зрения. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 555 с.
7. Феррер Х. Новый взгляд на трансперсональную теорию: Человеческая духовность с точки зрения соучастия. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 397 с.
8. Уилбер К. Интегральная психология. Сознание, Дух, Психология, Терапия. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 412 с.
9. Уилбер К. Проект Атман. Трансперсональный взгляд на человеческое развитие. – М.: ООО «Издательство АСТ» и др., 2004. – 314 с.
10. Налимов В.В. Вероятностная модель языка. О соотношении естественных и искусственных языков. – М.: Наука, 1974. – 272 с.
11. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – СПб.: «Андреев и сыновья», 1992. – 418 с.
12. Торчинов Е.А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного. – СПб.: «Азбука-классика», «Петербургское Востоковедение», 2005. – 480 с.

Надійшла до редакції 03.04.2008 р.

УДК 172

СОБОРНОСТЬ КАК ОСНОВНАЯ ЧЕРТА РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

А.Б.Клименко

Соборность есть уклад жизни, по которому Россия жила почти тысячу лет, это не могло не отразиться на философском осмыслении этой идеи различными философами. Почва для развития идей соборности в русской общественной мысли, без сомнения, имелаась, потому что даже в тех случаях, когда речь идет о внехристианских элементах русской жизни, они оказываются всегда переплетены, сроднены с православием, про-

никнуты и «заквашены» им настолько, что православие едва ли не стало восприниматься как национальная религия русских (упреки в этом встречаются достаточно часто), настолько, что стало возможным говорить не только о русском «народе-богоносце» и о России, как о «Святой Руси» или «уделе Богородицы», но и о «русском Христе», при этом говорить, как о реальности.

Актуальность данной темы обусловлена прежде всего тем обстоятельством, что на очередном рубеже веков перед Россией, Украиной и всем православным миром, встала проблема выбора пути, проблема осмысления своей истории и задача уразумения своего предназначения. Причем эти вопросы имеют не только познавательное значение в смысле удовлетворения научного любопытства, они вообще неизбежно выходят за рамки только лишь научного исследования.

Понятие о соборности как об одной из важнейших характеристик жизни Церкви разработано достаточно подробно. С этой точки зрения в первую очередь важны исследования прот. Николая Афанасьева, прот. Сергея Булгакова, прот. Александра Шмемана, прот. Иоанна Мейендорфа, работы по богословию А.С.Хомякова, а также работы Б.П.Вышеславцева, прот. Митрофана Зноско-Боровского, В.В.Ильина, Л.П.Карсавина, диакона Андрея Кураева, архиеп. Сергея Страгородского, Н.А.Струве, прот. Георгия Флоровского, прот. Фомы Хопко, С.С.Хоружего. Использование этих исследований для наших целей сопряжено с попыткой вычленения в богословских экклесиологических построениях философски значимого ядра.

Русская «философия всеединства», которая анализируется нами на предмет разработки идеи соборности, подвергнута обстоятельной критике в философской литературе, однако роль и место мотивов соборности в ней, как и характер отличия принципов соборности от принципов всеединства пока остаются не до конца проясненными. Определенные ориентиры нашему анализу задают как старые, так и новые исследования и публикации, посвященные русской «философии всеединства», в частности работы В.Н.Акулинина, А.Ф.Лосева, Н.С.Семенкина, С.Г.Семеновой, Н.А.Струве, прот. Георгия Флоровского, С.С.Хоружего, М.Хагемайстера, использованы также и очень емкие и точные характеристики, данные В.В.Зеньковским в его «Истории русской философии».

Во всей литературе, так или иначе посвященной теме соборности практически не встречается попыток проследить процесс становления этой идеи в русской духовной жизни, а необходимость сделать это, причем в плане как историческом, так и в логическом, весьма насущна.

Целью данной работы является рассмотрение соборности как основной черты русской православной идентичности, выраженной в русской истории и тех идей и идеалов, которые были выработаны в рамках православного церковного сознания.

В средневековой Руси, лишенной того феномена, который называется «гражданское общество», во-первых, было весьма существенным влияние церковных идей на общественную жизнь, а во-вторых, все общественно-политические идеологемы находили свое выражение главным образом в сфере взаимоотношений Церкви и государства. Собственно говоря, только эти две формы общественной жизни и имелись в наличии, покрывая собою все многообразие человеческих проявлений: все эти проявления укладывались в два раздела – человек православный и «государев».

Было бы упрощением полагать, что этими двумя ипостасями: «член Церкви» и «член государства» исчерпывалось все существо идентичности средневекового человека, однако верно, что все проявления этой идентичности, которое мы можем отнести к сферам, независимым от Церкви и государства, – семейные отношения, например, или художественное творчество, для нее самой укладывались в рамки одной из этих установок (или обеих сразу). Вся жизнь организовывалась в соотношении с двумя составляющими мира: небо и земля, «горнее» и «дольнее», «Царство Божие» и «Царство ке-

саря», вечное и временное. Таким образом, именно в выстраивании отношений этих двух сторон жизни – церкви и государства – реализуется вплоть до XIX века интересующая нас идея соборности.

Приняв христианскую веру от Византии, Россия неизбежно унаследовала в какой-то мере и византийские идеи, касающиеся отношений Церкви и государства. Византизм же питается надеждой на создание всемирной христианской империи, подобно существовавшей когда-то империи языческой. На ностальгическое воспоминание о былом величии Рима накладывается христианская идея единства всех людей, и государство приобретает, таким образом, функцию инструмента для достижения христианского идеала, но одновременно становится и составной частью этого идеала. «Византийская теория об отношениях Церкви и государства не могла быть выложена на чисто юридическом языке и свое совершеннейшее воплощение нашла в идеальной концепции «симфонии», созданной императором Юстинианом. Официальные и юридические тексты изобилуют ссылками на идеально-универсальную власть императора и соответствующее ей столь же универсальное распространение Церкви» [1].

В качестве исходного пункта здесь утверждается равное величие священства и царской власти: «паче иных, иже в человецех есть дара Божия», а также упоминавшееся выше различие их по сферам ведения: одно служит Божественным делам, другое владеет и печется о земном и человеческом. И при всех кардинальных различиях своих назначений, они имеют один исток – Божественное поставление с сообщением некоторых даров благодати. Взаимоотношения этих двух служений определены в формуле: «ничто так не поддерживает царскую власть, как почет, воздаваемый священству» [2].

Поддержание православной веры в ее догматах – это самая первая забота императоров. Первый Вселенский Собор был созван императором Константином по поводу арианской ереси, нарушавшей столь желаемое им духовное единство Империи, и последующие Соборы были также созываемы императорами. Но теория симфонии требует, чтобы византийские императоры с такою же величайшей заботливостью поддерживали и все другие проявления церковной жизни, что обозначено в тексте теории симфонии словами о «почитании священства», т.е. Церкви.

В теории симфонии ничего не говорится явным образом о том, что должна делать Церковь для осуществления этой симфонии (и чего она не должна делать). Это объясняется, во-первых, более высоким ее предназначением – непосредственно служить Богу, симфония же эта принадлежит по большей части к земным делам, которые находятся в ведении государства, а значит и обеспечивать ее должны по большей части императоры.

Однако, это не значит, что Церковь не участвует в симфонии властей и ничего не должна делать для ее осуществления во взаимных отношениях Церкви и государства. Это Церковь так воспитывала своих членов и вместе с тем членов государства, что они в моменты военных опасностей объединяются вокруг своего государя, как один человек, представляют из себя грозную силу для врага, не боятся смерти и совершают чудеса своим героическим духом. Иначе говоря, Церковь, собственно, и создает тот материал, который подлежит государственному обустройству: она делает совокупность разноязычных, разноплеменных подданных империи единым народом, она дает объединяющую идею, создает общность жизни, перерастающую в общность судьбы.

Византийские принципы взаимоотношений Церкви и государства естественным образом были унаследованы окрестившейся Древней Русью, но с некоторыми коррективами, разумеется. Во-первых, идея всемирной христианской империи, так вдохновлявшая Константина и последующих византийских правителей, воспринималась на Руси разве что как мечта, сказочная утопия.

Своеобразие этой русской почвы сказалось в том, что после очень короткого периода, когда власть была сосредоточена в руках великого князя Киевского Владимира и его второго сына Ярослава Мудрого (т. е. до 1054 г.), наступил период раздроблен-

ности, с которым христианская Русь долго мирилась без какого бы то ни было дискомфорта в сознании. Исключение составляет разве что «Слово о полку Игореве», суть которого, как известно, – «призыв русских князей к единению как раз перед нашествием, собственно, монгольских полчищ» [3].

Одним словом, византийская имперская традиция так и не стала активной политической идеологией. Если идея главенства Константинопольского императора над всем христианским миром и была неотъемлемой частью русского мировоззрения и провозглашалась в церковных песнопениях и переводных греческих юридических сочинениях, то сама Русь была разделена Ярославом на уделы между его пятью сыновьями. Однако, эта политическая раздробленность, в отличие от дохристианских племен древлян, полян, кривичей, вятичей и др., проходила большей частью по верхам: на уровне соперничающих, часто убивающих друг друга и иногда даже воюющих князей, а русский народ при этом все больше создавал себя единым. По крайней мере, начинал сознать, и политическая раздробленность и даже внутренние войны не мешали росту этого сознания. Это было единство в вере, отсюда и наименование своей земли «Святая Русь» (в смысле задачи, конечно, а не достигнутой святости), и излюбленное обращение крестьян на сходах – «православные» (тоже, конечно, больше как заветное желание). И для этого церковного, христианского единства не было нужды в единстве политическом, в единой власти единоличного правителя – в этом коренное отличие от Византии, для которой это было двумя сторонами одного идеала – Империи. Дальнейшую политическую и общественную мысль весьма стимулировало монголо-татарское нашествие. В церковной мысли это имело следствием сознание необходимости сильного государства, не по византийским имперским мотивам, а по чисто славянским: с целью надежного обережения своей духовной свободы, своего православия от «поганных», то есть нехристей-татар (да и от назойливых попыток «латинства» подчинить Восток своей власти).

Татарское иго при всех несомненных потерях сыграло большую роль в объединении русских людей общностью горя и беды, во-первых, а кроме того оно дало возможность русским князьям значительно укрепить свою власть и дисциплинировать подданных. Угроза новых нашествий оправдывала эту дисциплину, а неудобства и отрицательные моменты непривычно жесткой подчиненности относились на счет татар. Как образно и метко формулирует это Данилевский, «московские государи, так сказать, играли роль матери семейства, которая, хотя и настаивает на исполнении воли строгого отца, но и, вместе с тем, избавляет от его гнева, и потому столько же пользуется авторитетом власти над своими детьми, сколько и нежной их любовью» [4].

Все создало предпосылки для возникновения такого сложного явления, каким было Московское царство. Переход к нему знаменовался все большим затемнением той «симфонии», которая была провозглашена сначала, все большим срастанием Церкви и государства, а точнее – подчинением Церкви государству. Независимой позиции церкви по отношению к князьям весьма способствовала в свое время ее зависимость от Константинополя и Вселенского патриарха. Перед авторитетом Вселенской церкви и имперской власти склоняли голову все. Однако, чем больше возрастала сила московских князей, тем менее был значим голос московских митрополитов. Рост политического веса Руси стимулировал процесс обособления церкви от Константинопольского патриархата, и это постепенное движение церкви к независимости, к автокефалии – на первый взгляд весьма для нее отрадное – обернулось постановкой ее на службу государству. «С этой точки зрения окончательный переход митрополии в русские руки в 1448 году, когда собором русских епископов в митрополиты был избран св. Иона, и в Грецию отправлена грамота о фактической независимости Русской церкви от Константинопольского патриархата на деле стал источником уже окончательного подчинения Церкви Государству и его политическо-национальным расчетам» [5].

Самодержавная идея в России приходит к своему завершению в царствование Иоанна Грозного. В 1547 г. он принял помазание на царство и явился первым «прирожденным», «милостью Божией» царем. От него к нам дошла, по словам В.С.Соловьева, самая верная и полная формула христианской монархической идеи: «Земля правится Божиим милосердием и Пречистая Богородица милостью и всех святых молитвами и родителей наших благословением и последи – нами государями своими, а не судьями и воеводами, и еже ипаты и стратиги» [6].

Вся харизма начальствования, даруемая свыше, сосредотачивается в одной фигуре царя, и он правит один: все ему холопы, а он – лишь Богу ответчик. При этом Иоанн Васильевич остается по крайней мере в теории верен идеалу самодержавия, а не абсолютизма. Он лично никогда не полагал, что его власть имеет основание и оправдание в самой себе, и никогда бы не додумался до того, что «государство – это я». Скорее, наоборот: *мое «я» – это мое государство*. Если все другие отвечают только за себя, то я в ответе за всех, а беды и нестроения в стране – это мой личный грех, и на Страшном Суде с меня за все это будет взыскано. Этим и определяется своеобразное отношение Грозного к Церкви: с одной стороны, – в ней Дух Божий, его на царство помазавший, в ней Слово и реальное присутствие Божие, и поэтому царь – смиренный сын ее, но, с другой стороны, каждый служитель церкви, – раз уж мы на земле живем, – в конечном счете, есть царский холоп.

Однако, несмотря на все те дикости, которые оказались возможны благодаря такой форме взаимоотношений Грозного с Церковью, эти отношения явственно демонстрируют кардинально отличное от западного (и католического, и протестантского) понимание природы и внутреннего устройства Церкви: она есть реальность вполне осязаемая; но она не связывается ни с личностью первоиерарха, ни с другими «отдельными» личностями и не отождествляется с иерархией вообще как таковой. Зато такие формы отношений закладывают уже основы включения Церкви в государственную систему, и когда 26 января 1589 года патриарх Константинопольский Иеремия торжественно возвел в патриархи митрополита Иова, а через два года пришла в Москву грамота об учреждении патриаршества в России, Русская Церковь была уже даже не в плену у государства – она составляет с ним один, закованный в сакральный быт, мир.

Самодержавная власть царя получает, таким образом, религиозное обоснование, как последняя опора христианства в этом мире. Самодержавная идея в лице Иоанна Грозного имела свое логическое продолжение в торжестве абсолютистской идеи у наследников Петра I. Связующим звеном послужила имперская идея, воплощенная в Петре.

Интересующее нас начало соборности все более отодвигается при этом на задний план и затемняется окончательно на уровне правящей верхушки общества, а в том образе соборности, который сохраняется в сознании народа, происходит существенный сдвиг акцентов – с «собираемости» и коллективности на единство и иерархический порядок. Однако есть существенная разница между церковным процессом первых веков христианства и развитием государственной идеи в России XVII-XVIII веков. В вопросах церковной жизни никогда не было заметного разрыва между пониманием ее устройства снизу (верующим народом) и сверху (иерархией), даже, может быть, иерархия лучше осознавала роль в церкви народа, чем сам народ. В вопросах же политических правящая верхушка, чем дальше, тем больше отходила от сохраняемого народом представления о «всеобщем тягле», и этот разрыв в понимании оставался очень долгое время скрытым.

Безусловно, Петр обошелся бы без православного христианства, – протестантские концепции были понятнее для него и более подходили для его целей, но они не имели никаких шансов укорениться в огромной стране, альтернативы православию не существовало. Царь мог пародировать православные обряды на всешутейшем соборе, но обойтись без православия не мог. Попытка использовать православное христианство, явившееся духовной закваской русского народа и неразрывно связанное с русской на-

циональной идеей, в интересах противостоящей ей имперской идеи является главным парадоксом петровской эпохи [7].

Петровский подход к церковно-государственным отношениям, подход с западно-европейскими мерками и оценками уплощает православие до некой «золотой середины» между католичеством и протестантизмом, поэтому его понимание этих отношений практически целиком списано с англиканства, которое действительно и является такой «серединой» [8]: главой англиканской церкви является король, вот и Петр «хотя формально и не провозгласил себя главою православной церкви греко-российской, но по формуле установленной им присяги для членов Синода и архиереев при возведении их в сан, он существенно сделался ее главою» [9].

Негативные последствия сращивания Церкви с государством очевидны, прежде всего, в церковной жизни. Соловьев прав, поэтому, когда говорит, что Русская Церковь, «обратившись к государственной помощи для насильственного подавления раскола, утратила свою независимость и стала зараз недолжным образом в служебное отношение к государству и в притеснительное к народу» [10]. Следует, однако, заметить, что и сам раскол явился следствием «слепления» в сознании народа православия с самодержавной властью, прямым следствием из концепции «третьего Рима». «Мечта раскола была о здешнем Граде, о граде земном, – теократическая утопия, теократический хилиазм, – как пишет об этом Г.В.Флоровский, и уточняет далее, – «отступление» Никона не так встревожило «староверов», как отступление Царя. Ибо именно это отступление Царя в их понимании и придавало всему столкновению последнюю апокалиптическую безнадежность» [11].

Утрата самостоятельности Церкви в конце концов выразилась в том, что в Синодальный период, несмотря на внешнее ее благополучие, богословская деятельность носила чаще всего охранительный характер, была консервативной защитой истин православия от западных влияний. При этом нередко попросту использовались католические аргументы против протестантов и, наоборот, протестантские против католицизма. В положительной же форме учение развивалось слабо, в частности развития не получала идея церковной соборности. На этом этапе теоретизировать начинает государство, которому необходимо стало обоснование идей империи, причем именно русской имперской идеи – через противопоставление неких «истинно русских» начал жизни западным.

В результате такого «теоретизирования» на рубеже XVIII-XIX веков постепенно выкристаллизовывается так называемая «теория официальной народности», которая стала фактически идеологической доктриной Российской империи. Ее генезис, несомненно связан с сочинениями Н.М.Карамзина. Уже в царствование Александра I эти идеи начинают примеряться в качестве государственного курса [12]. То, что при этом временно теряется принцип национальной самобытности, является весьма показательным, ибо для разработчиков этой теории, «национальная самобытность», по сути, полностью исчерпывается православием и самодержавием.

Конечная формула была провозглашена графом С.С.Уваровым, который сменил Магницкого на посту министра образования в царствование Николая I, в 1832 году, и согласно ей основы русского государственного строя состоят из трех элементов: Православия, Самодержавия и Народности, и именно эта «триада» была поставлена во главу угла воспитания русского юношества. Сделано это было не без противопоставления девизу революционной Франции: «Свобода, Равенство и Братство». Эти охранительные тенденции официальной идеологии вылились, в конечном счете, в то, что «православие» Николая I и гр. Уварова осталось таким же расплывчатым понятием, как и «liberte» французской революции. Оно в действительности осталось лишь на степени отрицательного понятия, так же, как и понятие «народность». Положительный смысл получило только лишь «самодержавие», потому, во-первых, что это понятие и по своему существу более конкретно, чем другие два, и затем, главным образом, потому, что

это был и остался единственный термин, вполне ясно понимаемый теми, кто устанавливал «формулу». «Самодержавие для них есть и теоретически, и практически абсолютизм» [13].

Однако, параллельно с процессом возведения этих слов в идеологическую формулу шло и осмысление русской самобытности в среде зарождающейся интеллигенции, которая в лице Карамзина и сформулировала в свое время эти принципы, и, конечно, гораздо более чем правительственные чиновники способна была их осмыслить. Заслуга теоретической разработки основ русской самобытности принадлежит кружку славянофилов. При этом показательно то, что царское правительство не жаловало этих теоретиков. Не обходилось и без прямых политических поклепов: Иван Гагарин, перешедший в католичество и уготавливающий путь туда всей России, впрямую говорит о том, «что такое скрывается под пышными словами: православие, самодержавие и народность. Это не что иное, как восточная формула революционной идеи XIX века. Какая идея лежит в глубине их забот (т.е. у защитников православия) угадать нетрудно: это революция».

Но даже при всем этом указанная стойкая нелюбовь выглядит странно на первый взгляд, ведь славянофилы фактически обосновывали именно официальную точку зрения, давали ей осмысляющую разработку. Чаще всего они не прибегали при этом к «официальной» формуле, но связь с ней настолько существенна, что, воюя со славянофилами, Гагарин в вышеприведенной цитате невольно обвиняет в революционности и николаевское правительство. Но, как ни парадоксально, правящим кругам не по душе было именно то, что славянофилы пытались обосновать официальную идеологию: «правительство с николаевских времен скорее терпело речи вовсе не согласные со своей официальной программой, чем таковые людей, жизненно-философско-историческим путем дошедших до того самого, что правительство провозгласило краеугольным. Причины такого странного, на первый взгляд, отношения вполне объяснимы, тем не менее.

Одно дело, если «православие, самодержавие и народность» – всего лишь ничего не значащие обломки старины, которые можно толковать и применять по своему усмотрению, одно дело, если они запущены на орбиту властным распоряжением правительства, имеющего, таким образом, монополию на них (а именно так представляло себе обстановку правительство), и совсем другое дело, если эти понятия существовали и существуют помимо всех распоряжений, если они выражают собою вполне определенные живые реалии, имеют, благодаря этому, собственную внутреннюю логику, с которой обязан считаться всякий к ним обращающийся, вне зависимости от занимаемой должности.

Как сказал в одной из своих речей Уваров, «народность наша состоит в беспредельной преданности и повиновении самодержавию», точно так же и «православие в уваровской «триаде» мало напоминает церковные представления славянофилов». Собственно говоря, и идеалом, и исходным принципом, и целью здесь является самодержавие, имеющее православную веру и народный быт в качестве своей опоры. В представлениях славянофилов, напротив, самодержавие играло второстепенную роль, а акцент делался, в зависимости от личности мыслителя и обстоятельств момента, на одном из двух других элементов. Чаще таким коренным понятием выступало православие, порождая идеал единства православного государя и православного народа. С некоторым упрощением можно сказать, что по мнению славянофилов, православие определяет собою формирование русского народного духа, а русский народный дух находит свое высшее выражение в монархической идее. «Народность» в своем содержательном богатстве оказывается тем «средним термином», который связывает воедино всю «триаду»: в ней определенным образом преломляется церковное понимание соборности, и она определенным образом вырабатывает соборные принципы государственности и общественности.

В раскрытии соборных основ русской жизни славянофилы идут от различий в духовном облике между русским и западным человеком, от различий в исходных духовных ориентациях. Для Запада церковная жизнь имеет тенденцию устраиваться на свет-

ский манер: с государем, с властью юрисдикции, с большим объемом и ролью церковного права, с полицией в виде иезуитов и армией в виде иных монашеских орденов. Это в католицизме, а у протестантов – не менее юридическое понимание той «церкви», которую они имеют: всеобщее избирательное право (с предоставлением и женщинам права избирать и быть избранной на должность предстоятеля), свободное сообщество независимых индивидов с неотчуждаемыми правами. И там, и здесь «церковь» рассматривается как учреждение, призванное служить людям и удовлетворять их духовные потребности, речь идет лишь о том или ином понимании идеала государственности, который определяет ту или иную организацию церкви.

Напротив, на православном Востоке принципы церковной общественности всегда служили прообразом иных социальных образований – семьи, артели, общины – и всего государства в целом. «Огосударствление» церковной жизни на Западе и «оцерковление» государства на Востоке имеют начало в двух различных установках по отношению к миру, а точнее – к мирам.

То факт, что человек принадлежит одновременно к двум мирам, к двум пластам реальности, очевиден, как бы ни интерпретировался один, и как бы ни концептуализировался другой. Для того чтобы говорить о человеке, как именно о человеке, неизбежно приходится иметь в виду его двуми́рность, несводимую ни только к физическому (и даже социальному) существованию, ни к внутренней жизни его духа. Всегда, однако возможно то или иное истолкование этой двуми́рности. Либо мы истолковываем ее из причинности и последовательности, и тогда, прежде чем трудиться на поприще духа, нужно сначала устроиться в этой жизни. Либо мы идем от первостепенности и целеполагания, и тогда деятельность в этом мире всецело подчинена интересам духовной жизни и имеет смысл лишь как необходимое условие, обеспечивающее возможность такой жизни. Для этой второй точки зрения, как раз в противоположность первой, для того, чтобы заниматься делами «мира дольного», нужно иметь сначала прочную опору в «мире горнем», ибо только при наличии такой опоры эти дела оправданы. Этим обстоятельством проясняется во многом «загадочная русская душа» с ее невообразимой ленью на первый взгляд и способностью воодушевляться, с «бунтом бессмысленным и беспощадным» и при этом, все-таки, – размеренной истовостью всего бытия.

Было бы, конечно, совершенно несправедливо, более того – абсурдно отказывать всей западной культуре в духовном начале и рисовать одухотворенным каждого русского человека, но только духовность бывает разная, различны ее истоки и идеалы.

Различие отношений к внешним обстоятельствам жизни на Западе и в России очень хорошо видно на примере одного места из Первого Послания ап. Павла коринфянам (1 Кор. 7:20-21): «Каждый оставайся в том звании, в котором призван. Раб ли ты призван, не смущайся; но если и можешь сделаться свободным, то лучшим воспользуйся» Слова «лучшим воспользуйся» в приведенном русском тексте (синодальный перевод) являются буквальным переводом греческого оригинала, который, как мы видим, не дает явного ответа на вопрос, как следует поступить: «сделай так, как лучше».

Мартин Лютер передает это место на немецкий язык следующим образом: «Каждый оставайся в том призвании, в котором он был призван. Если ты призван как слуга, то не заботься (о себе), однако если ты можешь стать свободным, то используй это тем охотнее». В немецком «Комментарии к Библии» смысл стиха 21 раскрывается следующим образом: если кто-то попал в рабство, то не нужно ему думать о своем общественном положении, пусть в своем призвании (профессии), на своем месте трудится во славу Божию, «но если он может легитимным путем достичь своей свободы, тогда он должен радостно использовать эту возможность».

Совершенно противоположным образом толкует слова «лучшим воспользуйся» Славянская Библия: «Раб ли призван был еси; да не нерадиши: но аще и можеши свободен быти, больше поработи себе». Толкование Славянской Библии подтверждается и

новейшими исследователями французами-доминиканцами, выпустившими так называемую «Иерусалимскую Библию», где обсуждаемое место передается так (цит. по нем. изд.): «каждый должен оставаться в том положении, в каком его застал призыв Бога. Если ты был призван как раб, это не должно тебя тяготить, также, если ты можешь стать свободным, живи тем охотнее как раб дальше». В примечании к этому месту сказано, что, в принципе, возможен и другой вариант перевода: не «живи тем охотнее (как раб) дальше», а «живи тем охотнее (в свободе) дальше, «но взаимосвязь текста говорит против этого».

Более подробный анализ мысли ап. Павла выходит за рамки нашей темы. Важным для нас здесь является констатация того факта, что Запад и Россия по-разному понимают «лучшее для человека»: для Запада желанна независимость, «чтобы никто не предписывал, как жить», для русского человека – свобода духовной жизни, как наибольшая отданность ей, когда слова «да не будете рабами человеков» воспринимаются как предостережение от чрезмерного погружения в суету и от руководства суждениями и оценками людей больше, чем голосом совести.

«Больше поработи себе» имеет, таким образом, не только смысл смирения, весьма, прочем, значимый в русском национальном самосознании, но и значение практического совета по наилучшему устройству в этом мире: ведь раб избавлен от необходимости заботиться о себе, думать о завтрашнем дне, у него заняты и руки, и ноги, и все тело, *но не душа*. Собственно говоря, кроме великих подвижников, только рабам доступно в полной мере исполнение заповеди «не заботьтесь (о завтрашнем дне) и не говорите: «что нам есть?» или «что нам пить?» Ищите же прежде Царства Божия и правды его, и все это приложится вам» (Мф. 6:31-33; ср. также Лк. 12:29-31).

Не менее важным для нас является здесь то, что именно русское понимание «лучшего для человека», именно такое понимание свободы, оказывается ближе к духу изначального христианства, чем западная интерпретация в лице Лютера. Как пишет о «характере русского народа» Н.О.Лосский, «одна из причин, почему в России выработалась абсолютная монархия, иногда граничившая с деспотизмом, заключается в том, что трудно управлять народом с анархическими наклонностями. Такой народ предъявляет чрезмерные требования к государству» [14]. То есть не то, чтобы абсолютная монархия была нужна только для подавления анархических начал (хотя и этот момент присутствует), но такая – почти деспотическая власть каким-то образом *отвечает запросам* этого своеобразного русского анархизма.

Итак, непосредственное влияние идеалов соборного единства очевидно в русской жизни, поскольку очевидна склонность русского народа возвращать те общественные формы, которые покоятся на братстве или зиждутся жертвой и любовью: приход, артель, землячество, монастыри, человеколюбивые учреждения, рождающиеся из жертвы, монархический уклад, немыслимый без жертвенной любви к родине и к царю. И в ряду этих нравственных образов красуется своей мудростью древнее русское соединение и разделение церкви и государства [15].

Соборные начала в русской общественной жизни реализуются, во-первых, – на раннем этапе – в ориентации на принцип «симфонии властей», который предполагает четкое разграничение областей ведения и полномочий светской и духовной властей при гармоничном и любовном взаимодействии между ними. При этом существует немалая опасность приписать государству религиозный смысл и значение, а церкви – несвойственных ей и внутренне ее разлагающих государственных функций и задач. Во-вторых, общественная соборность, будучи в какой-то мере перенесением норм церковной жизни на мирские отношения, выражает себя в сословном строении общества, точнее – в осмыслении этого сословного строения, в основе которого лежит общественное служение всех при различии мест и ролей каждого в этом служении

Таким, образом, русская действительность обнаруживает богатый жизненный материал для плодотворной философской мысли в русле соборных идей. Однако, помимо этого богатства, русская история являет нам и картины постепенного замутнения первоначального существа тех форм, в которых идеалы соборности находили себе реальное воплощение, по крайней мере, о замутнении первоначального существа этих форм для верхних слоев общества.

РЕЗЮМЕ

Соборність – це устрій життя, за яким Росія існувала майже тисячу років, це не могло не відобразитися на філософському осмисленні цієї ідеї різними філософами.

Актуальність теми статті обумовлена тією обставиною, що на рубежі століть перед Росією знову постала проблема путі, проблема осмислення своєї історії та урозуміння свого призначення.

Метою даної роботи є розгляд відображення в російській історії тих ідей та ідеалів, що були вироблені в рамках православної церковної свідомості.

Такий розгляд є важливим як первинне освоєння руською думкою, первинна секуляризація теми, що нас цікавить. Ідеал «симфонії влади», запозичений від Візантії, розуміється як основа та початок, що направляє всі варіанти російських ідеологій: християнсько-імперської ідеї у вигляді теорії «Третього Риму», самодержавної ідеї Івана Грозного, основної монархії XVII ст. Абсолютизм Петра I та теорія «офіційної народності» відходять від ідеалу «симфонії влади» та від соборної єдності, що він відображає (остання, щоправда, формально намагається його встановити), але сприйняття влади народом так і залишається в цілому визначеним ідеями, що були названі вище: самодержавство та станова з елементами месіанської свідомості.

SUMMARY

A collegiality is way of life, on which Russia lived almost thousand years, it did not could will not affect philosophical comprehension of this idea different philosophers.

Actuality of theme of the article is conditioned by circumstance that on the border of ages the problem of choice of way, problem of comprehension of the history and understanding of the destiny, got up again before Russia.

The purpose of this work is consideration of reflection in Russian history of those ideas and ideals which were produced within the framework of orthodox church consciousness.

Such consideration is important as a primary mastering by a Russian idea, primary secularization of theme, which interests us. The ideal of «symphony of power», adopted from Byzantium, is understood as basis and beginning which sends all the variant of Russian ideologies: Christian-imperial idea as a theory of «Third Rome», autocratic idea of Ivan Grozny, basic monarchy of the XVII item. Absolutism of Peter I and theory of «official nationality» walk away from the ideal of «symphony of authorities» and from cathedral unity, by him expressed (last, true, formal tries to set him), but perception of power by people remains on the whole certain the ideas adopted higher: autocracy and class with the elements of messiah consciousness.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Мейендорф И. прот. Византия и Московская Русь: Очерки по истории церковных и культурных связей в XIV веке – Париж: ИМКА-Пресс, 1990. – С.17.
2. Серафим (Соболев) архиеп. Русская идеология – СПб.: Изд-во им. А.С.Суворина, 1992. – С.69.
3. Переписка К.Маркса и Ф.Энгельса // Маркс К.; Энгельс Ф. Соч. 2-е изд-е. Т.29. – С.16.

4. Данилевский Н.Я. Россия и Европа – М.: Книга, 1991 – С.258
5. Шмеман А. прот. Исторический путь православия. – М.: Паломник, 1993 – С.351.
6. Малая В.Г. Минувшее и непреходящее в жизни и творчестве В.С.Соловьёва. Материалы международной конференции 14-15 февраля 2003 г., Серия «Symposium», выпуск 32. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С.46-52.
7. Экономцев И. игум. Православие, Византия, Россия – М.: Христианская литература, 1992 – С.162.
8. Кавелин К.Д. Наш умственный строй: статьи по философии русской истории и культуры – М.: Правда, 1989 – С.351.
9. Общественные движения в России в первую половину XIX века, Т.1: Декабристы: М.А.Фонвизин, кн. Е.П.Оболенский и бар. В.И.Штейгель/ статьи и материалы – СПб.: Герольд, 1905 – С.11.
10. Флоровский Г.В. прот. Пути русского богословия – Париж: ИМКА-Пресс, 1937 – С.147.
11. Дьяков В.А. Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России – М.: Наука, 1993 – С.11.
12. Предтеченский А.В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века – М., Л.: Изд-во Акад.наук СССР, 1975 – С.415.
13. Хомяков Д.А. Православие, самодержавие, народность – Монреаль: Изд-е Братства преп. Иова Почаевского, 1982 – С.11.
14. Лосский Н.О. Характер русского народа, кн. 1 – Франкфурт-на-Майне: Посев, 1957 – С.47.
15. Ильин И.А. О России – М.: Студия ТРИТЭ, 1991 – С.9.

Надійшла до редакції 04.06.2008 р.

УДК 130.2 +141.7

КУЛЬТУРА КАК АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ

И.Г.Сухина

Актуальность темы исследования. Культура – фундаментальное понятие, лежащее в основании понимания феномена человека. Данное понятие можно считать универсалией, – ибо при всем многообразии культурно-исторических явлений, сам смысл культуры как антропологического феномена неизменен, обнаруживая при этом трансфинитность своих актуальных значений. Его интерпретация и реконструкция в контексте соответствующих теоретических построений является важной философской процедурой, способствующей постижению сущности человека и уникальной специфики его бытия в мире. Аналогия же между познанием человека и культуры позволяет понять культуру исходя из ее сущностных – антропологических оснований.

Цель статьи состоит в обосновании аксиологического подхода к проблеме интерпретации культуры как аутентичного примера ее философского осмысления.

Анализ концептуальных исследований по данной проблеме. Аксиологическая проблематика, выступающая в статье ее главным предметом, представлена в работах Ф.Ницше (концепция ценностей как объективации витальной «воли к власти»), Э.Агацци (трактовка ценностей в качестве «идеальных моделей» человеческой деятельности), В.Ильина (социоцентристская интерпретация ценностей как основ социального регулирования) и др., использованных в качестве источников. При этом наиболее адекватной общей концептуальной направленности данного исследования, адапти-

рующего аксиологическую проблематику к культурологическим вопросам, является интенциональная трактовка ценностей Э.Агацци, предполагающая возможность и перспективы их феноменологической интерпретации.

Вклад автора состоит в артикуляции значимости философского осмысления культуры, а также в обосновании универсализма аксиологического подхода к интерпретации культуры путем презентации феноменологических констант мировосприятия и деятельности человека как ценностных представлений.

Изложение материала исследования. Тема человека выступает средоточием философского дискурса, поскольку все те вопросы, которые ставит и решает философия, обретают смысл только применительно к ней. Философия всегда стремится понять происходящее с миром как происходящее с человеком. Поэтому отправной и конечный пункт универсального философского знания – это всегда тема человека, неотъемлемая от смысла человеческого существования.

Важнейшей – коррелятивной характеристикой человека и его существования, взятого как на онтогенетическом, так и филогенетическом уровне выступает культура, представляющая собой такую креативную (лат. create – творить) реальность, которая создается человеком как аутентичная сфера своего «бытия в мире» (М.Хайдеггер). И в этой антропосфере (Л.Гумилев) на протяжении всей истории «феномена человека» разворачивается уникальная (принимая во внимание человеческую способность к творчеству) и вместе с тем универсальная (учитывая потенциальную безграничность способностей человека, а также глобализацию культуры и антропогенного влияния на современном этапе культурно-исторического процесса) реальность человека.

Культура, представляющая собой по своей сути антропологический феномен, выступает основополагающей характеристикой и категорией человеческого бытия в мире и как таковая может и должна быть осмыслена исходя из своих аутентичных – философско-антропологических оснований. Культура самым глубочайшим образом сопряжена с сущностью человека и ее интерпретация должна всецело ориентироваться на константы бытия человека как родового существа. Невозможно говорить о феномене человека до культуры и само появление человека на арене истории следует рассматривать как феномен культуры. Другими словами, сущность культуры и ее смысл определяются исходя из сущности человека как субъекта культуротворчества. В подобной корреляции заключен главный принцип философского постижения культуры.

Верификация этой исследовательской установки предполагает философско-антропологический подход к интерпретации культуры, в контексте которого данный феномен предстает как результат творческой деятельности человека, осуществляемой в самых различных формах и, в то же время, как его актуализирующая универсально-значимая детерминанта. Понятие культуры имеет множество разных дефиниций, фиксирующих определенные значения и аспекты его трансфинитного смыслового содержания. И, тем не менее, поиски содержательного определения культуры приводят к постижению родового способа бытия человека в мире (который должен быть понят исходя из своих же собственных, т.е. антропологических оснований).

Анализ культуры как антропологического феномена (человеческого способа «бытия в мире») предполагает, на мой взгляд, два основных концептуальных подхода: адаптационный и идеационный. Согласно адаптационному подходу (лат. adaptatio – приспособление), культура как тотальность представляет собой специфически «человеческий способ» взаимодействия с окружающей средой, выступающий субстанциальной основой человеческой истории. Данное понимание акцентирует понятие деятельности для объяснения культурных явлений. К этой – «деятельностной» установке можно отнести все функциональные концепции (определения) культуры, интерпретирующие ее как порождаемую обществом систему удовлетворения потребностей человека. В русле этого подхода (примером которого является марксистская концепция культуры) куль-

тура выступает как подсистема и одна из функций социума, а понятие «общество» по отношению к ней признается более общим.

Антропологический принцип (комплекс подходов к проблеме человека в русле философских вопросов осмысления мира) в виде эволюционно-антропологического подхода к деятельностной трактовке культуры применил немецкий философ и один из фундаторов культурной антропологии А.Гелен, который отождествлял культуру со спецификой человеческой деятельности и, соответственно, относил к культуре все, что является производным от нее. При этом мировоззренческие ориентиры человека как существа разумного в соответствии с логикой адаптационного подхода представляются им с точки зрения адаптационно-утилитарных приоритетов материального обеспечения жизни (данное концептуальное положение также характерно для марксизма).

Тем не менее, А.Гелен впервые поставил задачу объяснения феномена человека из имманентной ему сферы жизнедеятельности и реконструкции на этой основе его целостного образа. По его мнению, «в человеке воплощен совершенно уникальный проект природы, не похожий на биологическую организацию ни одного другого живого существа» [3, 77]. Тезис Ф.Ницше о человеке как «неопределившемся животном» стал у Гелена обоснованием специфичности природы человека. Он считает, что человек – «биологически недостаточное» существо (отсутствие волосяного покрова и естественных органов нападения, «ущербность» инстинктивных программ поведения, неприспособленность к стабильным формам животного существования).

«Не состоявшийся» для натуралистического образа жизни, не имея своей экологической ниши, человек как биологический вид *Homo Sapiens* создает вокруг себя и для себя искусственную среду бытия, культурное пространство своего «жизненного мира» (Э.Гуссерль). Развитие культуры предоставляет человеку все те адаптационные механизмы, которыми не обеспечила его природа. А.Гелен считает, что биологическая неприспособленность человека к определенной экологической нише обернулась его способностью осваивать практически любые природно-климатические условия, причем не за счет изменения биологических видовых признаков, а путем формирования и развития «защитного слоя» искусственно создаваемых условий жизни.

В отличие от животных человек не столько приспосабливается к условиям окружающей среды, сколько приспособливает ее к своим потребностям. Человек способен сохранять свою идентичность в различных природно-географических условиях, продуцируя многообразие «защитных слоев» антропосферы или форм культуры, в которых фиксируются исторически выработанные способы адаптации к естественно-природным условиям жизни (многие культурные традиции, будучи опытом «культурного бытия» являют собой нормативные стандарты определенных приспособительных эффектов).

С подобными воззрениями консонирует констатация немецким философом и психологом Э.Фроммом биологического несовершенства феномена человека: «как в онтогенетическом, так и в филогенетическом плане рождение человека, – явление в основном негативное. Ему недостает инстинктивного приспособления к природе, ему не хватает физической силы, у него нет ни инструментов замены утраченных инстинктов, ни знания природных процессов, при рождении он наиболее беспомощное из всех животных и нуждается в защите гораздо дольше, чем любое из них» [12, с.148]. При этом Фромм делает вывод: «человек – самое беспомощное из всех животных, но эта его биологическая беспомощность – основа его силы, источник развития его специфических человеческих качеств» [13, с.46]. Эта биологическая недостаточность человека компенсируется производительной деятельностью, обеспечивающей его «телесно-душевно-духовное» единство. И если животное проживает свою жизнь по неизменным законам природы, не выходя за пределы своей экологической ниши, то «биологическая недостаточность» человека стала причиной возникновения культуры.

Поэтому культура выступает тем «жизненным миром» человека, в котором он осуществляет цели и средства своей жизнедеятельности как способа своей самореализации и вне которого он существовать не может. Отсюда следует следующая корреляция, выражающая весь смысл адаптационного подхода: человек – это «биологически-недостаточное существо» и человек – это «практически-деятельное существо», изначально «открытое» миру и активно позиционирующее в нем свое собственное самобытие в виде культуры.

Опредмеченными результатами деятельности человека как его отношения к миру, охватывающего различные формы его производительной активности, являются феномены культуры или артефакты, т.е. образования креативного или искусственного происхождения (лат. *arte* – искусственный и *factus* – созданный). Артефакты представляют собой «рожденные человеком мысли, найденные и используемые им средства и способы действий, созданные им вещи и т.д.» [6, с.25]. Адаптационный подход репрезентирует культуру как мир артефактов или культурную «предметность», т.е. антропогенную сферу человеческой деятельности, создаваемую человеком в результате деятельного его отношения к миру. Понятие деятельность как способ взаимосвязи человека с окружающим миром понятие артефакта именно как феномена культуры фиксирует то, что привносится в бытие деятельностью человека. Будучи результатом человеческой деятельности, культура как мир артефактов охватывает все стороны человеческого бытия, инкорпорируя в себя реальность всех его достижений. Однако эта, безусловно, важнейшая характеристика культуры недостаточна для презентации сущности человека (равно как и для презентации имманентной сущности самой культуры).

Отличительной особенностью жизнедеятельности человека как *Homo Sapiens* является сознательная постановка цели, т.е. ее смысл. Деятельность человека включает в себя компоненты инстинктивной детерминации, но отнюдь не редуцируется к ним. В отличие от животного человек способен произвольно выбирать свои цели и предпринимать целенаправленные действия, для их достижения в будущем. В своей деятельности он сам полагает для себя новые и новые цели, далеко выходя при этом за рамки биологических потребностей.

Исторический генезис культуры свидетельствует, что деятельности человека как таковой имманентно присущи превосходящие адаптационные установки самопроизвольное целеполагание и креативное (Д.Гилфорд) стремление к совершенствованию. В отличие от животного, использующего те средства обеспечения жизни, которые предоставляются ему природой, человек сам создает и совершенствует средства своей деятельности (орудия труда), что и служит эффективным средством для достижения поставленных им целей.

Прогрессирующее развитие культуры во многом обеспечивает перманентное конвертирование средств человеческой деятельности в ее цели, а целей – в ее средства. При этом «чем более эффективны средства деятельности, тем легче достигается цель. Весь свойственный человеку образ жизни – это результат «оборачивания» средств в цели» [6, с.23]. Согласно эволюционно-антропологическому подходу, деятельность человека зародилась в ходе антропогенеза как средство поддержания оптимальных условий его жизнедеятельности, но затем трансформировалась в ее перманентную цель.

Сравнение же «явлений» природы с «артефактами» культуры показывает, что человек (создающий культуру как свою «вторую природу» на природно-географическом ландшафте) опредмечивает в своих творениях смысловые содержания своего сознания, доминантой которого является разум. Именно мировоззренческие ориентиры сознания являются мотивационной основой креативной способности человека, способной создавать феномены культуры. Деятельность человека – это не автоматически-инстинктивное «делание чего-либо», а самопроизвольная активность как применение потенциальных сил.

В сравнении с явлениями природы обнаруживается «избыточный характер» артефактов. Их специфику трудно объяснить исходя преимущественно из адаптивной функции культуры. В отличие от явлений природы артефакты содержат в себе «ментальное измерение», возникающее вследствие того, что человек опредмечивает в них интенции (лат. *intentio* – стремление) своего сознания. Человек не только практически, но и духовно «обрабатывает» предметы своей деятельности, вкладывая в них то, чего вне отношения к нему, к миру его сознания, в них нет. И поэтому, попадая в сферу человеческой деятельности, эти предметы обретают новое антропологическое качество: способность заключать в себе человеческий смысл, нести в себе «печать» человеческой природы, служить человеку его отражением.

Антропологическая «содержательность» феноменов культуры возникает в силу того, что они кодифицируют ту специфическую «субъективность», которую человек привносит в свои творения. И вообще, если дедуцировать смысложизненные горизонты человека из его адаптационной деятельности, а не саму деятельность из его мировоззренческих ориентиров, то не возникает обоснований для объяснения радикального перехода от инстинктивных к сознательно-целеполагающим формам бытия человека в мире, неотъемлемых от факта культурно-исторического прогресса. При этом сама необходимость адаптации к условиям природной среды (например, естественный отбор по Ч.Дарвину) не может быть удовлетворительным объяснением для многих примеров грандиозных достижений культурной истории человечества.

Это значит, что адаптационный подход к культуре должен быть дополнен идеационным (Э.Гуссерль) подходом, рассматривающим данный феномен в виде ментальной сферы мировоззренческих (смысложизненных) ориентиров человеческого бытия в мире, образующих интенциональное (Ф.Бrentано) содержание культуры и ее феноменов, в плане репрезентации всего сущего в сознании человека и направленности его сознания и деятельности «на мир».

Бытию человека как разумного существа всегда присуща мировоззренческая ориентация, которая связана с актуализацией смысложизненных значений. Человек живет, прежде всего, не в предметном (материальном) мире вещей, а в ментальной (феноменологической) сфере смысловых содержаний, и в ходе культурно-исторического процесса он стремится к развитию и обогащению этой аутентичной его самости сферы. Любой вид деятельности человека связан со смыслом и представляет собой праксиологический способ его объективации. Создание смыслов выступает приоритетной целью человеческой деятельности в сфере культуры, ее главным интенциональным содержанием. Смыслы воплощаются в представлениях, понятиях и идеях, превращаются в автономные объекты – феномены мышления, оперирование которыми приводит к образованию новых, более общих и значимых смыслов.

Создание новых, актуальных для человеческой жизнедеятельности смыслов само по себе выступает смыслом культуротворчества. В этом, на мой взгляд, заключено главное и высшее, сакральное (лат. *sacer* – священный) предназначение культуры. Способствующая историческому развитию человека и культуры смыслосозидающая деятельность происходит, прежде всего, в сфере духовной (высокой) культуры – в религии, философии, искусстве, науке, которая представляет собой интенциональное ядро каждого исторического культурно-цивилизационного комплекса. Этот акцент на духовном содержании культуры, на сфере духовного творчества как средоточии всей культуры есть главный принцип идеационного подхода.

Порождающая мир артефактов культуры смыслообразующая деятельность человека является аутентичной сферой его позитивной (творческой) свободы, неотъемлемой от экзистенциальной (лат. *exsistentia* – существование) специфики его бытия. «Мир смыслов – мир продуктов человеческой мысли – велик и необъятен, это своего рода «вторая Вселенная», существующая наряду с расширяющейся космической Вселенной.

Однако, в отличие от последней, она возникает и расширяется благодаря усилиям человечества. Человек – творец этой Вселенной. Она есть царство его разума. Создавая и развивая ее, человек, вместе с тем, создает и развивает самого себя» [6, с.28].

Согласно логике идеационного подхода деятельность человека как таковая осуществляется как актуализация и объективация (опредмечивание) смысла. Актуализация смысловых значений порождает моменты интенционального напряжения человеческого мышления и деятельности, которые генерируют культуротворческую деятельность. Отнюдь не всякая деятельность способна порождать культуру, а только такая креативная деятельность, которая вызвана актуализацией смыслов, вычитываемых (М.Хайдеггер) человеком в бытии. Объективирующий смысловые содержания праксиологический акт культуротворчества вводит человека в ментальное (феноменологическое) пространство перспективистского (Ф.Ницше) восприятия мироздания как трансценденции (лат. *transcendere* – переступать всякие ограничения), которую немецкий философ К.Ясперс называл «всеобъемлющей», подразумевая под трансценденцией абсолютный предел всякого бытия, мышления и действия.

При этом все реальные объекты (вещи, явления, процессы и т.д.) обретают свой смысл только благодаря их связи с человеком и культурой. «Смысл вещей существует не в них самих, а в культуре их породившей, в тех, кто эту культуру освоил. Он создается и придается вещам людьми. Из культуры люди черпают возможность наделять смыслом не только слова и вещи, но и свое поведение, – как отдельные поступки, так и всю жизнь в целом» [6, с.27].

В каждый момент своего бытия человек не есть то, что он есть, он – то, кем он может и должен стать. Природа человека не имеет субстанционального характера, она – интенциональна, поскольку в человеке преобразается все: и его природа, и присущая ему субъективность. И поэтому историчность бытия человека в мире, т.е. культура, разворачивается как перспективный проект осуществления всех его потенциальных возможностей. Человек творит себя сам посредством культуры и человекотворчество – ее главная функция.

Идеационный подход (с его предельной акцентуацией духовной культуры), на мой взгляд, может быть конкретизирован аксиологическим (греч. *axio* – ценность) пониманием культуры, поскольку ценности (ценностные смыслы) представляют собой артикуляцию смысложизненных (экзистенциальных) содержаний, в результате которой возникают актуальные (интенциональные) смысловые значения, стимулирующие человеческую мысль и деятельность.

В этом контексте понятие «смысл» можно определить следующим образом: это наивысшая, трансцендентная ценность (ценностность), экзистенциально верифицируемая как ответ на основополагающий для каждой личности вопрос: «во имя чего жизнедействует человек?» (в своем предельном виде – это метафизический вопрос о непреходящем смысле человеческого бытия).

Имеющие ярко выраженный экзистенциальный характер, ценности образуют основной интенциональный компонент феноменологии человеческого сознания (ценностное сознание), целе-направляющий мышление, чувства и праксиологическую деятельность человека в процессах его взаимодействия с окружающим миром и самим собой (самопознание). Ценности являют собой отношение между мышлением и деятельностью человека – с одной стороны и реальностью сущего – с другой. Они служат человеку ориентационными принципами, детерминирующими восприятие и деятельность в конкретных условиях жизни. Благодаря ценностям человек осознает наличие связи между своими потребностями (прежде всего, – экзистенциальными в системе смысло-жизненной ориентации) и значимыми для него объектами сущего.

Ценностью является то, что обладает смыслом положительной значимости для человека, при этом ценностные представления (ценностное сознание) обнаруживают

интенцию к приданию подобной значимости практически всем объектам сущего, способствуя тем самым «экспансии» культуры. В силу этого человек воспринимает реальность сущего не как мир без-ликих объектов, а как мир ценностей. Мир явлений предстает для человеческого сознания производным от мира ценностей. И поскольку сознание человека, обремененное экзистенциальной потребностью актуализации смыслов всегда интенционально, ценности имеют для него непреходящее значение. Так, например, польский философ Ф.Знаецкий отмечает: «реальность человеку представляется многообразием конкретных ценностей. Чисто рациональные соображения вынуждают нас принять понятие ценности, указывающее на все существующие ценности, в качестве конечной логической категории. Только ценности даны нам непосредственно и ничего сверх них» [11, 264].

Перманентная (интенциональная) предрасположенность сознания человека к актуализации смысловых (ценностных) содержаний, конституирует «поток опыта», выступающий главным способом конструирования «феномена» – объекта осознания и деятельности – через непосредственное восприятие мира. И только придавая объектам опыта ценностный смысл, человек может вступить с ними в определенное, т.е. деятельностное со-отношение. При этом объекты опыта выступают выражением человеческих качеств, становясь значимыми (актуальными) объектами и вписываясь в контекст порождаемого сознанием человека ценностно-смыслового дискурса, который идеационный подход представляет как первичную реальность культуры.

Само человеческое мышление представляет собой систему оперирования этими аксиологическими репрезентантами, т.е. представлениями о том, какой должна быть реальность, чтобы со-ответствовать потребностям человека. И разум человека – это, прежде всего, ценностное мышление (мышление в ценностях), а его идеи являются фиксированным выражением ценностной репрезентации бытия. Творческий потенциал человека сосредоточен в его ценностных представлениях. В каждом своем моменте мысль преобразует сущее, и поэтому главным содержанием ценностного мышления является не создание субъективного образа реальности, а поиск и актуализация векторов ее всевозможного преобразования (трансцендирования), в соответствии с чем кристаллизируются цели творящей культуру человеческой деятельности. И подлинная ценность ценностей, их смысл выявляется, когда, говоря словами Ф.Ницше, «дело идет об определенной перспективе: о сохранении индивида, общины, государства, церкви, веры, культуры... Нет другой оценки, кроме как основанной на перспективах... Разве смысл не есть всегда смысл отношения и перспектива?» [7, с. 107, 282]. Ницше видел в ценности «такой оправдывающий принцип, из которого объясняется жизнь» [7, с.336].

Песпективизм человеческой деятельности выражается в ее ориентации на некую идеаторную сферу долженствования («как должно быть»), вызывающую стремление к совершенствованию. Анализируя специфику человеческих действий (вне актов ее инстинктивной детерминации), итальянский философ Э.Агацци отмечает, что «в них, как бы просты они ни были (не говоря уже о таких высоких уровнях как моральные действия), обязательно наличествует это самое «как должно быть», пронизывающее всю сложную иерархию человеческой деятельности сверху донизу» [1, с.27].

Сфера долженствования выступает той «идеальной моделью» человеческой деятельности, которая в качестве ее главной цели фиксируется сознанием. Действие человека всегда имеет свой ценностный смысл, заключающийся в его ориентации на соответствующую ему «идеальную модель». Э.Агацци утверждает, что «человеческие действия не потому считаются «хорошими» или «плохими», что дают в результате «хороший» или «плохой» предмет, и не потому, что они плохо или хорошо исполняются, а потому что они совпадают с некоторыми идеальными образцами, которые непосредственно соотносятся с такими действиями. Это типично для моральных действий, которые здесь мы назовем действиями в строгом смысле» [1, с.27]. При этом он определяет

«идеальные модели» человеческой деятельности (вызывающие интенциональное стремление к ее совершенствованию) именно как ценности.

Согласно мнению Э.Агацци, подобное понимание ценности оправдано двумя обстоятельствами: «во-первых, оценивая человеческие действия, мы обычно прибегаем к терминам «хорошо» и «плохо», которые сами по себе суть типичные ценностные предикаты; во-вторых, мы привычно говорим, что результат действия имеет огромную или малую ценность, либо не имеет никакой ценности, в зависимости от того, как далеко отстоит результат от конкретного «совершенства», о котором идет речь в данном случае» [1, с.27]. Это значит, что действия человека как таковые всегда подлежат оценочным суждениям в силу того, что они по своей сути ценностно-ориентированы.

Э.Агацци считает, что с антропоморфной точки зрения поведение животного также можно назвать целенаправленным. Однако только человеческий разум обладает способностью пользоваться идеальными объектами таким образом, что они могут стать для него целями жизнедеятельности, тогда как животное, не обнаруживая никакого стремления к совершенству, воспринимает только наличную данность сущего. Агацци подчеркивает то, что «все человеческие действия являются интенциональными, в смысле достижения некоторого, более высокого уровня интенциональности, что дает человеку возможность предопределять еще не существующее положение вещей и принимать решения, воплощающие возможность в действительность, руководствуясь определенными критериями совершенства в достижении данной цели. Таким образом, можно установить различие между простой целенаправленностью и реальным ценностно-ориентированным поведением человека» [1, с.28].

На основе этой креативной способности человеческого сознания представлять еще не существующее положение вещей как их потенциальную возможность, конституируется феноменология ценностного восприятия мира, в сфере которой осуществляется культуротворческая деятельность личности. Поэтому российский философ М.Каган для определения культуры избрал термин «аксиосфера», подразумевающий, что культура предстает перед человеком как сфера ценностей и идеалов, в которой и посредством которой он стремится обрести и реализовать аутентичный смысл своего бытия в мире. Данное понимание культуры хорошо презентует следующее высказывание немецкого философа Г.Риккерта: «во всех явлениях культуры мы всегда найдем воплощение какой-нибудь признанной человеком ценности, ради которой эти явления или сделаны, или, если они уже существовали раньше, взлелеяны человеком. В объектах культуры заложены ценности» [6, с.16].

Применительно к адаптационной и идеационной интерпретациям культуры аксиологический подход представляет этот феномен в двух коррелятивных аспектах: внешнем – материально-предметном и внутреннем – духовно-интенциональном. Внешний аспект культуры предстает в виде предметной сферы артефактов, удостоверяющей совокупность ее реальных достижений. Внутренний аспект культуры, ее идеаторное ценностно-мировоззренческое содержание, является той сферой аксиологических представлений человека, которая порождает его культуротворческую деятельность с ее результатами. Поскольку внутренний аспект культуры выступает аутентичным выражением смыслополагающей потребности личности, постольку именно он самым глубочайшим (экзистенциальным) образом сопряжен с сущностью человека. И в этом контексте можно внести следующую корректуру родовой сущности субъекта культуры: «человек – существо ценностное, идеалогичное» [5, с.10].

Человек утверждает действительность ценностного начала самым фактом своего культурного бытия. Немецкий социолог М.Вебер отмечает: «способность соотносить то или иное явление с ценностью формируется в каждом из нас с первых шагов нашего практического вхождения в культуру, также как и способность мыслить, помнить, воображать. Все действия людей протекают в ценностных рамках» [2, с.177]. Именно

ценности образуют онтологическое основание культуры, ее несущую конструкцию. И культура может существовать лишь постольку, поскольку в ней действуют механизмы создания, воспроизводства, тиражирования и обновления («переоценки» – по Ф.Ницше) ценностей как конститутивных основ человеческой деятельности.

С точки зрения идеационно-аксиологического подхода культуротворческая деятельность предстает, прежде всего, феноменологией движения в сфере ценностей, поскольку они выступают как актуальные (артикулированные) объекты мысли человека, а его творческое (ценностное) мышление всегда преобразовывает свои объекты. И если в сфере человеческого мышления происходит создание ценностей и их преобразование, то отношение между ними составляет интенциональную сущность культуротворчества, выражаясь в исторической динамике человеческого бытия в мире.

Несмотря на то, что ценности, как правило, разделяют на материальные (материальные блага) и духовные (духовные блага), можно констатировать, что все существующие ценности имеют духовную (ментальную) природу, поскольку представляют собой, прежде всего, именно смысловые значения. «Материальными» или «духовными» называют в действительности не сами ценности, а те объекты («блага»), которые выступают их носителями, и с которыми человек связывает цели своей деятельности. В этом суждении – принципиальное положение идеационно-аксиологической парадигмы культуры, поскольку для человека не существует реальности, не обусловленной феноменологией его сознания (ценностных представлений). Данный подход к культуре может включать в себя адаптационную ее трактовку путем отождествления ценностных ориентиров с конкретизацией таких смысложизненных приоритетов как утилитарный и сверхутилитарный.

Утилитарная смысложизненная диспозиция (лат. *disposition* – расположение), соответствует преимущественной ориентации на материальные блага (ценности), в целях обеспечения «жизненного цикла», в то время как сверхутилитарная – на блага (ценности) духовные, обусловленные интенциональной необходимостью творческой самореализации как способа эмансипации креативного потенциала человеческой природы. Поэтому «отказ от метамотивации высшими ценностями, отказ от идеалов – это отказ человека от проецирования своей природы «по вертикали», от возможности расширить свой метафизический горизонт, свое существование» [8, с.188].

К духовным благам можно отнести известную аксиологическую триаду: «истина, добро, красота», на которой «как на трех китах стоит здание человеческой культуры. Разрушение же этих ценностей, почитаемых как основополагающие для порядка мира и порядка культуры, угрожает бытию культуры, в которой повреждается ее смыслообразующая ось. Реализация этих ценностей и потребности в них может принимать исторически изменяющиеся формы, обусловленные конкретными представлениями о красоте, благе или о трактовке содержания истины и приближения к ней, но само сознание их как главных метаценностей остается неизменным на всем протяжении культурно-исторического существования человечества» [8, с.186].

Предельным же выражением сверхутилитарных ценностных приоритетов являются идеалы, выступающие эталонами ценностной ориентации человека и которые вследствие этого можно назвать ценностями трансцендентными, или метафизическими. Ценность существующих благ осознается в сравнении с идеалами, и она тем выше, чем ближе приближается к ним. Будучи высшим смыслом ценностно-ориентированной человеческой деятельности, идеал в полной мере не достижим, но всегда выступает как мотивационный фактор перехода этой деятельности на все более высокие уровни интенциональности (креативности). Метафизическое стремление к идеалам – характерная черта человека, без которой люди и по сей день, вероятно, жили бы в пещерах. Преимущественная ориентация человеческого мышления и деятельности на сверхутилитарные приоритеты является истинно творческой деятельностью, способствующей прогрессирующему историческому

развитию культуры и ее субъекта. Возможно, именно здесь в приоритетах ценностной ориентации на утилитарные либо на трансцендентные диспозиции заключена грань между просто деятельностью (тиражирующей уже найденное и апробированное) и творчеством, приводящим к созданию новых образцов для мысли и действия. Возможно, именно здесь исток различения между цивилизацией и культурой.

Во всяком случае, стремление к идеалам очевидным образом эмансипирует в человеке духовное начало. Это значит, что духовность являет собой сферу трансцендентных (метафизических) ценностей. Именно они как универсалии культуры выступают детерминантами трансцендирования природы человека и производной от нее культуры в их исторической перспективе. Из этого следует, что «совершенствование человека, его рост над собой невозможны без наличия в его сознании метафизических ориентиров, влияющих на мотивацию его деятельности, на выбор им жизненных перспектив. В жизни человека необходимо присутствие идеалов, т.е. представлений о должном, лучшем, высоком, прекрасном. Метафизичность же идеалов в том, что они, будучи неразрывно связаны с общепризнанными ценностями, тем не менее, выводят за пределы того, что существует в действительности» [8, с.187].

Трансцендентные (сверхутилитарные) ценности выступают квинтэссенцией человеческой ориентации, инкорпорируя в себя в качестве предельных мировоззренческих основ все остальные ценностно-смысловые содержания. Преимущественная же ориентация на утилитарные приоритеты редуцирует смысложизненные горизонты человека, девальвируя его личностное начало. В этом плане экзистенциальная дихотомия «иметь» или «быть»? (Э.Фромм) предстает как проблема аксиологического выбора между утилитарными и сверхутилитарными мировоззренческими диспозициями жизнедействия.

Возможно, аксиологической концепции культуры присуща определенная избирательность, согласно чему именно трансцендентные ценности образуют подлинный культурный контекст человеческого бытия. Деятельностная же трактовка, на мой взгляд, более адекватна к интерпретации цивилизации, поскольку обнаруживает свою моральную индифферентность по отношению к потребностям человека. Как быть с потребительскими интересами, которые прокламируются (реклама) массовой коммерческой культуриндустрией – типичным продуктом современной техногенной цивилизации? Или как быть с ядерным оружием «массового уничтожения», которое является результатом человеческой деятельности? Можно ли его отнести к культурным явлениям?

Акцентируя наличие ценностно-ориентированной мотивации у человеческой деятельности как таковой, аксиологический подход, тем не менее, признает альтернативность самих смысложизненных диспозиций, конституирующих со-ответствующие им модусы человеческого бытия («иметь» или «быть»), равно как и свободу выбора ценностно-мировоззренческих приоритетов. И если говорить об идеационно-аксиологическом истолковании культуры, то это означает акцентуацию эксплицитных ценностно-мировоззренческих оснований человеческой деятельности как главного условия ее возможности.

Из этого следуют *три вывода*. Во-первых, философский подход к культуре, рассматривающий данный антропологический феномен как целостность, должен принимать во внимание соотношенные с природой (сущностью) человека и имманентные ей основания креативной культуротворческой деятельности с обязательным учетом ее феноменологических детерминант.

Во-вторых, демонстративным примером подобного философского подхода к интерпретации культуры может быть (презентированный в статье) идеационно-аксиологический подход, акцентирующий в качестве феноменологических детерминант культуротворчества ценностные представления человека.

В-третьих, идеационно-аксиологический подход к культуре указывает на то, что человек выступает мессианским творцом своей теперь уже всемирной (геопланетарной)

культурной истории, придавая смысл и цели своему бытию в мире через актуализацию ценностей, выступающих средоточием культуры. Поэтому человек, являясь творцом и творением культуры, и сама культура как аутентичный способ человеческого бытия, т.е. антропологический феномен неразделимы, и историческая судьба культуры есть судьба человека.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається актуальна проблема інтерпретації культури як цілісного й універсального антропологічного феномена й, виходячи із цього, обґрунтовуються принципи аксіологічного підходу щодо розуміння сутності цього феномена в якості автентичного прикладу філософського осмислення культури.

SUMMARY

In article is considered actual problem to interpreting the culture as holistic and universal anthropological phenomenon and, coming thereof, they are motivated the principles an axiological approach to understanding of essence of this phenomenon as authentical example of the philosophical comprehension of the culture.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Агацци Э. Человек как предмет философии // Вопросы философии. – 1989. – №2. – С. 24-34.
2. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 805 с.
3. Григорьян Б.Т. Философская антропология: Критический очерк. – М.: Мысль, 1982. – 188 с.
4. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию // Вопросы философии. – 1992. – №7. – С. 136-176.
5. Ильин В.В. Аксиология. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 216 с.
6. Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. – СПб: Лань, 1997. – 509 с.
7. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей: Пер. с нем. – М.: REFL-book, 1994. – 352 с.
8. Самохвалова В.И. Культурология: Краткий курс лекций. – М.: Юрайт-Издат, 2002. – 269 с.
9. Сухина И.Г. Аксиологический подход к проблеме интерпретации феномена культуры. – Практична філософія. – Київ: Центр практичної філософії, 2004. – №4. – С.170-179.
10. Философия культуры. Становление и развитие. – СПб.: Издательство «Лань», 1998. – 448 с.
11. Фромм Э. Мужчина и женщина. Здоровое общество. М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1998. – 512 с.
12. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – 415 с.

Надійшла до редакції 05.06.2008 р.